

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİMİ
VE
DİN EĞİTİMİ

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET NAS

İZMİR-2018

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİMİ
VE
DİN EĞİTİMİ

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET NAS

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MEHMET BAHÇEKAPILI

İZMİR-2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../..../2018

Mehmet NAS

TS EN ISO
9001:2015

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ/PROJE SINAVI TUTANAK FORMU

Dok. No: FR/604/21

İlk Yayın Tar.: 03.10.2017

Rev. No/Tar.: 00/..

Sayfa 1 / 1

GÖNDEREN : Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans / Doktora Programı öğrencisi Mehmet NAS ile ilgili Tez/Proje Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: 27.06.2018
Sayı :

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

İmza

SINAV TUTANAĞI

Tez/Proje Sınav Jürimiz tarafından incelenen Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi başlıklı yüksek lisans / doktora tezi ile ilgili olarak jürimiz 27.06.2018 tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez/Proje Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında GYÇOKLUĞU/OYBİRLİĞİ ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans / Doktora tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
ii) Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
iii) Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisans'ta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı
Tez Danışmanı	Doc. Dr. Mehmet BANCEKAPILI
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Safinaz ASRI
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ali ÇANAKCI
Üye	
Üye	

Ekli : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi

Mehmet NAS

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Çocukluk dönemi, bireyin doğuştan getirdiği yeteneklerinin ortaya çıktığı ve şekillendiği hayatın en önemli dönemidir. Bu nedenle yeteneklerinin sağlıklı gelişebilmesi için çocukluk dönemi gelişim özellikleri iyi bilinerek, uygun yöntem ve tekniklerle birey eğitilmelidir. Belirtilen hususlar ve insan yaşamı için değeri göz önünde bulundurarak çalışmamızda, çocukluk dönemi gelişim özelliklerinin neler olduğunu, özellikle çocuktaki dini gelişimin nasıl şekillendiğini belirlemeye çalıştık. Bu bağlamda öncelikle çocukluk dönemi gelişim özellikleri hakkında yazılmış eserlere başvurarak konunun alt yapısını oluşturduk. Sonra çocuklardaki dini gelişim özelliklerini saptamak amacıyla Allah, ölüm ve sonrası, peygamber inancı, görülemeyen varlıklar, ibadet, dua, cami ve Kur'an-ı Kerim konularında hazırlanan sorularla 4-11 yaşlarındaki 71 çocuğa mülakat uyguladık. Mülakat sonunda elde edilen verileri yorumladık ve bu alanda ülkemizde ve Batı'da yapılan bazı çalışmalarla karşılaştırma yaptık.

Anahtar Kelimeler: Gelişim, Çocukluk Dönemi Gelişimi, Eğitim, Din, Din Eğitimi

ABSTRACT

Master Thesis

Childhood Development and Religious Education

Mehmet NAS

İzmir Kâtip Çelebi University Institute

of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Studies

Childhood is the most important period of life in which the innate abilities of the individual emerge and shape. For this reason, in order to develop their skills properly, childhood developmental characteristics should be well known and the individual should be educated with appropriate methods and techniques. Considering the points mentioned and the value for human life, we tried to determine what the characteristics of childhood development are, especially the shape of religious development in children. In this context, we firstly referred to the works written about childhood development characteristics and formed the sub-structure of this subject. Then we interviewed 71 children between the ages of 4 and 11 with questions about God, death and afterlife, prophetic belief, unseen beings, worship, prayer, mosque, and Qur'an in order to determine the religious development characteristics in children. We interpreted the data obtained at the end of the interview and compared it with some studies done in our country and in the west.

Keywords: Development, Childhood development, Education, Religion, Religious Education

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	II
TEZ SINAVI TUTANAK FORMU	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
RESİMLER LİSTESİ	X
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	5
3. Araştırmanın Sınırlıkları.....	7
4. Araştırmanın Varsayımları	8
5. Araştırmanın Yöntemi	8
6. Araştırmanın Evren ve Örneklemi	9
7. Verilerin Toplanması.....	10
8. Verileri Toplama Süreci	11
9. Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması	12
I. BÖLÜM	13
GELİŞİM VE ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİMİ	13
1. GELİŞİM KAVRAMI VE ÖZELLİKLERİ.....	14
1.1. Gelişimle İle İlgili Temel Kavramlar.....	14
1.2 Gelişim Kavramı.....	15
1.3. Gelişimi Etkileyen Faktörler.....	16
1.4. Kalıtsal ve Çevresel Nedenlerin Gelişime Etkileri	17
1.5. Gelişimin Temel İlkeleri	18
2. ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİM ALANLARI	20
2.1. Fiziksel Gelişim	21
2.2. Psikomotor Gelişim	22
2.3. Zihinsel (Bilişsel) Gelişim	25
2.4. Ahlaki Gelişim.....	30

2.5. Kişilik Gelişimi.....	36
2.6. Sosyal Gelişim	40
2.7. Duygusal Gelişim	43
2.8. Dil Gelişimi.....	46
3. ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİM ÖZELLİKLERİ.....	48
3.1. Bebeklik Dönemi Gelişimi Özellikleri (0-2)	48
3.2. İlk Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri (2-7).....	49
3.3. Son Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri (7-11).....	52
II. BÖLÜM	54
ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİNİ GELİŞİM VE ÖZELLİKLERİ	54
1. Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri.....	59
1.1. Bebeklik Dönemi Dini Gelişim Özellikleri	60
1.2. İlk ve Son Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri.....	61
III. BÖLÜM.....	78
ARAŞTIRMA BULGULARI ve TARTIŞMA.....	78
1. Araştırma Bulguları	78
1.1. Çocukluk Döneminde Allah Algısının Gelişimi ve Değişimi	78
1.2. Çocukluk Döneminde Ölüm Olayına Bakış	94
1.3. Çocukluk Döneminde Cennet ve Cehennem Algısı	96
1.4. Çocukluk Döneminde Peygamber İncasına Yönelik Düşünceler	109
1.5. Çocukluk Döneminde Kur'an-ı Kerim'e Bakış	111
1.6. Çocukluk Döneminde Görülemeyen Varlıklara Bakışın Değişimi	112
1.7. Çocukluk Döneminde İbadet Duygusunun Gelişimi ve Değişimi.....	116
1.8. Çocukluk Döneminde Duanın Algılanışı ve Yapılma Zamanı	118
1.9. Çocukluk Döneminde Camiye Bakış.....	124
2. Tartışma.....	126
2.1. Çocukluk Döneminde Allah Algısına Genel Bakış	126
2.2. Çocukluk Döneminde Ahiret İncasına Genel Bakış.....	134
2.3. Çocukluk Döneminde Peygamberlere Yönelik Düşünceler	137
2.4. Çocukların Kur'an-ı Kerim Hakkındaki Düşünceleri	138
2.5. Çocukların Görülemeyen Varlıklara Bakışı	139
2.6. Çocukların İbadet Algılarındaki Değişim.....	140

2.7. Çocukluk Döneminde Duaların İçeriği.....	141
2.8. Çocukların Cami Hakkındaki Düşünceleri	145
SONUÇ.....	146
KAYNAKÇA	154
EKLER.....	162

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Allah Tasavvuru, 4 Yaş, Çocuk 2	86
Resim 2: Allah Tasavvuru, 4 Yaş, Çocuk 3 (Kâbe)	86
Resim 3: Allah Tasavvuru, 4 Yaş, Çocuk 4 (Güneş).....	87
Resim 4: Allah Tasavvuru, 5 Yaş, Çocuk 13 (Cami)	87
Resim 5: Allah Tasavvuru, 6 Yaş, Çocuk 16	88
Resim 6: Allah Tasavvuru, 7 Yaş, Çocuk 26	88
Resim 7: Allah Tasavvuru, 8 Yaş, Çocuk 43	89
Resim 8: Allah Tasavvuru, 9 Yaş, Çocuk 45	89
Resim 9: Allah Tasavvuru, 9 Yaş, Çocuk 50	90
Resim 10: Allah Tasavvuru, 10 Yaş, Çocuk 56	90
Resim 11: Allah Tasavvuru, 11 Yaş, Çocuk 69	91
Resim 12: Allah Tasavvuru, 11 Yaş, Çocuk 71	91
Resim 13: Cennet-Cehennem Tasavvuru 5 Yaş, Çocuk 10.....	100
Resim 14: Cennet-Cehennem Tasavvuru 6 yaş, Çocuk 16 (Mezar).....	100
Resim 15: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 6 yaş, Çocuk 18	101
Resim 16: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 7 yaş, Çocuk 26	101
Resim 17: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 7 yaş, Çocuk 30	102
Resim 18: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 8 yaş, Çocuk 36	102
Resim 19: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 8 yaş, Çocuk 37	103
Resim 20: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 8 yaş, Çocuk 39	103
Resim 21: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 8 yaş, Çocuk 41	104
Resim 22: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 9 yaş, Çocuk 47	104
Resim 23: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 9 yaş, Çocuk 49	105
Resim 24: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 9 yaş, Çocuk 51	105
Resim 25: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 10 yaş, Çocuk 55	106
Resim 26: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 10 yaş, Çocuk 62	106
Resim 27: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 11 yaş, Çocuk 66	107
Resim 28: Cennet-Cehennem Tasavvuru, 11 yaş, Çocuk 67	107
Resim 29: Melek Tasavvuru, 9 yaş, Çocuk 45	115
Resim 30: Melek Tasavvuru, 11 yaş, Çocuk 69	115

KISALTMALAR

AÜEF	:	Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi
AÜİFD	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	:	bakınız
CÜ	:	Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	:	çeviren
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	:	Editör
Hız.	:	hazreti
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	:	sayfa
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	:	ve benzeri
Vd.	:	ve diğerleri
Yay	:	yayınları

ÖNSÖZ

İnsan yeryüzündeki varlıkların en üstünü ve mükemmeli olmasına rağmen sahip olduğu bir takım ruhsal ve bedensel yeteneklerini doğumundan hemen sonra kullanabilecek olgunlukta değildir. Bireyin farklı yönlerini temsil eden bu yeteneklerin ortaya çıkarak şekillenmesi çocukluk döneminde gerçekleşmektedir. İnsanın tüm özelliklerinin temellerinin atıldığı bir dönemin sağlıklı bir seyir izlemesi ancak çocuklarda ortaya çıkan özellikleri tespit edilerek uygun zamanda, uygun yöntemlerle yapılan eğitimle mümkündür. Yanlış zaman ve yöntemler çocuğun yeteneklerine ket vurarak olumsuz davranış şekilleri geliştirmesine neden olabilir.

Bireyin manevi yönünü ifade eden dini inancı da bu dönemde filizlenmeye başlar. Fıtrî olarak insanda var olan üstün bir varlığa sığınma, bağlanma, teslimiyet, güvende olma isteği, acizlik hissi gibi duyguların doyurulmak istenmesi dini duygunun ortaya çıkarak şekillenmesini sağlar. Aynı zamanda toplumsal bir varlık olan bireyin içinde yetiştiği toplumla uyum içerisinde yaşaması ancak toplumsal değerlerin kazanılması ile mümkündür.

İnsanın yaratıcı ve canlı-cansız diğer varlıklar ile ilişkilerini düzenleyen böyle bir duygunun kaynağının ne olduğunu, ne zaman ortaya çıktığını, nasıl bir değişim geçirdiğini bilmeden, uygun olmayan yöntemlerle yapılan bir din eğitimi bireydeki dini inancın sarsılmasına neden olabilmektedir. Önemi dolayısıyla çalışmamızda çocuklardaki genel gelişim özelliklerini belirttik. Sonra dini inancın kaynağının ne olduğu, zamanla nasıl bir değişim geçirdiği ve diğer gelişim alanlarıyla ilişkisini inceledik. İlk ve son çocukluk dönemi çocuklarına yaptığımız mülakatla da bu dönem çocuklarının dini inanç özelliklerini saptamaya çalıştık.

Bu çalışma esnasında akademik birikimi ve yönlendirmesiyle yardımını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI'ya, ilgisi, samimiyeti ve desteği nedeniyle Dr. Öğretim Üyesi Safinaz ASRİ'ye ve sabrı ile bu süreçte beni yalnız bırakmayan eşim Nazmiye NAS'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Mehmet NAS

İZMİR-2018

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Çocukluk dönemi, bireyin yaşamını derinden etkileyen davranışların kazanıldığı, kişiliğinin şekillendiği, inanç ve değer yargılarının temellerinin atıldığı önemli bir basamaktır. Bu basamakta, bireyin farklı yönlerini temsil eden fiziksel, zihinsel, dilsel, duygusal, sosyal, ahlaki ve dini gelişim özellikleri ortaya çıkar ve şekillenir.¹ Bireyin diğer gelişim dönemlerini derinden etkileyen bu alanların sağlıklı bir gelişim izlemesi ancak kritik dönemlerin başarılı aşılması ile mümkündür.² Kritik dönemlerin beklenen şekilde geçirilebilmesi de eğitimcilerin dönemsel gelişim özelliklerini iyi bilmesi, uygun yöntemler kullanması ve belirli yaşantıların gerçekleştirileceği uygun ortamlar hazırlaması ile sağlanır.

İnsandaki dini inanç kaynağının ne olduğunu, ne zaman ortaya çıktığını, nasıl bir değişim geçirdiğini incelemek önemlidir. Çünkü bu hususları bilmeden yapılan bir din eğitimi, amaçtan sapılmasına ve istenmeyen sonuçların meydana gelmesine neden olabilmektedir. Din, insanlığın başlangıcından itibaren var olan, günümüzde de toplumsal yaşamda tezahürleri görülen bir gerçekliktir.³ Bu gerçekliğin var olma sebebi, fitri olarak insanda bulunan üstün bir varlığa sığınma, bağlanma, teslimiyet, güvende olma isteği, acizlik ve inanma duygularıdır.⁴ Belirtilen duyguların

¹ Doğan Çağlar, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, Ankara: A.Ü.E.F., 1981, s.34; Sema Yılmaz, "8-13 Yaş Çocuklarda Bilimsel Gelişiminde" Ölüm Kavramı" *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 1, (2012), s.10; Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, Ankara: TDV Yayınları, 1994, s.2; Mevlüt Kaya, "Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik Gelişimi ve Benlik Gelişimindeki Rolü", *On Dokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, (Samsun 1997), s.193.

² İbrahim Gürses, M. Âkif Kılavuz, Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, (2011), s.155; Mustafa Bak, *Çocuk Gelişimi*, İstanbul: Cinius, 2011, s.55.

³ Henri Bergson, *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, Ankara, MEB Yayınları, 1962, s.127. Kerim Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013, s.16-18.

⁴ Müller- Freinfels R., *Psychologie der Religion*, Walter de Gruenter u, co. BerlinLeipzig, 1920, s.11. Akt. Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Ankara: DİB Yayınları, 1979, s.1; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.1-14; Sigmund Freud, *The Future of an Illusion*(translate and edideted by James Strachey), New York: Norton Company Inc., 1961, s.17. Akt. Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi" (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015, s.5.

filizlenmeye başlaması ve belirli yönlere evrilmesi, çocukluk döneminde gerçekleşir.⁵

Çocuğun doğuştan getirdiği bir varlığa inanma yeteneğinin şekillenmeye başlanmasını Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramının ilk dönemi olan "temel güvene karşı güvensizlik (0-1 yaş)" evresine kadar götürebiliriz.⁶ Bu dönemde çocuk, fiziksel ve duygusal olarak kendi ihtiyaçlarının karşılanmasına imkân tanımayan bir acizlik içerisinde. Çocuğun bu ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayacak olan kişi, annedir. Anne ile kurulan fiziksel ve duygusal ilişki sonucunda çocuk güven duygusunu kazanmaktadır. Çocuğun kazandığı temel güven duygusunun kalitesi, hem başkalarıyla hem de Allah ile kurduğu iletişimi olumlu-olumsuz etkileyebilmektedir.⁷ Dolayısıyla bu duygunun kazanılmasında annenin gerekli özveriye göstermesi çocuğun gelişiminin sağlıklı bir şekilde sağlanmasında büyük önem arz etmektedir.

Çocukta şekillenmeye başlayan din duygusunu, "temel güven evresine" kadar götürsek de bu duygunun gözlemlenmesi, ortaya çıkarak kendini hissettirmesi 3-5 yaşlarına tekabül eder. Çocuk sosyalleşme ile birlikte çevresinde konuşulan dili anlamaya başlar, davranışları gözlemler, olaylara doğrudan ya da dolaylı müdahil olur.⁸ Dil gelişimiyle birlikte çocuk çevresinde işittiği sesleri, kelimeleri, cümleleri öğrenir. Dini söz ve davranışlar ile karşılaşan çocuklar, bunları taklit ederek dini inancın temellerini atmaya başlar. Önceleri bilinçsiz yapılan bu taklitler zamanla yerini, zihinsel ve duygusal olarak sentezlenerek ortaya konulmuş özgün bir inanca bırakır.⁹

⁵ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi" (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.1; Ahmet Koç, Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, 2012, s.1; Eyüp Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, (2004), s.207; Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.1; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, 1979, s.103.

⁶ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara: TDV Yayınları, 1991, s.25; Bkz. Haluk Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s.104-109.

⁷ Yurdağül Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"* Ankara: Morpa Kültür Yayınları, 2003. s.24-25.

⁸ Betül Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, Ankara: Nobel, 2014, s.141; Nacar, *Çocuk Hikayelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2008, s.22.

⁹ Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul: Dem, 2012, s.157; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.75-76; M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, s.41-44.

İlk çocukluk döneminin diğere bir özelliğı çocukların bir bilim adamı gibi çevrelerini anlamlandırmaya çalıştıkları, soru sormayı bir yaşam biçimi olarak kabul ettikleri zaman dilimidir. Bu evrede çocuklar, çevrelerinde gördükleri, duydukları hatta göremedikleri varlık ve olaylar hakkında büyüklerine sorular yöneltir.¹⁰ Dini ve ahlaki değerler ile de gelebilecek olan bu soruların özveriyle cevaplanması gerekir.¹¹ Çocuklar, çevrelerini çok iyi gözlemleyen ve taklit eden ustalardır. Bu özellikleri, onların çevrelerinde gerçekleşen olayları kolaylıkla hafızaya almalarını ve modelden öğrendikleri şekliyle gerçekleştirmelerini sağlar. İlk dönemlerde bilinçsiz yapılan bu taklitler, son çocukluk dönemine doğru bilinç düzeyinde gerçekleşir.¹²

Son çocukluk dönemi (7-11 yaş), çocukların okula başladığı, sosyal çevresinin genişlemesiyle yeni bilgilerin ve değerlerin kazanıldığı bir dönemdir. Bu dönem ilk çocukluk dönemi özelliklerinin geliştiğı, çocuğun kolay inanırlık özelliğinden sıyrılarak, olay ve bilgiler hakkında sorgulama yaptığı daha bilinçli bir dönemdir.¹³ Kısacası çocuktaki din duygusu; temelde güvende olma ihtiyacı, himaye edilme isteğı, kolay inanırlık, taklit ve soru sormaya düşkünlükle birlikte gelişir.

Çocuklardaki din duygusunun gelişiminin bilinmesinin yanı sıra verilecek olan eğitimin kalitesi ve verilmeye başlanma yaşı da çocuğun dini gelişimini olumlu ya da olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle öncelikle ülkemizde ve dünyada verilen din eğitimi yansımalarını görmek gerekmektedir. Ülkemizde formal din eğitimi örgün eğitimde ilkokul 4. sınıftan, Batı ülkelerinde ise anaokulunda, 3 yaşından itibaren başlamaktadır. Örneğın; İngiltere, Avusturya, Yunanistan, Almanya, Norveç, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Kıbrıs, Malta ve Slovakya'da örgün eğitimde

⁹ Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.12. Bkz. Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.54-55; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.75-76; Gül, *Çocuğum Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.87.

¹⁰ Erden ve Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, s.86-87; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.8; Bkz. Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk*, Ankara: DİB Yayınları, 1991, s.152-157; Z. Fatma Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, Ankara: DİB Yayınları, 2015, s.12; Selçuk, *Çocuğum Eğitiminde Dini Motifler*, s.71; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.79; Çocuk ve Aile Komisyonu, *Kur'an'da Çocuk ve Aile Eğitimi*, İstanbul: Özyel Basın Yayınları, s.70.

¹¹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.80; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.14.

¹² M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, s.41-44; Bozkurt Koç, "Çocuğum Dini Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11, Sayı 31, (Mayıs-Ağustos 2008), s.53; Mualla Selçuk, *Çocuğum Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara: TDV Yayınları, 1990, s.114; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

¹³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.138.

İlkokul 1. sınıftan itibaren din eğitimi zorunlu olarak, anaokulunda ise 3 yaşından itibaren ailelerin isteği doğrultusunda verilmektedir. Diğer İspanya, Macaristan, Portekiz, Polonya, Çek Cumhuriyeti, İtalya ve Letonya'da gibi ülkelerde ise din eğitimi isteğe bağlıdır. Ancak aileler çocuklarına anaokulundan itibaren din eğitimi aldırabilmektedir.¹⁴

Din eğitiminin erken dönemden itibaren Avrupa'da veriliyor olması, Avrupa'da din eğitiminin metodik alt yapısının oldukça iyi gelişmesini sağlamıştır. Bu sayede erken çocukluk dönemine ait felsefi ve pedagojik pek çok bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ülkemizde ise din eğitiminin ilkokul 4. sınıftan itibaren başlaması nedeniyle, erken dönem din eğitimi ihmal edilmiş, bu alanda metodolojik çalışmalar özellikle bu dönemin pedagojik gerekçeleri ve eğitim programları konusunda yeterli saha çalışmaları yapılmamıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın problemi "*çocukluk dönemi gelişimi dikkate alındığında çocuklardaki dini gelişim özellikleri nasıl şekillenmekte ve nasıl bir değişim geçirmektedir*" şeklinde belirlenmiştir.

Çalışmamızın konusu "*4-11 yaş çocuklarında dini gelişimin nasıl bir değişim gösterdiğini*" belirleme üzerinedir. Bunu yaparken de öncelikle çocukluk dönemi gelişim özellikleri ve dini gelişimleri ele alınmış, sonrasında ise gerçekleştirilen mülakat çalışmaları ile aşağıda temel problem çerçevesinde alt problemler sonuca ulaştırılmaya çalışılmıştır.

- Çocukluk dönemi fiziksel, psikomotor, bilişsel, sosyal, duygusal, dilsel ve ahlaki gelişim nasıl bir yol izlemektedir?
- Çocuklardaki dini gelişimin özellikleri nelerdir?
- Çocukluk döneminde Allah algısının gelişimi ve değişimi nasıl olmaktadır?
- Çocuklar duygusal olarak Allah'a nasıl bakmaktadırlar?
- Çocuklar Allah'ı fiziksel olarak zihinlerinde nasıl tasvir etmektedirler?
- Çocukların ahiret hayatı (ölüm, cennet ve cehennem) hakkındaki düşünceleri yaşa göre nasıl bir değişim geçirmektedir?
- Çocukların peygamberlere yönelik düşünceleri nelerdir?
- Çocukların İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e karşı ilgi ve tutumları, yaşa göre nasıl değişim geçirmektedir?

¹⁴ Mehmet Bahçekapılı, *Avrupa'da Din Eğitimi*, İstanbul: Önder, 2012, s.51-102.

- Çocuklar görülemeyen varlıkları (cin ve melekleri) nasıl algılamaktadır?
- Çocukların ibadet hakkındaki düşünceleri nelerdir?
- Çocuklarda duanın algılanışı ve muhteviyatı yaşa göre nasıl bir değişim izlemektedir?
- Çocukların İslam dininin kutsal mekânı olan camilere karşı ilgi ve tutumları nasıldır?
- Çocuklara verilen din eğitiminde uygulanacak yöntem ve tekniklerin nelerdir?

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Din ve eğitim, insanın yaşamı boyunca bir şekilde içinde bulunduğu kavramlardır. Bu kavramların tanımları incelediğinde din ve eğitimin insan hayatında ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Bilgin, "Din, insanın kayıtsız şartsız var olan mutlak varlığa yönelişi ve onun tarafından kuşatılışdır"¹⁵ Eğitim ise; insanda doğuştan var olan yeteneklerin ortaya çıkarılarak istenilen yönde geliştirilmesidir.¹⁶ Tanımlar incelediğinde din ve eğitimin temel hedefinin insanı doğuştan getirdiği gizil güçlerini ortaya çıkararak gelişmesini sağlamak ve yetiştirilen erdemli kişilerle erdemli toplumlar meydana getirmek olduğu görülmektedir. Bu bağlamda din ve eğitimin amaçları büyük ölçüde birleşmektedir. Ancak dinin ölüm sonrası hayatı düzenleme amacının olması, din ve eğitim arasındaki en önemli farktır. Bu farklılığı ortadan kaldıracak olan kavram ise kişinin dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayan din eğitimidir.¹⁷

Araştırmalar, çocukluk yıllarında geçirilen yaşantıların ve kazanılan davranışların büyük bir kısmının yetişkinlikte bireyin kişilik yapısını, alışkanlıklarını, inanç ve değer yargılarını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.¹⁸ Bireyi ilahi bir aleme yönlendiren ve oraya doğru yükselmek için çabalayan; içerisinde sevgi, bağlanma, sığınma, şükür, teslim olma gibi psikolojik ihtiyaçları

¹⁵ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayınları, 2007, s.16.

¹⁶ Bilgin, *İslam ve Çocuk*, s.126.

¹⁷ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.20.

¹⁸ Çağlar, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, s.34. Bkz. Kaya, "Ailede Anne- Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik Gelişimi ve Benlik Gelişimindeki Rolü", s.193; Yılmaz, "8-13 Yaş Çocuklarda Bilimsel Gelişiminde "Ölüm Kavramı" s.10; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.2.

barındıran zihinsel öğelerle kuvvetlenen kompleks bir din duygusunun filizlenmeye başlaması ve şekillenmesi çocukluk döneminde gerçekleşmektedir.¹⁹ Bu dönemde çocuğa kazandırılacak dini duyarlılık, sonraki yaşantılara temel oluşturacağından, aile ve eğitimcilerin çocuğun gelişim özelliklerine, öğretim yaptıkları içeriğe, kullandıkları yöntemlere ve eğitim yapılan ortama dikkat etmeleri gerekmektedir. Aksi halde bilimsel temele dayanmayan ve yanlış bir şekilde verilen din eğitimi, bireyin dini gelişimini olumsuz etkileyebileceği gibi bireyin dinden uzaklaşmasına da neden olabilir.²⁰ Bu sebeple çocuğa etki eden ve onun duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını değiştirmeyi hedefleyen bir din eğitimi, çocuğun gelişim ve öğrenme özellikleri dikkate alınarak yapılmalıdır.

İyi bir din eğitimi ancak bireyin gelişim özelliklerinin bilinmesi ve bu gelişim özelliklerine uygun metotlar kullanılması ile mümkündür. Bu husus ve yukarıda belirtilenler bağlamında araştırmanın temel amacı: "*çocukluk dönemi gelişim özelliklerinin neler olduğunu belirlemek, dini gelişim özelliklerini saptamak ve bu özelliklere uygun nasıl bir din eğitimi verilmesi gerektiğini*" incelemek olarak belirlenmiştir. Bu ana amaç bağlamında araştırmanın alt amaçları ise aşağıdaki gibidir:

- Çocukluk dönemi gelişim alanlarını ve özelliklerini belirlemek
- Çocuklardaki dini gelişim özelliklerini saptamak
- Çocukluk döneminde fiziksel ve duygusal olarak Allah algısının gelişimi ve değişimindeki farklılıkları ortaya koymak
- Çocukların ahiret hayatı (ölüm, cennet ve cehennem) hakkındaki düşüncelerinin yaşa göre nasıl bir değişim geçirdiğini belirlemek
- Çocukların peygamberler inancına bakışının ne olduğunu saptamak
- Çocukların İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e karşı ilgi ve tutumlarını belirlemek
- Çocukların görülemeyen varlıklar (cin ve melekleri) hakkındaki düşüncelerinin değişimini tespit etmek

¹⁹ Müller- Freinfels R., *Psychologie der Religion*, Walter de Gruyter u. co. BerlinLeipzig, 1920, s.11 Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.35; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.1-14; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.15.

²⁰ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: TDV Yayınları, 1990, s.74-75.

- Çocukların ibadetlerin amaç ve önemine yönelik duygu ve bilgilerinin değişimini incelemek
- Çocuklarda yaşa göre duanın algılanışı ve muhteviyatındaki farklılıkları saptamak
- Çocukların İslam dininin kutsal mekânı olan camilere karşı ilgi ve tutumlarının neler olduğunu belirlemek
- Çocuklara verilen din eğitiminde uygulanacak yöntem ve tekniklerin neler olduğunu incelemek

Yapılan bu çalışma, bireyin doğuştan getirdiği, çeşitli araştırmalarla ortaya konulan gelişim özelliklerini belirlenmesi ve çocuklardaki dini gelişimi tespit edecek saha çalışmasına başvurulması yönüyle, bireyi tanımada fayda sağlayacaktır. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen verilerin ülkemizde ve Batıda yapılan benzer çalışmalar ile kıyaslanması, çocuğun dini gelişim özelliklerinin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyması bakımından önemlidir. Aynı zamanda din eğitimi yapan eğitimcilerin, çocuklardaki dini gelişim özelliklerini bilerek doğru yöntemler kullanmalarına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

3. Araştırmanın Sınırlıkları

Bu araştırma;

- Türkiye’de ve Batı’da çocukluk dönemi gelişimi ve din eğitimiyle ilgili yapılan çalışmalardan ulaşılabilen literatürle,
- Manisa ili Kula ilçesinde Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı Bebekli 75. Yıl İlkokulu, Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu, Rafet Üçelli İlkokulu, Kula Anaokulu ve Atatürk İlkokulu olmak üzere 5 okulda öğrenim gören 4-11 yaşlarında rastgele seçilmiş toplam 71 çocukla yapılan mülakat verileri ile,
- Elde edilen sonuçlardan hareketle geliştirilecek önerilerle,
- Elde edilen veriler tek kişinin değerlendirmesiyle,
- Toplumumuzda bazı kesimlerin dini duygu ve düşüncelere karşı takındıkları olumsuz tavırların ortaya çıkardığı engelleyici durumlarla,
- 2017 Nisan ayında Manisa ilinin Kula ilçesinin çeşitli köy ve merkez okullarında yapılmış görüşmeleri içerdiği, zamanla katılımcıların algılarında,

yaklaşımlarında, duygu ve düşüncelerinde değişiklik olabileceği için yapılan zaman ve mekân ile sınırlıdır.

4. Araştırmanın Varsayımları

- Araştırmada seçilen örneklemin evreni temsil ettiği varsayılmaktadır.
- Mülakat yapılan çocukların yani örneklemin sorduğumuz açık uçlu sorulara içtenlikle ve doğru olarak cevaplandıkları kabul edilmektedir.
- Araştırmada kullandığımız yöntem ve tekniklerin, araştırma metoduna uygun olduğu bilinmektedir.

5. Araştırmanın Yöntemi

“Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi” başlıklı çalışmamızda belirlediğimiz hedeflere ulaşmak için, hem literatür incelemesine hem de saha çalışmasına başvurulmuştur. Araştırmada ilk olarak son yıllarda eylem araştırmalarında ve sosyal bilimlerde başlangıç araştırması niteliğindeki çalışmalarda uygulanan bire bir görüşme ve anketlere temel oluşturan odak grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. Odak grup toplantısına, araştırmanın kapsam ve sınırlılıklarını belirlemek ve çocuklara sorulacak olan sorulara bir öngörü oluşturmak amacıyla başvurulmuştur.²¹

İkinci aşamada ise 20. yüzyılda ortaya çıkan psikolojide, tıpta, politik bilimlerde, hukuk alanında popüler olarak kullanılması nedeniyle sosyal bilimciler tarafından bilinen ve kullanılan bir yaklaşım olan durum çalışması kullanıldı. Durum çalışması nitel araştırma yöntemlerinden biri olup araştırmacı tarafından gerçek bir yaşam, güncel sınırlı bir durumda veya belirlenmiş bir zaman içerisinde mülakat, görsel-işitsel materyaller, gözlemler, doküman ve raporların yardımıyla konu hakkında detaylı ve derinlemesine bilgi toplandığı bir türdür. Bu araştırmada durum yöntemini tercih etmemizin nedeni çocukların sosyal yaşamlarında şahit oldukları dini olay ve durumları kendi perspektiflerinde nasıl algılayıp, betimlediklerini daha net şekilde görebilmektir. Yapılan nitel çalışmaların genellenebilirliği, nesnelliği ve

²¹ J. Kitzinger, *Qualitative Research: Introducing Focus Groups*. British Medical Journal, 1995, s.311. Akt. Mehmet Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul: YEKDER, 2013, s.27.

istatistiksel geçerliliği mümkün olmadığından yapılan çalışmada genelleme yapılmaktan kaçınılarak katılımcıların bir durumu nasıl betimlediklerine ve araştırmacının durumlardan çıkardığı anlam üzerine yoğunlaşıldı.²²

Çalışmamızda saha araştırması yapılırken ve örneklem grubundan veriler toplanırken nitel araştırma tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşme tekniğine de başvurulmuştur. Söz konusu görüşme tekniğinin, araştırmacılarla yüz yüze, bire bir görüşülerek araştırılan konunun bütün boyutlarını kapsaması amacıyla daha çok açık uçlu soruların sorulduğu, katılımcının dinlenmesine, verilen yanıtların kaydedilmesine, konuyla alakalı başka sorular sorulmasına ve detaylı cevapların alınmasına imkân tanıyan bir veri toplama tekniği olması yönüyle araştırmamızda kullanılması uygun görülmüştür. Araştırmada derinlemesine analiz yönteminin kullanılmasının temel amacı; çocukların dini duygu ve düşüncelerindeki değişimi, kendi düşünce ve kelimeleri ile ifade edebilmelerine imkân tanımak ve araştırmacının canlı birer figürü olmalarına zemin hazırlamaktır.²³

Araştırmamızda nitel araştırma yöntemleri kapsamında kullanılan bir diğer teknik ise yazılı doküman ve belgelerin analiz edilmesidir. Yazılı doküman ve belgelerin analizi nitel araştırmada gerek kendi başına gerekse görüşme ve gözlemle elde edilen bilgilere destek amacıyla kullanılan bir bilgi toplama yöntemidir. Nitel araştırmada toplanan bilgiler de çeşitlilik gösterir. Toplanan bilgiler gözlem notları, görüşme kayıtları, dokümanlar, resimler ve diğer grafik sunumlar (çizimler, tablolar gibi) şeklinde olabilmektedir.²⁴ Bu bağlamda öğrencilerden, isteklerine göre Allah tasavvuru, cennet ve cehennem konularıyla ilgili resimler çizerek duygularını ifade etmeleri istenildi. Ayrıca sorular ifade edilirken muhtemel cevaplar konusunda ve resimlerin çiziminde çocukların yönlendirilmesinden kaçınıldı.

6. Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Örneklem, araştırma konusuna muhatap olan evrenin bir kesitini ifade eden kümedir. Bu küme içerisinde yapılan araştırmalardan elde edilen verilerin evreni

²² John. W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel ve Araştırma Deseni*, (Çev. Ed. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir), Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013, s.96-104.

²³ Belkis Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005, s.71.

²⁴ Ali Yıldırım, Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Eğitim ve Bilim*, ss. 7-17, 13 (112), s.10.

temsil edebilecek mahiyette olması, araştırmanın güvenilirliği açısından önemlidir.²⁵ Çalışmada araştırma evreni olarak Manisa ili Kula ilçesinde 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde MEB'e bağlı 1 anaokulu, 20 ilkokul içerisinde 4 ilkokul ve var olan anaokulu seçilmiştir. Bu okullar içerisinde Bebekli 75. Yıl İlkokulu, Rafet Üçelli İlkokulu, Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu, Kula Anaokulu ve Atatürk İlkokulu örneklem alanı olarak belirlenmiştir. Araştırmanın örnekleme, söz konusu beş okuldan kesitsel bir yöntemle rastgele seçilmiş 4-11 yaşlarındaki 71 çocuktur.

Nitel araştırma tekniklerinde örneklem grubunun sayısının az ya da çok olması önem arz etmez. Araştırmacının gereksinim duyduğu şey bilgi miktarının yeterli olup-olmamasıdır.²⁶ Ayrıca çocukların düşüncelerinin evreni temsil etmesi ve heterojen bir karışım oluşmasını sağlamak amacıyla, aynı yaş grubunda bulunan çocuklar farklı okullardan seçilerek mülakat gerçekleştirilmiştir. Araştırma örneklemini oluşturan çocukların detaylı bilgisi “**EK 1**” tablosunda gösterilmektedir.

7. Verilerin Toplanması

Araştırmamızda öncelikle çocukluk dönemi gelişimi ve din eğitimiyle ilgili yapılan çalışmalar taranarak literatür çalışması yapılmıştır. Böylece ülkemizde ve yurt dışında bu konu ile ilgili yazılmış; tarihi, metodolojik ve pedagojik alan yazıları incelenerek çalışmanın alt yapısı oluşturulmuştur.

İkinci olarak araştırmanın amaç ve kapsamını netleştirmek ve yapılacak görüşmelerde kullanılacak soru protokollerini hazırlamada bir zemin oluşturmak üzere odak grup toplantısı yapılmıştır. Odak grup toplantısına şu isimler katılmıştır. Doç. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI (İKÇÜ Öğretim Üyesi) ve Dr. Safinaz ASRİ (İKÇÜ Öğretim Üyesi), Samet YAĞCI (Araştırma Görevlisi), Sabriye Sümeyra KARACA (DKAB öğretmeni), Yunus DURAN (DKAB Öğretmeni) ve Mehmet NAS (DKAB Öğretmeni)

Odak grup toplantısı ve literatür taraması sonucunda Allah inancı ve tasavvuru, ahiret hayatı (ölüm, cennet ve cehennem), peygamber inancı, görünmeyen varlıklar (melek ve cin), dua ve muhteviyatı, ibadet, Kur'an-ı Kerim ve cami konuları hakkında 46 açık uçlu soru hazırlanmıştır.

²⁵ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Ankara: PEGEM Akademi Yayınları, 2015, s.95-100.

²⁶ Abbas Türnüklü, “Eğitim Bilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24 (2000), s. 548.

Araştırmamızda son olarak nitel araştırma yöntemlerinde sıkça kullanılan durum çalışması ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çocukluk döneminde gelişen dini duygu, düşünce ve davranışları kapsayan temel dini değerler üzerinden oluşturulan sorular, araştırma evreni olarak seçilen Manisa ili Kula ilçesinde Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı Bebekli 75. Yıl İlkokulu, Rafet Üçelli İlkokulu, Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu, Kula Anaokulu ve Atatürk İlkokulu olmak üzere 5 okulda aynı anda farklı yaşlardaki grupların incelenmesini ifade eden kesitsel bir yöntemle rastgele seçilmiş 4-11 yaşlarındaki 71 çocuğa yöneltilmiştir. Görüşmelerde bazı öğrenciler isteklerine göre Allah tasavvuru, cennet ve cehennem konularıyla ilgili resimler çizmelerine imkân tanınmıştır, toplam 71 öğrenciden 44 öğrenci düşünceleri resimler yoluyla da aktarmışlardır. Mülakat görüşmesi esnasında ses kayıt cihazı ile elde edilen bulgular ve resimlerin doküman incelemesi yöntemi ile değerlendirilmesi yapılmıştır.

8. Verileri Toplama Süreci

Araştırmaya başlamadan önce ilk olarak Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi konusuyla ilgili tez, makale ve kitap taraması yapılarak kaynakça oluşturulmuştur. Sonra bu kaynaklardan elde edilen bilgilerle konunun teorik alt yapısı oluşturulmuştur. Ayrıca kaynaklardan elde edilen veriler ve yapılan odak grup toplantısı ışığında araştırmamızın uygulama kısmında çocuklara yöneltilecek sorular oluşturulmuştur.

Araştırmanın mülakat kısmında ise katılımcılarla yapılan görüşmeler, gizlilik ilkesine riayet edilerek okullarda bulunan kütüphane, boş sınıf ve rehberlik odası gibi sessiz bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Çocuklara bu araştırmanın neden yapıldığı hakkında kısa bir bilgi verilip, çocuklardan sorulara içtenlikle cevap verilmesi istenmiştir. Görüşmelerin tamamı araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiş olup, görüşmelerde standart bir anket formu yerine, önceden odak grup toplantısı sonucu hazırlanan Allah inancı ve tasavvuru, ahiret hayatı (ölüm, cennet ve cehennem), peygamber inancı, görünmeyen varlıklar (melek ve cin), dua ve muhteviyatı, ibadet, Kur'an-ı Kerim ve cami konuları hakkında hazırlanan açık uçlu sorular kullanılmıştır. Ayrıca çocukların mülakattaki sorulara vermiş oldukları yanıtlar dijital ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmıştır.

Yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinin araştırmada kullanılması nedeniyle hazırlanan açık uçlu sorular dışında çocukların ölüm ve sonrasında gerçekleşen aşamalar hakkında bilgi sahibi olup - olmadıklarını belirleyebilmek amacıyla “Ölen insanlar nereye gider?” sorusu görüşmecilere yöneltilmiştir. Eğer görüşmecilerin bilemediğı sorular olursa aynı soru başka şekilde formüle edilerek tekrar sorulmuş ve böylece katılımcılardan daha sağlıklı bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Katılımcılar, cevap vermek istemedikleri ya da cevabını bilmedikleri sorularda serbest bırakılmış ve cevap verme konusunda zorlanmamıştır.

Görüşme esnasında görüşmecilerin rahat bir şekilde kendilerini ifade etmeleri sağlanmaya çalışılmış, görüşmecilerin yaşlarının küçük olmasından dolayı mülakat, oyun havası içerisinde, ara verilerek gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerde bazı öğrenciler, isteklerine göre Allah tasavvuru, cennet ve cehennem konularıyla ilgili resimler çizmişlerdir. Ayrıca sorular ifade edilirken, muhtemel cevaplar konusunda çocukların yönlendirilmesinden kaçınılmıştır.

9. Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

Mülakatlar okullardaki sınav tarihlerinin dışında 2017 yılının nisan ayında çocukların öğrenim gördükleri okullarda bulunan kütüphane, boş sınıf ve rehberlik odası gibi uygun ortamlarda gerçekleştirilmiştir. Mülakat esnasında verilen yanıtların kaydedilmek için dijital ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Yapılan ses kayıtları 603 dakika olup kayıtlar değerlendirmeye geçmeden yazılı metin haline getirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen veriler değerlendirilirken isim ve soy isimler kullanılmamış, her bir çocuğa çocuk 1, çocuk 2 şeklinde sıra numarası verilerek arşivleme usulü takip edilmiştir. Ayrıca elde edilen bulgular değerlendirilerek yorumlanmıştır. Görüşme yapılırken çocuklara istekleri doğrultusunda Allah, cennet ve cehennem konulu resimler çizdirilmiştir. Daha sonra bu resimler yaş gruplarına bağlı olarak değerlendirilerek 4-11 yaş grubu öğrencilerinin dini gelişimleri saptanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Batı’da ve ülkemizde daha önceden yapılan çalışmalardan da yararlanılarak veriler ayrıntılı olarak analiz edilmiştir.

I. BÖLÜM

GELİŞİM VE ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİMİ

İnsan, bebeklik ve bakım dönemi en uzun süren canlıdır. Anne karnından başlayarak hayatı sona erene kadar bir gelişim ve dönüşüm içerisine girer. Bireyin gelişimi her zaman aynı düzeyde, benzer süreçler ve yetenek kazanımı ile gerçekleşmez.²⁷ Doğuştan kendisinde hazır bulunan fiziksel, zihinsel, dilsel, duygusal, sosyal, ahlaki ve dini yönlerin gelişimi çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde şekillenerek ölümüne kadar devam eder. Bu evreler içerisinde bireyin gelişim özelliklerinin temelinin atılması ve şekillenmesinde en önemli dönem çocukluk dönemidir. Örneğin; bireyin kişilik gelişiminin % 90'ı, çocukluk döneminin ilk 6 yılında şekillenir.²⁸ Ayrıca çocukluk, gelişim içerisinde zihinsel, duygusal ve dini yönden en saf ve katışıksız dönem olup, doğumdan ölüme kadar süren gelişim yolculuğunda gelişimini etkileyecek özelliklerinin temellerinin atıldığı dönemdir.²⁹ Bireyi ilahi bir aleme yönlendiren ve oraya doğru yükselmek için çabalayan içerisinde sevgi, bağlanma, sığınma, şükür, teslim olma gibi psikolojik ihtiyaçları barındıran zihinsel öğelerle kuvvetlenen kompleks bir duygu olan din duygusunun³⁰ filizlenmeye başlaması ve belirli yönlere evrilmesi de çocukluk döneminde gerçekleşir.³¹ Bu nedenle çocukluk döneminde yapılacak olan eğitim ve din eğitiminin kalitesi, sağlıklı bireylerin yetiştirilmesinde son derece önemlidir.

Psikolog ve pedagoglar, çocukluk döneminde bireyin göstermiş olduğu ortak eğilimler ve davranış kalıplarını göz önünde bulundurarak, bu dönemi bebeklik, ilk

²⁷ Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, Ankara: Nobel Yayınları, 2002, s.40.

²⁸ Çağlar, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, s.34; Kaya, "Ailede Anne- Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik Gelişimi ve Benlik Gelişimindeki Rolü", s.193; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: Ayyıldız Matbaa, 1980, s.80.

²⁹ Kerim Yavuz, *Çocuk ve Din*, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1994, s.59. Yılmaz, "8-13 Yaş Çocuklarda Bilimsel Gelişiminde "Ölüm Kavramı", s.10.

³⁰ Müller- Freinfels R., *Psychologie der Religion*, Walter de Gruenter u, co. BerlinLeipzig, 1920, s.11 Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.1; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.35; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.15.

³¹ Ahmet Koç, *Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.71; Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", s.207; Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi" (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.1; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.103.

çocukluk ve son çocukluk olmak üzere 3 evreye ayırmışlardır.³² Biz de çalışmanın bu bölümünde ilgili ayrımı dikkate alarak çocukların gelişim özelliklerinin neler olduğunu saptamaya çalıştık. Bu bağlamda ilk olarak gelişimin mahiyetini açıkladık. Sonrasında ise insan gelişim alanlarının neler olduğunu ve bu alanların çocukluk döneminde nasıl ortaya çıkarak ne gibi değişimler geçirdiğini belirledik. İkinci bölümde ise konumuzla ilgili olarak çocuklarda dini inancın uyanışı ve bu dönem dini özelliklerinin neler olduğunu saptadık. Son olarak çocukluk döneminde ortaya çıkan ve şekillenen dini inancın nasıl bir değişim geçirdiğini belirleyebilmek amacıyla yaptığımız araştırma bulgularını yorumladık.

1. GELİŞİM KAVRAMI VE ÖZELLİKLERİ

1.1. Gelişimle İle İlgili Temel Kavramlar

Gelişim nedir? sorusunu cevaplamadan önce gelişimle ilgili temel kavramların muhtevasının iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu kavramlar büyüme, olgunlaşma ve öğrenmedir.

Genelde gelişim ile büyüme kavramları birbirlerinden farklı kavramlar olmalarına rağmen yanlışlıkla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Kısaca büyüme, bir canlının bedenindeki iç ve dış organlarda gerçekleşen yapısal ve sayısal artışlar olarak tanımlanabilir. Büyüme sayısal olarak ölçülebilir bir durumdur.³³ Yeni doğan bir çocuğun doğumundan itibaren fiziksel olarak boy ve kilosunun artması, iç organlarındaki sayısal ve hacimsel değişimlerin meydana gelmesi büyüme ile ilgilidir.³⁴

Büyüme yaşamın her döneminde aynı hızda seyretmez. Bazen hızlı bazen de yavaş bir seyir izler. Örneğin; gelişimin en hızlı olduğu dönem, doğum öncesi dönemdir. Bu dönemden sonra büyümede ilk ve son çocukluk döneminde büyüme

³² Mehmet Emin Ay, *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım?*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, s.29.

³³ Banu Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Ankara: Pegem, 2014, s.59; Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008, s.27-28.

³⁴ Ramazan Arı vd., *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Konya: Mikro Yayınları, 2005, s. 32.

yavaşlar. Ergenlik ile birlikte büyüme hızı tekrar artarken ergenlik dönemi sonrası büyüme hızı yaşla ters orantılı olarak düşer.³⁵

Olgunlaşma; organizmanın büyüyerek bir işi yapabilecek seviyeye ulaşmasına denir.³⁶ Örneğin bir çocuğa ne kadar tuvalet eğitimi verilirse verilsin çocuğun tuvaletini yapmasını sağlayan kasların olgunlaşmamış olması bu eğitimin başarısız olmasına neden olur. Yine ilkokula başlayan çocukların kalemi tutmada ve ince kas becerileri gerektiren işleri yapmakta zorlanmaları, doğuştan getirdiği el kas becerilerinin yeterince olgunlaşmadığını gösterir.

Gelişimin diğer kavramı olan öğrenme ise; bireyin doğuştan getirmiş olduğu kalıtsal özelliklerin uygun çevresel faktörlerin etkisi ile geliştirilerek bu özelliklerin zenginleştirilmesidir.³⁷ Öğrenmenin gerçekleşebilmesi için belirli bir büyüme ve olgunlaşma düzeyine ulaşmak gerekir. Örneğin; herhangi bir müzik aletini çalmaya çalışan bir çocuğun öncelikle aletin çalınma şekline göre gerekli fiziksel iç ve dış organlarının büyümesine paralel olarak aynı zamanda bireyin bu organlarını kullanılabilecek olgunluğa sahip olması gerekir.

1.2 Gelişim Kavramı

Gelişim ile ilgili farklı tanımlar yapılmaktadır. Bunlardan birkaçı şöyledir: Gelişim; büyüme, olgunlaşma ve öğrenmeyi içerisine alan kalıtım ve çevrenin bir ürünü olup³⁸ insanın ana rahmine düştüğü andan itibaren ölümüne kadar geçen süreçte doğuştan getirmiş olduğu farklı gelişim alanlarının sağlıklı bir ortamda aktifleştiği zaman dilimidir.³⁹ Gelişim sadece büyümede olduğu gibi ölçümle ifade edilebilen bir kavram olmayıp, birçok yapıyı bir arada bulunduran karmaşık bir

³⁵ Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, s.80; Betül Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.28.

³⁶ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Yargıçoğlu, 1974, s.27; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.8; Banu Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Ankara: Pegem, 2014, s.59.

³⁷ Ayhan Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, Ankara: Pegem Yayınları, 2014, s.9.

³⁸ Binnur Yeşilyaprak, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Ankara: Pegama Yayınları, 2004, s.30; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s.336.

³⁹ Ali Baz Bilici, *Çocuk Psikolojisi ve Din*, İzmir: Akademik Gelişim, 2015, s.34; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s.27.

olgudur. Gelişim; büyüme, olgunlaşma ve öğrenmenin⁴⁰ ilişkisi ile gerçekleşen bir durumdur.

1.3. Gelişimi Etkileyen Faktörler

Gelişime birçok faktör etki etmekle birlikte gelişimde etkili olan en önemli etkenler kalıtım, çevre ve zamandır.⁴¹ Kalıtım diğer bir ismiyle Genotip (Genotype); bir canlının anne ve babasının genlerinden çocuğa geçen bütün özellikleri ifade eden kavramdır. Her canlının kendine özgü bir kalıtım şeması bulunmakta ve bu şema türe özgü farklı özellikler barındırmaktadır. Kalıtım aynı zamanda çevresel etkilere (Fenotip) göre şekillenebilen bir yapıya da sahiptir.⁴² Anne ve babanın kromozomlarındaki DNA, çocuğun cinsiyeti, göz, ten ve saç rengi, boy uzunluğu, hastalıkları gelen genlerin baskın veya çekinik olmasına göre çocuğa etki eder. Örneğin; şeker hastalığı, meme kanseri, doğuştan işitme ve görme bozuklukları gibi hastalıklar aileden çocuğa geçen hastalıklardandır.⁴³

Doğum öncesi ve sonrasında ortaya çıkan ve bireyin gelişimini etkileyen ikinci gelişim kavramı çevredir. Birey birçok yetenekle dünyaya gelir ancak bu yeteneklerin gelişiminde çevre önemli bir değişkendir. Çünkü doğuştan getirilen fiziksel, zihinsel, duyuşsal alanlarda var olan özelliklerin gelişmesinde ya da körelmesinde çevresel faktörlerin rolü büyüktür. Kalıtım ve çevre kişinin gelişimi için zorunlu olup sadece biri gelişim için yeterli değildir. Kalıtım bireyin doğuştan getirdiği yeteneklerin gelişebileceği sınırları, gelişim aralığını belirlerken çevre ise bu gelişim sınırlarına ne kadar yaklaşılacağını, nasıl varılacağını ve nerede durulacağını belirler.⁴⁴ Örneğin; boy kalıtımla ilgili olduğu halde çevresel faktörler (yeme, içme vb.) nedeniyle boy uzunluğu değişime uğrayabilir.

⁴⁰ Şaban Karaköse, *Din Eğitiminde Bireyi Tanımak*, İstanbul: Mavi Yayınları, 2007, s.67; Mesleki Eğitim ve Öğretiminin Güçlendirme Projesi, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara: MEB Yayınları, 2009, s.10; Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s.52; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.29.

⁴¹ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: PEGEM Yayınları, 2002, s.143; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.11-13; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.65-66; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.332.

⁴² Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.39.

⁴³ Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme- Öğretme*, s.28.

⁴⁴ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.16.

Gelişimle ilgili bir diğer kavram ise zamandır. Bazı psikologlar, bireylerin yaş ile doğru olarak bazı önemli olayların belirli zamanlarda kazandığını savunmaktadır. Onlar davranışların kazanılması gereken dönem sonrasında edinilmesinin aynı hız ve kalitede olmayacağını düşünürler. Örneğin hamileliğin ilk 3 ayı, çocuğun dışsal uyarıcılara karşı diğer aylara göre en hassas olduğu dönemdir. Bu dönemde annenin ilaç alması ya da radyasyondan etkilenmesi, bebeğin gelişiminde olumsuz etkilere yol açma olasılığı diğer dönemlere göre daha fazladır.⁴⁵

1.4. Kalıtsal ve Çevresel Nedenlerin Gelişime Etkileri

İnsan gelişimini olumsuz etkileyen kalıtsal ve çevresel nedenler doğum öncesi, doğum esnası ve doğum sonrası olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Bireyin gelişimi esnasında anne karnında geçen süreyi ifade eden doğum öncesi dönem; çocukta genetik bozukluklar, çevre faktörleri, beslenmedeki yetersizlikler, ilaç ve kimyasal maddelerin etkisiyle ortaya çıkan gelişimsel bozuklukları ifade eder. Bu gelişim bozukluklarına etki eden önemli faktörlerden biri olan genetik bozukluklar, anne ve babadan gelen DNA'nın çeşitli nedenlerle bozularak çocukta çeşitli hastalıklara neden olmasıdır. Çevresel faktörler ise, anne karnında döllenmiş yumurtada bozukluk olmamasına rağmen doğumdan önce çeşitli etkenlerden dolayı bireyde olumsuz gelişim bozukluklarının ortaya çıkmasıdır.⁴⁶

Doğum öncesi bebeğin gelişimini etkileyen diğer bir etken olan beslenme bozuklukları, annenin uygun olmayan çevresel koşullarda yaşaması ve yetersiz beslenmesini ifade eder. Yine ilaç ve kimyasal maddelerin, anne tarafından hamile iken kullandığı alkol, sigara, uyuşturucu gibi maddeler ve zararlı ilaçlar çocuğun gelişimi istenilen şekilde oluşması engellemektedir.⁴⁷ Son olarak bu dönemde çocuğun anne karnında iken HIV, AIDS, frengi gibi bazı hastalıklara bireyin gelişimini olumsuz etkiler. Tüm bu nedenler, çocuğun gelişimini doğum öncesi olumsuz etkilediği gibi doğum sonrası da olumsuz etkiler.

⁴⁵ Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.39.

⁴⁶ Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.35; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.62-63.

⁴⁷ Charles Zastrow, Karen K. Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, Ankara: Nika yayınları, 2014, s.100-103.

Çocuğun gelişimini etkileyen ikinci dönem ise doğum esnasında ortaya çıkan olumsuz etkenlerdir. Doğum esnasında çocuğu etkileyen iki husus vardır. Bunlardan biri geç doğum, bebeğin bulunduğu su dolu kesenin yırtılması ile başlayan çocuğun dünyaya gelmesine kadar olan sürenin uzaması olup, çocuğun nefes almasının güçleşmesine ve beyinde birtakım gelişimsel sorunların çıkmasına neden olur. İkinci husus güç doğum ise bebeğin gereğinden fazla kilolu olması veya annenin doğum kanalının gereğinden fazla dar olması sonucu bebeğin başının ters gelmesi, annenin bayılması gibi doğum sırasında risk oluşturan nedenlerdir.⁴⁸

Bebeğin gelişiminde istenmeyen sonuçların doğmasına neden olan üçüncü husus ise doğum sonrası gerçekleşebilecek durumlardır. Örneğin doğum sırasında bebeğin; çeşitli sebeplerden dolayı çocuğun enfeksiyon kapması, çocuğun doğumun ardından yetersiz ve kötü beslenme koşulları; suçiçeği, kızamık gibi çeşitli hastalıklara maruz kalması nedeniyle bireyin gelişiminin olumsuz etkilenmesidir.⁴⁹

1.5. Gelişimin Temel İlkeleri

Tüm çocuklar dünyaya farklı gelmiş olsalar da gelişim sürecinde aynı gelişim yolunu izlerler.⁵⁰ Nitekim çocuk emekler, sürünür, oturur, düşerek, kalkarak yürümeye başlar ve koşar. Konuşmadan önce bir takım anlamsız sesler çıkarır, daha sonra harfler, kelimeler derken konuşmaya başlar. Ancak çocukların gelişim yolu aynı olmakla birlikte gelişim hızları bireysel farklılıklardan dolayı değişir.

Gelişimin temel ilkeleri çocuklardaki bu değişiklikler dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bunlar kısa açıklamalarla aşağıdaki şekilde ele alınmıştır.

Bireyin bedensel ve motor becerilerinin yapısal ve işlevsel özellikleri belirli bir sırayı takip ederek gelişir ve değişir. Gelişimin bu yordanabilir özelliği şu sıra ile gerçekleşmektedir: Gelişim baştan aşağı, bedenin iç kısımlarından dışa doğru ve genelden özele doğru gerçekleşir. Yani gelişimde öncelikle doğum öncesi bebeğin başı oluşurken daha sonra başa yakın bölgelerden ayaklara doğru bir gelişim

⁴⁸ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi*, s.45; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.100-103.

⁴⁹ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi* s.47.

⁵⁰ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.17; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.5-6; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.61-62.

meydana gelir. Doğum sonrası önce baş daha sonra gövde sonrasında ise bacak ve ayak kaslarının kontrolü ortaya çıkar.⁵¹

Gelişimde bireysel ayrılıklar bulunup kişiden kişiye nicel ve nitel olarak farklılık görülür. Bunun nedeni her bireyin kalıtsal ve çevresel etkenlerinin aynı olmamasıdır.⁵² Hatta dünyaya gelen çocuklar tek yumurta ikizi olsalar bile çocukların duyguları, bedensel ve zihinsel özellikleri birbirinden farklıdır.⁵³

Gelişim devamlı bir süreç olup kişinin her gelişim alanının özellikleri ve hızları kendine hastır. Örneğin; çocuğun ilk 4 yılındaki bedensel gelişimi çok hızlıdır, daha sonra yavaşlar, ergenlik döneminde tekrar yükselir.⁵⁴ Bedensel gelişim hızının düşük olduğu dönemde ise bir başka gelişim hızlanır.

Bireyin farklı gelişim özellikleri birbirlerine etki ederek ilerler. Bir gelişim alanındaki eksiklik aynı gelişim özelliğini ve diğer gelişim özelliklerini olumsuz etkiler. Gelişimdeki kritik dönemlerde bireyin kazanması gereken bir takım davranışlar bulunmaktadır. Dönem içinde edinilmesi gereken davranışların kazanılmaması, sonraki dönemde çocuğun gelişimini istenilen şekilde oluşmasını engelleyecektir.⁵⁵

Başka bir ifade ile çocuğun gelişim alanlarından duygusal gelişim, fiziksel gelişiminden; dini gelişim ise zihinsel gelişiminden bağımsız olmayıp, bireyin farklı gelişim alanlarındaki gelişim çıktıları diğer gelişim alanlarını olumlu ya da olumsuz etkileyecektir.⁵⁶ Örneğin; konuşma yeteneği beynin belirli bir olgunlaşmaya sahip olması ile mümkün olup, ne kadar eğitim yapılsa da yeterli olgunlaşma olmadan konuşma gerçekleşemez.⁵⁷

Bütün bireylerin gelişimi doğum öncesi ve sonrasında birbirine benzeyen süreçler izleyerek gelişirken zaman içerisinde çocuğun anne ve babasından edindiği

⁵¹ Ziya Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, Ankara: Nobel Yayınları, 2004, s.18-20.

⁵² Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.18; Zastrow ve Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.115-116;

⁵³ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.34.

⁵⁴ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.31; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.33-34.

⁵⁵ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s.143; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.33-34.

⁵⁶ Hasan Dam, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi” (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.52.

⁵⁷ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2015, s.28.

kalıtsal özellikler ile çevresel uyarıcıların etkisiyle bireysel bir hal alır.⁵⁸ Genetik yapı itibariyle birbirlerine çok benzeyen eş yumurta ikizlerinin bile farklı çevresel faktörlerle karşılaşmaları, onların farklı gelişim özellikleri göstermelerine neden olur.⁵⁹ Gelişimin içerik ve kapsamı hakkında verilen genel bilgilerden sonra bireyin farklı özelliklerini oluşturan gelişim alanlarını incelemek gelişimin anlaşılmasında önem arz etmektedir.

2. ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİM ALANLARI

Yardıma muhtaç olarak dünyaya gelen çocuk, içinde birçok gizli yeteneği barındırır. Bu nedenle hayatın zorluklarında yardım edebilecek, sıkıntıları aşmasını sağlayacak yeteneklerin, çocukluk dönemi gelişim özelliklerine dikkat edilerek özenle geliştirilmesine yardımcı olunması gerekir.⁶⁰

İnsan basit yaratılmış bir organizma değildir, farklı gelişim alanlarına ve özelliklerine sahip bir canlıdır. Daha iyi incelenebilmesi ve farklı yönlerine ışık tutulabilmesi için gelişim uzmanları bireyleri fiziksel, psikomotor, bilişsel, sosyal, ahlaki, dini gelişim gibi alanlara ayırmıştır. İnsanın farklı bir yönünü temsil eden bu alanlar, birbirinden bağımsız süreçler olarak işlemez. Aksine kendi kazanım ve kayıplarına göre diğer gelişim alanlarını olumlu-olumsuz etkilediği için birlikte ele alınması gerekmiştir.

Biz de insanı anlayabilmek ve onun yeteneklerini keşfederek nasıl bir din eğitimi verilmesi gerektiğine karar verebilmek amacıyla bireyin farklı gelişim alanlarını burada inceleyeceğiz. Ancak çalışmamızda çocukluk dönemi gelişim özelliklerini konu edindiğimiz için sadece 0-11 yaş dönemindeki çocuklarda görülen gelişim özellikleri üzerinde durduk.

⁵⁸ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.34.

⁵⁹ Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme- Öğretme*, s.38.

⁶⁰ W.H. Clark, *Çocukluk Dönemi Dini*, (çev. Neda Armaner), *AÜİFD.*, Ankara: Cilt 24, (1981) s.176.

2.1. Fiziksel Gelişim

Fiziksel gelişim; “Bireyin fizyolojik yapısında gözlenen ve ölçümü daha kolay olan değişimlerdir.”⁶¹ Bireyin boyu, kilosu, bedeninde bulunan organların ve uzuvların (el- kol- ayak vb) büyümesi fiziksel gelişimle ilgilidir. Yani bedensel gelişim bireyin iç ve dış organlarının gelişimi ile ilgili olup kalıtım ve çevresel faktörleriyle değişebilen bir özellik arz eder. Çocukluk döneminde bulunan bir bireyin genel olarak fiziksel gelişimi şu şekildedir:

Yeni doğan bebekler, bireysel farklılıklar olmakla birlikte 48-53 cm olarak dünyaya gelir. Kızların boyları erkeklere oranla ergenliğe kadar kısadır. Ancak kızların ergenlik çağına erken girmeleri kızlardaki boy ve diğer fiziksel özelliklerin değişim hızını artırır.⁶²

Kiloda da bireysel farklılıklar olmakla birlikte genelde erkek çocuklar kız çocuklardan ağırdır. Yaklaşık 2.500-4.300 arasında dünyaya gelen çocuklar,⁶³ doğumdan sonraki ilk hafta doğum ağırlığının % 7-10'unu, vücutta bulunan fazla vücut sıvısını dışarı atmasından dolayı kaybeder ancak doğumdan sonra, sonraki iki hafta da doğum kilosuna ulaşır.⁶⁴ Kilo iki yaşına kadar hızlı bir artış seyrederken, iki yaşından sonra yavaşlamaya başlar. Örneğin; 3,5 kilo olarak dünyaya gelen bir çocuk doğumunun ilk altıncı ayın sonunda doğum ağırlığının iki katına, bir yılın sonunda ise üç katına ulaşır.⁶⁵

Bebeğin iskelet sisteminin gelişimi, doğumdan itibaren tamamlanmış olup, iskeletin gelişimi iskeleti oluşturan kemiklerin boyutlarının büyümesi şeklindedir. Kemiklerdeki gelişim hızı, yaşamın ilk yıllarından (gelişim hızı yüksek iken) ergenlik çağına kadar yavaşlar, ancak ergenlik çağı ile birlikte yeniden artar.⁶⁶

Yeni doğan çocuğun iskeleti, kıkırdak biçimindedir, zamanla kemiklerin bu kıkırdak dokusu sertleşir. Örneğin; çocuğun başında bulunan bingıldağı doğumdan sonra sertleşerek kemikleşir. Bingıldağa merak edilerek dokunulması veya baskı

⁶¹ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.34-53.

⁶² Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.46; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.87; Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.33-36.

⁶³ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.46-47.

⁶⁴ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.121.

⁶⁵ Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.33-36; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.31; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.35.

⁶⁶ Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme- Öğretme*, s.45.

uygulanması çocuğun beynine zarar verebilir.⁶⁷ Yine çocuklara kemiklerinin dayanamayacağı işlerin yaptırılması ya da ağır şeylerin kaldırılması çocuğun kemik gelişimine zarar vererek, kemik yapısının bozulmasına neden olabilir. Kemiklerin hareketlerini sağlayan kasların gelişimi zamana bağlı olarak gelişerek hareket kabiliyetini, ince ve kaba motor becerilerini daha profesyonel olarak gerçekleştirir.⁶⁸ Örneğin; ilkokula giden bir çocuğun kalem tutmada birtakım sorunlarla karşılaşması çocuğun el ve parmaklardaki kasların ince motor becerileri yapacak düzeye gelmemesi nedeniyledir.

Çocuğun dış dünyaya açılan duyu organlarının gelişimi ilk günden itibaren başlamaktadır ancak 3 yaşına kadar görevlerini yapacak duruma gelmektedir. Çocukların sinir sistemindeki gelişim özelliklerine baktığımızda altı yaşına kadar sinir sisteminin yüzde doksanının gelişmiş olduğunu görürüz. Son çocukluk ve ergenlik döneminde ise sinir sistemindeki gelişim vücudun büyümesi oranında sinir iletilerinin uzaması ve kalınlaşması şeklinde oluşur.⁶⁹

2.2. Psikomotor Gelişim

Psikomotor gelişim, bireyin zaman içerisinde fiziksel gelişimine paralel şekilde vücut özelliklerini bilinçli olarak kontrol altına alarak bedensel ve zihinsel uyum içerisinde hareket edebilmesine denir.⁷⁰ Bir çocuğun el-göz koordinasyonu kurarak bir nesneyi tutabilmesi, ince kas becerilerini kullanarak kalemle yazı yazabilmesi gibi devinimsel yapılan hareketler, psikomotor gelişim ile ilgilidir.⁷¹

Bedensel ve motor gelişimin en hızlı olduğu dönem, yaşamın ilk yıllarıdır. Yeni doğan çocuk; refleksleriyle hareket eder, bebeklik sonrası dönemde önemli motor becerilerini yerine getirmeye başlar.⁷² Bebeğin emmesi, bağırması, tuvaletini yapması gibi reflekse dayanan hareketler çocuğun yaşamının devam etmesini sağlar. Bu reflekse dayanan bilinçsiz davranışlar zamanla yerini özellikle ilk 6 aydan sonra-

⁶⁷ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.73-74.

⁶⁸ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.48-49.

⁶⁹ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.33,56-57.

⁷⁰ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.36.

⁷¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.95.

⁷² Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme- Öğretme*, s.45.

bilinçli ve kontrol edilebilir davranışlara bırakır.⁷³ Örneğin; çocuğun eline bir şey verildiğinde direk olarak ağzına götürmesi emme davranışının verdiği bir reflekstir. Çünkü bu dönemde çocuğun en önemli ihtiyacı beslenme olup haz bölgesi ağızdır. Çocuk büyüdükçe verilen her şeyi ağzına almamaya başlayarak bilinçli davranışlar sergiler.

Dönemsel olarak çocuğun psikomotor gelişim özelliklerinin şu şekilde oluştuğunu görüyoruz:

0-1 yaş dönemi süt çocukluğu dönemi olarak da bilinen bebeklik dönemi: Bu dönemde bebekler doğar doğmaz işitmeye başlar. Orta kulakta doğum sıvılarının temizlenmesiyle çocuk duyma keskinlikleri ilk haftalara oranla daha iyi gerçekleşir. Çocuk işitsel olarak gelen uyarıcılara sesin geldiği yöne yönelerek tepki verir. Ses şiddetine ve kulağa hoş gelmesine göre çocuğu sakinleştirir ya da onun ağlamasına neden olur. Yine çocuğun tat alma duyusu bu dönemde geliştiğinden tatlı, acı, tuzlu, ekşi tatlar arasından tatlı olanları tercih eder.⁷⁴

Çocuk bir yaşına kadar olan sürede başını tam anlamıyla dik tutamaz. Daha sonraları başını dik tutar, bir nesneye yönelerek onu tutar, gelen sese tepki verir, tanıdığı kişileri ayırt eder ve etrafa gülücükler sunar, yürümenin başlangıcı olan ters dönme, sürünme, emekleme ve ilk adımlar bu dönemde atar.⁷⁵ Bebeğin büyük kasları küçük kaslarından daha önce gelişir.⁷⁶ Bu nedenle ince motor becerileri ancak ince kaslarının gelişimi ve çalışmasıyla yapabilir. Çocukların büyürken büyük boy oyuncaklarla oynamaları, bir kâğıda bir şeyler çizerken büyük çizmeleri, kalem tutuşlarının zamanla profesyonelleşmenin nedeni budur.

1-3 yaş erken çocukluk dönemi: Çocuk bu dönem içerisinde ilk adımlarıyla birlikte yürümeye ve koşmaya başlar. Kollarını ve parmaklarını tam anlamıyla olmasa da kullanarak bir şeyler yapabilir. Çocuğun bu dönemde düşme ve kalkma olayları fazla olduğundan ona zarar vermeyecek ortamlar oluşturulmalıdır.⁷⁷ Dil

⁷³ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.55-56; Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.127.

⁷⁴ Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, s.47.

⁷⁵ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.35-37.

⁷⁶ Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.34-36.

⁷⁷ Zastrow ve Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.117-120.

gelişimi açısından bu dönemde çocuk iki üç sözcükle cümleler kurabilir.⁷⁸ Yaşantıların artmasıyla çocuktaki kelime hazinesi çeşitlenir.

Bu dönemde çocuğa kazandırılması gerekli önemli gelişim özelliklerinden biri de tuvaletini yapacağı kas sisteminin gelişmesi ve kakasını tutma davranışını öğrenmeye başlamasıdır. Tuvalet eğitimi yapılırken çocuğun gelişim özellikleri bilinmeli, en uygun yöntem kullanılmalı ve zamanında eğitim verilmelidir. Bu dönem yaklaşık olarak 12-18 ay dolaylarında olup⁷⁹ daha önceki aylarda tuvalet eğitiminin başlanması ya da bu eğitim yapılırken sert davranılması çocukta birtakım sorunlar meydana getirebilir.

3-6 yaş oyun çocukluğu dönemi: Anaokulu ya da ilkököl dönemine rastlayan 3-6 yaş oyun çocukluğu döneminde bedensel gelişimin hızı ilk yıllara göre daha yavaştır.⁸⁰ Çocuk bu dönemde küplerden bir köprü kurabilir, ayakkabısını ayağına geçirebilir, düğmesini ilikleyip çözebilir, kısa ve uzun bazı cümleleri tekrarlayabilir, kendi yemeğini kendi yeyip, kendi başına giyinmeye çabalayarak, elini kolunu daha becerikli kullanabilir.⁸¹ Yürümeye başlayan çocuk üçüncü yaşın başlarında koşmaya da başlar. Çocuk doğduğunda eşyaları net olarak göremez fakat kuvvetli ışığı duyabilir. Altı yaşına kadar derinlik ve mesafeyi algılayamadığından uzak görürlük devam eder. Bu yüzden 6 yaşına kadar çocuk normal olarak çok yakın mesafelerde görme hataları yaşayabilir.⁸²

Çocuğun görme duyusunu geliştirmek, görme ve hareket koordinasyonunun gelişimini sağlamak isteyen ebeveynler için, çocuğun bulunduğu ortamın hareket eden oyuncaklarla ve farklı renklerden oluşan eşyalarla donatılması yarar sağlayabilir. Yine farklı seslerin tanıtılması amacıyla değişik sesli oyuncakların kullanılması çocukta işitme duyusunun gelişmesine etki edebilir.⁸³

3 yaş civarındaki çocuklar, ince kas becerileri yeteri kadar gelişmese de büyük kaslar, oldukça gelişmiş olduğu için rahatça hareket eder, giyinme, yeme, içme gibi bazı davranışları önceki döneme göre daha rahat yapabilir. Yine bu dönemin başka

⁷⁸ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.59.

⁷⁹ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.57.

⁸⁰ Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, s.49.

⁸¹ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.61-65; Zastrow ve Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.120-123; Özeri, *Okul Öncesi Dönemde Ahlak Gelişimi ve Din Eğitimi*, s.35;

⁸² Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.72-73.

⁸³ Tuncel Altınköprü, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Hayat Yayınları, 2015, s.21-22.

bir özelliği tuvalet eğitimi alan çocukta gerekli kasların gelişmesiyle birlikte tuvaletini tutabilme özelliğinin büyük oranda kazanılmış olmasıdır.⁸⁴

6-11 yaş okul çocukluğu dönemi: Çocuk doğduğu anda çevresinde bulunan eşyaları iyi bir şekilde göremez, ancak kuvvetli ışığı duyabilir. Yaklaşık 4 aylık bir çocuk, çevresindeki eşyaların sadece şekillerini algılayabilir. Ancak çocuklar altı yaşından itibaren iki gözün koordineli olarak çalışması, göz kaslarının gelişmesi ve yaşantılarının artmasıyla uzak görürlük ortadan kalkarak nesnelere derinlik ve uzaklığı daha iyi görebilirler. Çocuğun duyması doğuştan itibaren oldukça gelişmiştir. Çocuk zamanla sesler arasında ayırım yaparak seslere tepkiler vermeye başlar. Sağlıklı bir gelişim gösteren ilkökul çağındaki çocukta çevresindeki sesleri ayırt etmesinde herhangi bir problemle karşılaşmaz.⁸⁵

İşitme ve görme gelişiminde olduğu gibi son çocukluk dönemindeki çocukların doğuştan getirmiş olduğu donanım da bedensel büyüme, olgunlaşma ve öğrenmenin etkileriyle gelişir ve değişir. Örneğin; okula yeni başlayan bir öğrencinin, kalemi acemice tutarken ince kas becerilerinin gelişmesiyle daha ustaca tutabilmesi gibi.

2.3. Zihinsel (Bilişsel) Gelişim

Bireyin zihninde oluşan olaylar arasında ilişki kurabilmesi, analiz, sentez yapabilme, yeni öğrenmeler, yeni kazanımlar ve bunları kullanma becerisi, zihinsel gelişim ile mümkündür. Yani bilişsel gelişim, bireyin dünyayı anlama, tanıma ve öğrenmesini içeren tüm zihinsel süreçleri kapsar.⁸⁶ Bireyde meydana gelen gözle görebildiğimiz zihinsel etkinliklerin hiçbiri doğuştan gelmeyip, doğuştan getirmiş olduğu zihinsel gücün çevresel faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan yaşantıların sonucunda oluşmaktadır.⁸⁷

Zihinsel gelişim alanında en önemli araştırmacı Piaget'dir. Piaget, geliştirdiği kuram ile insanın zihin gelişimini 4 bölüme ayırmış ve her bölümde beynin işleyiş

⁸⁴ Altınköprü, *Çocuk Psikolojisi*, s.25; Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.36.

⁸⁵ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.73-74.

⁸⁶ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.39; Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.35.

⁸⁷ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.88; Gülten Ülgen, Emel Fidan, *Çocuk Gelişimi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s.49.

biçimini birtakım kavramlarla açıklamıştır. Bu kavramlar şema, adaptasyon (asimilasyon ve akadamasyon) ve örgütlemedir.⁸⁸

Şema; bireyin doğuşunda sınırlı sayıda olmakla birlikte yaşantılar yoluyla çoğalan bireyin olayları, nesnelere, durumları algılamak için kullandığı kalıplardır.⁸⁹ Kişinin yaşantısı ve bireysel özelliklerine göre başkalarından farklı şekillerde şemalar oluşturulur. Örneğin ilk kez gördüğü bir nesneyi özelliklerine göre bir şemaya sokan çocuk köpek gördüğünde onun dört ayaklı olması, ses çıkarmasına göre zihninde bir şema oluşturur. Artık başka bir köpek gördüğünde zihninde bulunan köpek şeması ile karşılaştırarak tanımaya çalışır.

Adaptasyon (Uyum Sağlama): Adaptasyon asimilasyon ve akadamasyon olmak üzere ikiye ayrılır.

Asimilasyon (Özümleme); bireyin daha önceden öğrenmiş olduğu şemaları yeni karşılaştığı durumları açıklamak için kullanması sürecidir. Örneğin; yukarıdaki verdiğimiz köpek örneğinden devam edecek olursak çocuk köpeğe benzer dört ayaklı bir hayvan gördüğünde ona köpek demesi daha önceki şeması ile yeni gördüğü şeyi açıklamaya çalışma sürecinin yani özümlemenin bir yansımasıdır.

Akadamasyon (Uyum Sağlama); ise bireyin daha önceden var olan şemalarını gözden geçirerek değiştirdiği ve yeni şema oluşturduğu süreçtir. Örneğin: karşısındaki koyunun köpek olmadığını anlayan çocuk, koyunu tanımlayarak yeni şemalar oluşturacaktır.⁹⁰

Örgütleme; insan, beyninin kavramları açıklarken bilgiler arasında ilişki kurarak sınıflandırmasıdır. Örneğin; canlıları insan, hayvan, bitki olarak sınıflandırması gibi.

Piaget beynin olay ve durumları algılamasının yaşa bağlı olarak değişiklik gösterdiğini ortaya koyarak zihinsel gelişimi 4 ana başlık altında ve her başlığın altında birtakım gelişim özellikleri şeklinde ayırmıştır. Piaget'in bu dört bilişsel gelişim aşaması;

- Duyusal- Motor Dönemi : (0-2 Yaş)

⁸⁸ Betül Aydın, *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*, İstanbul: Atlas Yayın Dağıtım, 2005, s.56; *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013. s.66-70; Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.83; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.182-190; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.33.

⁸⁹ Aydın, *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*, s.59; *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013. s.66-70; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.37.

⁹⁰ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.44; Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.81-83.

- İşlem Öncesi Dönem : (2-7 Yaş)
- Somut İşlemler Dönemi: (7-11 Yaş)
- Soyut İşlemler Dönemi: (11+)⁹¹ şeklindedir.

Duyusal-Motor Dönemi (0-2 Yaş): Bebeğin ilk aylardaki hareketleri reflekse dayanır. Zihinsel gelişim ile bu davranışlar yerini bilinçli davranışlara bırakır. Örneğin, süt çocukluğu dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde bebek için emme, reflekse dayanan bir hareket olup dudağına dokunulduğunda ya da eline bir şey verildiğinde hemen emmesi bu refleksin sonucudur.⁹² Bebek için bu dönem bilişsel gelişiminde duyular önemli bir yer tutar. Çünkü duyular sayesinde çevresini tanır. Bu dönemin diğer özellikleri çocukta görülen döngüsel tepki, nesne devamlılığıdır.⁹³

İşlem Öncesi Dönem (2-7 Yaş): Bu dönem sembolik (2-4 yaş) ve sezgisel (5-7) yaş olmak üzere kendi içinde iki farklı döneme ayrılmaktadır. Sembolik dönemde çocuk bir takım semboller ile kendini ifade eder.⁹⁴ Örneğin; bu dönemde çocuğun yaşamını oyunlar kaplar ve çocuk oyunlarla kendine özgü bir hayat kurar. Bu dönem aynı zamanda çocuğun sosyal ve dil gelişiminin başladığı dönemdir. Sezgisel dönemde ise mantık kurallarının geliştiği aşamadır.⁹⁵ Genel olarak bu iki dönemde çocukta var olan özellikler; animizm, yapaycılık, egosantrizm, özelden özele akıl yürütme ve odaklanmadır.⁹⁶

Animizm (Canlandırmacılık); işlem öncesi dönemde bulunan çocuğun cansız eşyaları canlı ve duyguları varmış gibi algılayarak oyunlarına dâhil etmesidir.⁹⁷ Çocuğun bebeklerine yemek yedirmeye çalışması, ellerindeki sopayı at gibi kullanması, oyuncağına kızması, onunla konuşması canlandırmacılık evresinde olduğunu gösterir.

Yapaycılık; çocuğun işlem öncesi dönemde doğa olayları ile ilgili şeyleri mantıksal olarak açıklayamadığı için insanların yapmış olduğunu düşünmesidir.

⁹¹ Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.79.

⁹² Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.84; Zastrow ve Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.187-190; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.43-49; Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, s.90.

⁹³ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.104.

⁹⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.117.

⁹⁵ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.88; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.45-47.

⁹⁶ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.88.

⁹⁷ Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.123; Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.90.

Örneğin; güneşin tutuşturulduğu, göllerin insanlar tarafından kazılarak suyla doldurulduğu gibi.⁹⁸

Egosantrizm (Benmerkezcilik); Piaget'e göre kendini her şeyin merkeze koyan çocuğun kendi düşüncülerini başkalarının da düşündüğünü, kendisinin gördüğünü başkalarının da gördüğünü zannetmesidir. Yani başkalarının bakış açılarının varlığını kabul etmemeleri ve anlayamamalarıdır. İşlem öncesi dönemde görülen bu özellik bencillik veya kibir değildir. Sadece çocukların başkalarının farklı düşünebileceğini anlayabilecek zihinsel olgunluğa ulaşmamış olmalarının bir yansımasıdır. Örneğin; telefonda konuşan bir çocuğun sanki konuştuğu kişinin onu görüyor olduğunu düşünerek, başkalarının ihtiyaçlarından çok kendi isteklerini konuşmak istemesi gibi.⁹⁹ Çocuğun evreni ve olayları zihni olarak benmerkezci bir yaklaşıma değerlendirmesi, onda bu bakış açısına neden olmuştur. Çocuk, sosyalleşmesi arttıkça, zihni olarak geliştikçe ve eğitimcilerinin yol göstermeleriyle paylaşmayı, uzlaşmayı ve cömertliği öğrenir.¹⁰⁰

Özelden özele akıl yürütme; çocuğun genelleme yapmadan bir özelden diğerine geçerek yapmış olduğu akıl yürütmedir. Normalde zihinsel olgunluğa ulaşan kişiler genelden özele veya özelden genele akıl yürütürken çocuk, özelden özele akıl yürütür. Örneğin; çocuğa güneşin canlı olup olmadığı sorulduğunda "hareket ettiği için canlıdır" yanıtını vermesi özelden özele akıl yürütmesi ile ilgilidir.¹⁰¹

Odaklanma (Tek boyutlu ve tek faktörlü düşünme); çocukların bir nesnenin ya da olgunun belirgin bir yönüne dikkat ederek diğer yönlerini göz ardı etmesine denir. Örneğin; bir elmanın dört parçaya bölündüğünde çocuğun elmayı değerlendirirken sayıya bakarak dört parçanın bir elmadan daha çok olduğunu söylemesi gibi.¹⁰²

⁹⁸ *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013. s.74; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.122.

⁹⁹ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.90; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.123.

¹⁰⁰ Altınköprü, *Çocuk Psikolojisi*, s.34; Zastrrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.187-188.

¹⁰¹ Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2004, s.53; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.122; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.352.

¹⁰² Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.88; Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.91; Yazgan İnanç vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, s.124.

Somut İşlemler Dönemi (7-11 Yaş): Bu dönemdeki çocuklar mantıksal düşünmeye başlar ve somut olaylar üzerine mantıksal açıklamalar yapabilir.¹⁰³ İlkokul çağına denk gelen bu zaman diliminde çocuk başkalarının da görüşlerinin olabileceğini fark eder. İşlem öncesindeki bu özellikler zamanla azalarak kaybolur.¹⁰⁴

Son çocukluk dönemindeki çocuklar benzer özellikleri gösterir. Bu özellikleri aşağıdaki gibi sıralamamız mümkündür.

Korunum İlkesi; çocuğun nesnelere bakarak nesnelere yüksekliği, alçaklığı, küçüklüğü, büyüklüğü, derinliği, renk farklılıklarını anlayabilmesidir.¹⁰⁵ Örneğin; 4 yaşındaki bir çocuğa iki farklı şekildeki sūrahinin içine aynı miktarda su konulduğunda uzun sūrahideki suyun daha fazla olduğunu söyleyecektir. Yine bir kilo demir mi ağır yoksa bir kilo pamuk mu diye sorulduğunda demirin daha ağır olduğunu söyleyecektir. Ancak 7-11 yaşındaki bir çocuk korunum ilkesini kazandığı için suların ve pamukla demirin aynı olduğunu söyleyecektir.

Tersine çevirebilme; çocuğun yaptığı bir olayı tersine çevirerek başlangıç noktasına dönebilmesine denir. Örneğin; işlem öncesi dönemde 3+2 sorusuna 5 cevabını verebilirken 2+3 sorusuna cevap veremezler. Ancak ilkokul çocuğuna bu soru sorulduğunda her iki durumda da cevabın 5 olduğu söylenir.

Odaktan uzaklaşma (Çok boyutlu veya çok faktörlü düşünme); somut işlemler döneminde bulunan çocuğun bir olay veya nesne hakkında mantıksal olarak düşünebilmesine denir. Bir olayın nedenine birçok faktörün etki edebileceğini düşünmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.

Soyut İşlemler Dönemi (11+): 11 yaşından itibaren somut işlemler dönemini geride bırakan çocuk, gözle göremediği şeylerinde olabileceğini, söylenen sözlerin mecazi anlamlarının bulunduğunu anlamaya başlar. Bu dönemin özelliklerini konumuzla ilgili olmadığı için sadece bu kadar değinilmekle yetinilmiştir.

Kısacası Piaget, bireyin farklı zihinsel gelişim dönemlere sahip olduğunu ve bu zihinsel gelişim dönemlerinde bulunan bireylerin; olayları, durumları ve kavramları farklı şekilde algıladıklarını ifade eder. Örneğin, çocuklar ölüm kavramı, somut

¹⁰³ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.93; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.52; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.189-190; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.49.

¹⁰⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.112.

¹⁰⁵ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.90; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.125.

işlemler döneminde tam olarak algılayamazken soyut işlemler döneminde rahatlıkla kavrayabilirler.

2.4. Ahlaki Gelişim

Ahlak; herhangi bir toplumun değer yargılarını ve davranış tarzlarını yeni yetişen neslin kabul ederek benimsemesiyle ortaya çıkan davranış şekilleridir.¹⁰⁶ Ahlak duygusu, insanda doğuştan var olmayan, bireyin sosyalleşmesi ile birlikte toplumdaki ahlaki değerlerin kazanımı sonrasında oluşan bir duygudur. Birey, yaptığı davranışlara çevrenin verdiği tepkiler doğrultusunda ahlaki davranış ve kuralları oluşturur.¹⁰⁷

Ahlaki olarak davranışlarımızın bilgi, eylem ve duygu olarak üç boyutu bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bu boyutlarda ahlakın bilgi boyutu dini ya da beşeri kaynaklar oluşturur. Yani ahlaki davranışlarımızın kaynağı inandığımız dinin ilkeleridir ya da toplumun geçmişten günümüze getirmiş olduğu örf, adet, gelenek gibi beşeri temelli değerlerdir. Ahlaki davranışa karar veren, irade sahibi olan insandır. Son olarak yapılan eylemden alınan haz veya elem, duygu boyutunu oluşturmaktadır. İnsan sadece ahlaki değerlerden etkilenen basit bir yapıda değildir. O bu değerleri geliştiren, değiştiren ve gelecek kuşaklara aktaran bir misyonu da üstlenmiştir.¹⁰⁹

İnsan toplumsal bir varlık olup toplumun bünyesindeki ahlaki değerleri sosyalleşme ile kazanır. Bireyin ahlaki değerlere uyum sağlamakta zorluk çekmesini engellemek amacıyla çocuğa küçük yaştan itibaren ahlaki kuralların önemi hakkında bilgi verilmesi ve çocuğun ahlaki değerlerin gerekliliğine inandırılması gerekir. Küçük yaşta başlayan ahlaki değer eğitiminde birincil sorumlu kişiler anne, baba ve yakın çevredir.¹¹⁰ Bu sorumlulukta öncelikle eylem ve sözlerin iyi kötü bilgisi

¹⁰⁶ Hayati Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Dem, 2009, s.11; Zastrrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.186-190.

¹⁰⁷ Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2004, s.82; Bkz. Beyza Akınal, *Aile Ortamı Dışında Yetişen Çocuklarda Ahlaki Gelişim (Gaziantep Örnekleme)* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013. s.24.

¹⁰⁸ Mehmet Zeki Aydın, “Ahlak Eğitimi ve Öğretimi” (Ed. Recai Doğan ve Remziye Ege) *Din Eğitimi El Kitabı*, Ankara: Grafiker, 2013, s.156.

¹⁰⁹ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ankara. Ötüken Neşriyat Yayınları, 1995, s.40.

¹¹⁰ Ahmet Güven, *Çocukta Benlik Gelişiminde Aile İçi İletişimin Rolü: İslam Dini Açısından Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.59.

verilerek başlanılmalıdır. Çocuklara bu kazandırıldıktan sonra onlardan ahlaki davranışlar göstermeleri beklenebilir.

Çocuğa çevre tarafından iyi kötü davranışların içeriğinin verilmemesi veya çocuğun çevrede ahlaki olmayan davranış örnekleriyle karşılaşması, onun kötü değerleri içselleştirmesine neden olacaktır.¹¹¹ Çocuklara kazandırılmak istenen ahlaki değerlerin model yoluyla öğretilmesi gerekmektedir. Çünkü çocuk daha çok öğrendiklerinden değil gördüklerinden etkilenir.

İslami açıdan dini kurallar ile ahlaki kurallar birbiri içerisine geçmiş olup anne babaya iyi davranmak, hırsızlık yapmamak, dürüst olmak gibi ahlaki davranışlar kaynağını dinden almıştır.¹¹² İslam'da ahlak, dinin ana kaidelerinden olan inanç ve ibadetle birlikte dinin özünü oluşturur. Kur'an-ı Kerim'de "(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor"¹¹³ ifadesi ile ibadetlerin ahlaki güzelleştirilmesi gerektiği bizlere bildirmektedir. Bu nedenle insan-ı kâmil olmaya aday olan birey, dinin bu temel prensiplerini takip ederek hedefine ulaşmalıdır.

Ahlak gelişimi hakkında gerek eğitim alanında gerekse psikoloji alanında çeşitli bilimsel araştırmalar bulunmaktadır. Ahlaki gelişim ile ilgili kuramcıların görüşleri genel olarak üç başlık altında incelenmiştir. Bunlar: Psikanalitik, Davranışçı ve Sosyal Öğrenme Yaklaşımlarıdır.¹¹⁴ Bizler ahlaki gelişimde öne çıkan iki kuram Piaget ve Kohlberg'in ahlaki gelişimle ilgili kuramlarını inceleyeceğiz.

2.4.1. Piaget'in Ahlaki Gelişim Kuramı

Çocuk, bebeklik döneminde herhangi bir ahlaki davranış göstermemekle birlikte 3 yaşından itibaren çevresinde gerçekleşen olaylara verilen tepkinin çeşidine göre söz ve davranışların iyi kötü bilgisini öğrenerek ahlaki gelişim göstermeye

¹¹¹ Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi", *Dini Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 12, (2003) s.70.

¹¹² Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, s.22.

¹¹³ Ankebut, 29/45.

¹¹⁴ Esra Gümüş, *Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramına Göre Ortaokul Öğrencilerinin Ahlaki Gelişim Düzeyi İle Cinsiyet Rollerinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2015, s.12.

başlar.¹¹⁵ Piaget'e göre ahlaki gelişim ve zihinsel gelişim yakından ilişkilidir.¹¹⁶ Bu nedenle çocuğun bir davranışa zihinsel gelişim aşamaları olan işlem öncesi, somut işlemler ve soyut işlemler dönemlerinde farklı tepkiler verdiği tespit edilmiştir.

Piaget ahlaki gelişim kuramını “Dışa Bağımlı Dönem” (Heteronom, Ahlaki gerçeklik dönemi) ve “Özerk Dönem” (Otonom 11+) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

Dışa Bağımlı Dönem; 2-10 yaş arasını kapsayan ahlaki gerçeklik evresi olup çocuk bu zaman diliminde ahlaki kuralların sabit ve değişmez olduğuna inanır.¹¹⁷ Çocuk, somut işlemler dönemine kadar olayların ve durumların niyetleriyle ilgilenmez sadece davranışın sonuçlarındaki ölçüyle ilgilenir.¹¹⁸ Örneğin; bu dönemde bulunan çocuğa "annesine yardım ederken ayağı halıya takıldığı için istemeden tepsideki on bardağı kıran mı yoksa bilerek üç bardağı kıran çocuk mu suçlu?" diye sorulduğunda odaklandığı nokta zararın büyüklüğü olduğu için on bardak kıranın daha suçlu olduğunu söyler. Yapılan davranışta niyet dikkate alınmaz, sadece zararın miktarı ve ceza gerektirip gerektirmediğine odaklanılır.¹¹⁹

Çocuklar bu dönemde iyi ve kötünün ayırımını yapamadığından yakın çevresindeki kişilerin ahlaki söz ve davranışlarını taklit yoluyla kazanır.¹²⁰ Çocuk gereksinimlerini karşılamak amacıyla çevresindeki kişilerin istedikleri şeyleri yapar, istemediklerinden uzak durur. Koşullanma ile yaptığı davranışın sonucunda aldığı ödül ve cezaya göre davranışı iyi-kötü olarak kabul eder. Çocuğun böyle

¹¹⁵ Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, s.24.

¹¹⁶ Özeri, *Okul Öncesi Dönemde Ahlak Gelişimi ve Din Eğitimi*, s.35; Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s.48.

¹¹⁷ Derya Güler, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Ahlak Öğrenme Alanında Kullanılan Ayetlerin Din Öğretimi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.47.

¹¹⁸ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.148. Roger Straughan, "Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar", (çev: Abdulvahit İmamoğlu, Tuncay Aksöz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/(2008), s.23.

¹¹⁹ Abide Güngör, *Gelişim ve Öğrenme*, (Ed.: Aytan Ulusoy), Ankara: Anı Yayınları, 2005, s.74-75; Şafak, "İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmen ve Yöneticilerin Bilişsel Ahlaki Yeteneklerinin İncelenmesi" s.49.

¹²⁰ Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, s.24.

düşünmesinin ana nedeni, tek yönlü düşüncenin hâkim olması ve bu dönemde mantıksal düşünmenin gelişmemesidir.¹²¹

Bu dönemdeki çocuk, ahlaki davranışlarında dışa bağımlı olduğu için kuralların değiştirilemeyeceğini düşünerek sorgulamadan bunları kabul eder ve katı bir şekilde yerine getirmeye çalışır.¹²² Örneğin; bu dönemdeki çocuklar başkalarının oyunlarını izlerken onların davranışlarını ve kurallarını sorgulamadan ve değiştirmeden kabul ederek oyunlarını oynar, oyuna yeni kurallar koymaz veya oyundan kural çıkarmazlar.¹²³

Özellikle 3-4 yaşlarının vermiş olduğu egosantrizm (bencillik) duygusu, çocuğun davranışlarını yönlendirmede çok etkilidir.¹²⁴ Çocuk bu özelliği dolayısıyla herkesten onun isteklerine uymasını bekler ve bunların yapılmasını ister. Ancak zihinsel gelişimle birlikte bencillik davranışında azalma meydana gelir ve başkalarının haklarına saygı göstermeyi öğrenir.¹²⁵ Örneğin 3 yaşındaki bir çocuk başkasının bir oyuncakını gördüğünde onun aynısını istemesi, zorla veya izinsiz alması çocuk için ahlaki açıdan bir önem arz etmez. Bu hırsızlık değil, onun ihtiyacını gideren bir haktır. Ancak yaşa bağlı olarak başkasının hakkını yemeden veya zorbalığa başvurmadan sahiplik ve mülkiyet duygusunu kazanır.

Özerk Dönem; çocuk, davranışlarında başkasına görelilik geliştirerek, ahlaki yargı ve kurallarda esnek davranır. Bunun en önemli nedeni davranışların altında yatan gerekçelerin bilinmesidir. Ayrıca bu dönemdeki çocuk başkalarının değerlendirmelerine göre değil, kendi yaptıkları davranışlar doğrultusunda ahlaki davranışlar sergiler.¹²⁶ Örneğin; çocuklar oyun içerisinde oluşturulmuş olan kuralların neden konulduğunu algılayabilir ve değişebileceğini anlar. Herhangi bir

¹²¹ Rukiye Türküz, *Okul Öncesi Dönemde Dini Gelişi ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s.30; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.187-193.

¹²² Özeri, *Okul Öncesi Dönemde Ahlak Gelişimi ve Din Eğitimi*, s.36; Köylü, *Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi*, s.76; Mehmeoğlu, *Erken Çocuklukta Din ve Ahlak Gelişimi, Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar*, s.353.

¹²³ Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2000, s.53.

¹²⁴ Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri*, s.25; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.187-193.

¹²⁵ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.21; Fatih M. Bilgili, *Çocuğun Din Eğitiminde Karşılaşılan Güçlükler*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005, s.51.

¹²⁶ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, s.93-95; Erden, Akman, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, s.111.

olayda içsel etkileri yani yapılan davranışta niyeti de göz önünde bulundurarak cezanın adil ve suça uygun olmasını ister.¹²⁷

2.4.2. Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramı

Piaget'in öğrencisi olan Kohlberg, Piaget gibi ahlakın yaşa bağlı olarak değiştiği görüşünü kabul etmemektedir. Kohlberg'e göre kişi farklı yaşlarda bile olsa aynı derece olayların sonucuna göre çıkarıcı olabilir. Bu nedenle davranışta asıl olan şeyin niyetler olduğunu savunmuştur.¹²⁸

Genel olarak bu kuramdan bahsedecek olursak; Kohlberg ahlaki gelişim kuramını, 3 ana başlık ve her başlık altında iki gelişim alanı olmak üzere 6 gelişim düzeyine ayırmıştır. Kişi farklı durumlarda farklı düzeylerde davranış sergileyebilir. Genel olarak bireyler bu aşamaları takip etmelerine rağmen buldukları yaşın kademesinin üst ya da alt basamağında bulunabilir.¹²⁹

Kohlberg'de ilk başlık "Gelenek öncesi düzey (4-10 yaş)"dir. Bu gelişim düzeyindeki çocuk, toplumsal kural ve değerlere açıktır. Toplumsal kuralların doğruluğunu yanlışlığını denetleyen otoritenin gücüne ya da davranış sonucunda verilen ödül cezaya göre değerlendirerek davranışı gerçekleştirir.¹³⁰ Gelenek öncesi düzeydeki iki dönem itaat-ceza ve saf çıkarıcı dönemdir.

İtaat ve ceza döneminde bulunan kişi, otoriteye uyma içgüdüğü ile hareket eder ve davranışlardan zarar görme durumuna göre kurallara uyma davranışı geliştirir. Bu dönemde olan birey, ceza görmeyeceğinden emin olursa yasağı çiğnemekte sakınca görmez.¹³¹ Örneğin polisin olmadığını gören bir kişinin kırmızı ışıkta geçmesi gibi.

Saf çıkarıcı eğitim döneminde bulunan kişi, çıkarısına göre davranış sergilemekte, kendi gereksinimleri ön planda tutmaktadır. Davranışı denetleyen kişinin davranışa verilen ödül çerçevesinde davranışı sergilerken, ceza korkusu ile davranışı yapmaktan çekinebilir. Kişi gereksinimi karşılandığı sürece kurallara uyar

¹²⁷ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.101.

¹²⁸ Nermin Çiftçi, "Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1 (Ocak 2003), s.50-55; *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013. s.103.

¹²⁹ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.74; Güven, *Çocukta Benlik Gelişiminde Aile İçi İletişimin Rolü: İslam Dini Açısından Bir İnceleme*, s.61.

¹³⁰ Gümüş, *Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramına Göre Ortaokul Öğrencilerinin Ahlaki Gelişim Düzeyi İle Cinsiyet Rollerinin İncelenmesi*, s.24.

¹³¹ Çiftçi, "Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi", s. 64.

ve davranışlarına da karşılık bekler.¹³² Örneğin; sen bana yardım edersen ben de sana ederim düşüncesi hâkimdir. Bu iki alanda da ödül ve ceza kişiyi yönlendirir.

Geleneksel Dönem Kolberg'in ikinci başlığıdır. Buradaki dönemler iyi çocuk ve kanun-düzen eğilimidir.

İyi çocuk eğilimi evresindeki birey, başka kişilerin görüşlerine dikkat ederek çevresindekilerle herhangi bir çatışmaya girmeden uyum içerisinde yaşamak ister.¹³³ Kanunlara, kurallara ve beklentilere göre davranır, davranışlarında iyi çocuk olma eğilimi sergiler.¹³⁴ Bu dönemdeki çocuklar başkalarının onayını almak için ahlaklıdırlar.¹³⁵

Kanun ve düzen eğilimi dönemindeki çocuk, toplumun değerlerini ve normlarını kabullenerek kanunlara ve düzene uyma davranışı geliştirir. Toplumsal çıkarlar ön plandadır.¹³⁶ Bu dönemde çocuğun temel güdüsü otoriteye uymak ve sorumluluk almaktır.¹³⁷

Korlberg'in ahlaki gelişim kuramının sonuncusu ise gelenek sonrası dönemdir. Bu dönemdeki birey otoriteden bağımsız bir şekilde toplumsal düzeni ve yasaları sorgulayabilmektedir. Bu dönem ikiye ayrılmaktadır. Kişinin, toplumun yararına olan konuların, ihtiyaca cevap verdiği sürece korunması gerektiğini düşünmesi onun toplumsal sözleşme eğilimi döneminde olduğunu gösterir. İkincisi ise sistem ve

¹³² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.198-199; Rukiye Türküz, *Okul Öncesi Dönemde Dini Gelişi ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma*, s.49; Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.95; Mevlüt Kaya, "Kişilik Özelliklerinin Ahlaki Yargı Üzerindeki Etkisi", *Marmara Üniversitesi Din Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 1997, s.198; Özeri, *Okul Öncesi Dönemde Ahlak Gelişimi ve Din Eğitimi*, s.35.

¹³³ Yurdağül Mehmeoğlu, *Erken Çocuklukta Din ve Ahlak Gelişimi, Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar* (Hazırlayan: Müzeyyen Sevinç) İstanbul: Morpa Yayınları, 2003, s. 353; Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, s.268-269.

¹³⁴ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, İstanbul: Dem Yayınları, 2007, s.78; Osman Taşkın, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Dua Öğretiminin Öğrencilerin Dua Davranışları Üzerindeki Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2012, s.32; Refia Şemin, *Çocukta Ahlaki Gelişim ve Ahlaki Yargı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s.15.

¹³⁵ Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi", s.78; Bilgili, *Çocuğun Din Eğitiminde Karşılaşılan Güçlükler*, s.55.

¹³⁶ *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013. s.105.

¹³⁷ Taşkın, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Dua Öğretiminin Öğrencilerin Dua Davranışları Üzerindeki Etkisi*, s.32.

kuralların üzerinde herkes için geçerli olan yaşama hakkı, özgürlük, adalet gibi değerlerin ön planda tutulduğu evrensel ahlak eğilimini gösterdiği dönemdir.¹³⁸

2.5. Kişilik Gelişimi

Kişilik; bireyi başkalarından ayıran ve doğuştan getirilen kabiliyetlerin sosyal uyumla şekillenerek ortaya çıktığı bireysel yapıdır. Toplumu meydana getiren bireylerin sağlam karakterli ve şahsiyet sahibi olmaları, onların iyi bir şekilde eğitilmesi ile mümkündür. Şahsiyetli fertlerin yetiştirilmesinde en önemli eğitim kurumu ise ailedir. Çünkü aile, çocuğun şekillenmesinde, hayatı anlaması ve öğrenmesinde, kişisel özelliklerin ortaya çıkarıldığı ve geliştirildiği ilk eğitim kurumudur.¹³⁹

Çocuk, kişilik duygusunun temelini aileyle geçirdiği ilk altı yılda atar. Bu nedenle çocuğun ilk altı yılda sağlıklı ve tutarlı bir kişilik geliştirebilmesi ancak aile tarafından fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarının zamanında karşılanması ile mümkündür. Birey kişiliğini, ailenin davranışlarına verdiği olumlu-olumsuz tepkiler ile kazanmaktadır. Hiçbir düşüncesine önem verilmediği, sürekli eleştirildiği bir ortamda büyüyen çocuk, içine kapanık, güvensiz, huysuz ve saldırgan olabilir. Ebeveyn tarafından yeterli sevgi, şefkat ve ilgi gösterilen, hoşgörülü bir ortamda yetişen çocuk ise kendisine güven duyar ve başarılı bir kimlik geliştirir.¹⁴⁰

Kişiliğin gelişiminde ebeveynin gösterdiği tutumlar ailelere göre farklılaşabilmektedir. Ailenin tutumu, çocukların davranışları ve hayata bakışlarını değiştirebilmektedir. Çocuklara karşı ailelerin gösterdiği tutumlardan bazıları şunlardır;

Aşırı koruyucu anne baba tutumu; çocuğun bütün görevlerini anne babanın yaptığı, çocuğun kendi başına bir şey yapmasına izin verilmediği ebeveyn tavırlarını içerir.

¹³⁸ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s.354; Bkz. Türküz, *Okul Öncesi Dönemde Dini Gelişi ve Eğitimi (James W. Fowler'un İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma*, s.49; Taşkın, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Dua Öğretiminin Öğrencilerin Dua Davranışları Üzerindeki Etkisi*, s.32; Köylü, "Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi", s.78.

¹³⁹ Bilal Yıldırım, "Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, (Elazığ 1997), s.119.

¹⁴⁰ Fatmanur Biberici, *2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi*, Yüksek Lisan Tezi, Selçuklu üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s.32.

Aşırı otoriter anne baba tutumu; çocuğun her yaptığı işte azarlayan ve çocukları ile hiç ilgilenmeyen, onlara sevgi göstermeyen ebeveyn davranışlarını ihtiva eder.

Demokratik anne baba tutumu ise aile ortamının demokratik kurallara göre yönetildiği, çocuğun isteklerine saygı duyulduğu ve çocuğun birey kabul edildiği ebeveyn tavırlarından oluşur. Bu ebeveyn tutumları dışında ilgisiz ve reddedici ebeveyn tutumları da bulunmaktadır. Belirtilen ebeveyn tutumlarından aşırı koruyucu, aşırı otoriter, ilgisiz ve reddedici ebeveyn tutumları, çocuğun kişilik gelişimine olumsuz etki eder. Demokratik anne baba tutumunda yetiştirilen çocukların kişilikleri daha olumlu gelişim özellikleri gösterir.¹⁴¹

Kişilik gelişiminde öne çıkan iki kuram Freud'un psikoseksüel ve Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramıdır. Biz kişilik gelişiminde tüm dönemleri kapsayıcı bir yaklaşım ortaya koyması nedeniyle Erikson'un kuramını ele almayı ve bu doğrultuda çocukta kişilik gelişimini incelemeyi tercih ettik.

Erikson bu kuramda insan gelişimini Freud'un kişilik gelişiminde kurduğu psikoseksüel kuramı ile açıklanmaya çalışmanın yanlış olacağını söylemiştir. Çünkü Freud psikoseksüel kuramında kişilik gelişimini genital dönemde bitirirken, Erikson ise yaşamın tamamını kapsayan bir kişilik gelişiminden bahseder.¹⁴²

Erikson, Freud'un kişilik gelişimini cinsellik ile açıklamanın insan kişiliğini ortaya koymada yetersiz kaldığını söyleyerek psikoseksüel kuramını eleştirmiştir.¹⁴³ Ayrıca Freud bireyin kişilik gelişimini biyolojik faktörler ile açıklamaya çalışırken Erikson kişiliğin şekillendiği sosyal ve kültürel çevre üzerinde durmuştur.¹⁴⁴

Erikson, gelişimin sürekli olduğunu ve belli aşamalarda devam ettiğini savunmuştur.¹⁴⁵ İnsanın gelişimini sekiz döneme ayıran Erikson, bu dönemlerde bireyin kazanması gereken birtakım yetenekler bulunduğunu söylemektedir. Bu

¹⁴¹ Mevlüt Kaya, "Ailede Anne- Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik Gelişimi ve Benlik Gelişimindeki Rolü", s.197-201.

¹⁴² Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.138.

¹⁴³ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.87; Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.53.

¹⁴⁴ Emel Arslan, *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s.21.

¹⁴⁵ Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, s.87; *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013. s.36; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.92; Zeki Şafak, *İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmen ve Yöneticilerin Bilişsel Ahlaki Yeteneklerinin İncelenmesi*" Yüksek Lisans Tezi, Yedi Tepe Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü, İstanbul 2008 s.33.

yetenekler ancak başkaları ile girilen çatışmaların kazanılmasının ardından elde edilir. Her gelişim döneminde hedeflere ulaşıldığı sürece birey diğer gelişim dönemlerine sağlıklı geçiş yapabilir. Ancak dönemle ilgili beklenen hedeflerin kazanılamaması bireyin diğer gelişim evrelerini olumsuz etkiler.¹⁴⁶ Erikson; bu dönemlerde bireyin bir takım içsel krizler yaşadığını ve bu krizlerden başarılı çıkıldığı oranda sonraki basamağa rahatça geçilebileceğini ancak basamakların zamana bağlı olarak sınırlı olmayıp sürekli gelişim gösterdiğini söyler.¹⁴⁷

Erikson'un kişilik gelişimi dönemleri içerisinde konumuzla ilgisi dolayısıyla ilk dört dönemi burada incelemekle yetindik.

Erikson'a göre gelişimde ilk dönem temel güvene karşı güvensizlik (0-1)'tir. Bu dönemdeki çocuk başkalarına bağımlı olduğundan bir takım ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Bebeğin bütün önemli ilişkilerinde merkez annedir. Freud bu yaş aralığını oral dönem olarak adlandırmış ve ağız haz kaynağı olarak görmüştür. Erikson'a göre çocuğun karnının doyurulması, altının temizlenmesi, çevredekilerin sevgisi gibi ihtiyaçlarının karşılanma durumuna göre bu dönemde çocuk güven duygusunu kazanır.¹⁴⁸ Çocuğun fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarının karşılanmaması durumunda ise dış dünyaya karşı olumsuz duygular beslemesine neden olabilir.¹⁴⁹

Dikkatli ilgi dolu bir bakım sayesinde okul öncesi dönemde çocuk; rekabetçi, kendine güvenen, arkadaş canlısı, bağımsız özelliklere sahip olurken; ihmalkâr ve tutarsız bir tutumla ihtiyaçlarının karşılanması durumunda sürekli ilgi bekleyen, öz güvensiz, bağımlı bir birey olabilir.¹⁵⁰ Bu nedenle çocukla ilgilenen kişiler çocuğun fizyolojik ve duygusal ihtiyaçlarını zamanında karşılamaları, daha huzurlu ve güvenli bir ortamda büyümesine katkı sağlayacaktır.

¹⁴⁶ Erik Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, s.1; İbrahim Gürses, M. Âkif Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, (2011), s.155.

¹⁴⁷ Karaköse, *Din Eğitiminde Bireyi Tanımak*, s.91; Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.55; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.92-98.

¹⁴⁸ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.11-23.

¹⁴⁹ Mesleki Eğitim ve Öğretiminin Güçlendirme Projesi, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, s.18; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.447-449.

¹⁵⁰ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.90.

Özerkliğe karşı kuşku ve utanç (1-3) Erikson'un ikinci gelişim dönemidir. Bu dönemde çocuğun benlik gelişiminin temelleri atılmaya ve çocukta ben duygusu oluşmaya başlar. Çocuk bir davranışı başkasının zorlaması olmadan, kendi isteğiyle ve başkasından yardım almadan yapmak ister. Ailelerin çocuğa baskı kurarak, kendi isteklerini zorla yaptırma hatasına düşmeleri, çocuğun kişisel yeteneklerinden kuşku duymasına ve kendi yeterliliğine güvenemeyen bir kişilik oluşturmaya neden olabilir. Bu dönemde bulunan çocuklar genelde inatçı olur ve özerk davranışlar sergilemek ister.¹⁵¹

Bu yaş aralığında çocuk yeme, içme, konuşma, yürüme ve tuvalet eğitimi gibi birçok davranışı yapmayı öğrenir. Belirtilen karmaşık görevleri yerine getirmeye çalışan ve birtakım görevleri yapma çabası içerisinde bulunan çocuk başarılı olursa mutlu olur ve özerklik duygusu geliştirir. Ancak aileler tarafından sürekli engellenen ve "yapamazsın, ne anlarsın" gibi ifadelerle çocuğun güvenini zedeleyecek şeylerin yapılması çocuğun içine kapanmasına, kendinden kuşku ve utanç duymasına, ileriki yaşlarda çocuğun tek başına bir şeyler başarmasına engel olur.¹⁵² Bu nedenle aileler, bu yaş dönemindeki çocukları eğitirken çocuğa zarar verecek şeylere dikkat etmeli, yapabileceği görevler vererek çocuğun başarı duygusunu tatması sağlanmalıdır ki çocuk kendine güven duygusunu kazanabilsin.

Girişimciliğe karşı suçluluk duygusu (3-6) Erikson'a göre üçüncü dönem olup, bu dönemde çocuklar sosyalleşme ile birlikte toplumsal norm ve kuralları öğrenmeye başlar. Ayrıca çocuk kendi yeteneklerini ve çevreyi keşfetmeye çalışır.¹⁵³ Dönemin en önemli özelliklerinden biri çocuğun vücudu ve çevresiyle ilgili sürekli soru sorması diğeri ise bir şeyleri kendi başına yapmak istemesidir.¹⁵⁴

Toplumsal kuralların ağırlığı ve ailelerin davranışlara sürekli engel koymaları çocukta, suçluluk duygusu gelişimine neden olacaktır.¹⁵⁵ Örneğin; yaptığı her şeyi davranışa ayıptır olmaz, yapamazsın, başkaları ne der gibi ifadeler çocukta giriştiği

¹⁵¹ Gürses ve Kılavuz, *Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi*, s.156; Zastrow ve Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.447-449; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.94.

¹⁵² Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.140; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.95.

¹⁵³ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.141; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.447-450.

¹⁵⁴ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.11-23.

¹⁵⁵ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.141.

işten vazgeçerek kendinden ve yeteneklerinden kuşku duymasına neden olacaktır. Çocuk yaptığı davranışın yanlış olduğunu akli olarak kavramadığından ona davranışının yanlış olma nedeninin iyi açıklanması gerekmektedir ki çocuk yeteneklerinden kuşku duymasın.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de çevresini keşfetmeye çalışan çocuğun bıkkınlık getirecek sorular sormasıdır. Bu soruları cevaplayan kişiler sormuş olduğu sorulara merak duygusunu giderecek bir şekilde, sabrederek, sorulan soruların asıl amacını anlayarak, anlayabileceği dil kullanarak ve örneklerle açıklanması gerekmektedir. Sorulara bu şekilde cevap verilmesi çocuğun girişimciliğini teşvik etmektedir. Aksi yöndeki tavır ve davranışlar çocuğun öğrenme merakını kırarak ve suçluluk duygusu yaşamasına neden olacaktır.

Erikson'un dördüncü dönemi başarılı olmaya karşı yetersizlik duygusu (7-11)'dur. Okul dönemine rastlayan bu dönemde çocuk başarılı olma ve arkadaş grubu içerisinde önde olma arzusu içerisinde dir.¹⁵⁶ Genelde bu dönemdeki çocuklar ellerine verilen işlerde başarılı olmak ister. Başarılan davranışlar sonucunda takdir edilmek davranışların yapılmasında artı direnç sağlarken; zor olan, yapamayacağı işlerin verilmesi ve yaptığı işlerde takdir edilmemeleri çocukta yetersizlik duygusuna neden olabilmektedir.

2.6. Sosyal Gelişim

Bireyin doğumundan ölümüne kadar sosyal çevre ile girmiş olduğu ilişki sonucunda yeteneklerinin ortaya çıkarılarak şekillenmesine ve toplumsal norm ve kurallara adapte olma sürecine sosyal gelişim denir. Dünyaya gözlerini açan çocuk içinde bulunduğu topluma uyum sağlayabilmek ve sağlıklı bir hayat sürdürebilmek için toplumun değerlerini içselleştirebilmelidir. Bunu sağlayabilmek amacıyla kendisine çeşitli hususlarda örnek olabileceğini düşündüğü kişilerin davranışlarını taklit ederek toplumsal hayata katılması gerekir.

Çocuğun sağlıklı bir sosyal gelişim geçirmesi başkaları ile kurduğu ilişkilerde kısa bir süre içerisinde sürtüşmeye ve çatışmaya neden olacaktır. Çocuklarda rastlanabilecek olan disiplin sorunlarının altında yatan sebepler çoğu zaman sosyal

¹⁵⁶ Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.447-449.

uyumsuzluktan kaynaklanır. 15–20 yaşları arasında görülen uyumsuzlukların önemli bir kısmı, hayatın ilk yıllarındaki sosyal yaşamla ilişkilidir. Örneğin, normal zekâya sahip ve çalışkan bir çocuk, okuldaki çekingen tutumundan dolayı duygularını ve düşüncelerini rahatça dile getiremediği için başarısız olarak görülebilir. Bu nedenle çocukların okul başarısızlıklarının altında yatan etkenler sadece zekâ ve tembellikte ilişkilendirilmemeli, sosyal ilişkileri de göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁵⁷

Çocukta sosyalleşme ve değer aktarımı, anne ile kurulan ilk ilişkiyle başlar. Çocuk ilk beş aydan itibaren kendisi ile ilgilenen kişiyle daha özel bir bağ kurarak ona bağlanır. Çocuğun kendisi ile ilgilenen kişiye gülümsemesi, onun kucağında durması ve onunla konuşmaya çalışması bu bağın göstergesidir.¹⁵⁸ Çocuk iki yaşından itibaren daha bilinçli davranışlar sergileyerek çevresi ile ilişkiler kurmaya başlar. İkinci yaşın sonundan itibaren çocuk artık taklit, utanma, rekabet, ilgi çekme, kıskanma gibi sosyal tepkiler geliştirir.¹⁵⁹

Çocuğun bu dönemde en önemli sosyal ilişkisi oyun olup diğer arkadaşlarıyla oyun sayesinde ilişki kurarak sosyalleşir. Özellikle bu yaşlardan itibaren gelişen ve zirvede olan bencillik (egosantrizm), çocuğun sosyal ilişkilerinde de kendini gösterir.¹⁶⁰ Örneğin; çocuk çevresinde bulunan her şeyi sahiplenir. Anne-babası sadece onundur, arkadaşında gördüğü oyuncak ona aittir. Bu dönemde çocuk, başkası ile hiçbir şeyini paylaşmayan, sabırsız ve uyumsuz bir kişiliğe bürünür. Onun bu özelliği sonraki yaşlarda sosyalleşme ve yaşın ilerlemesi ile kaybolur.

İlk çocukluk döneminde anne ve babadan oluşan sosyal çevreden uzaklaşan çocuk, anaokulu ile birlikte daha büyük bir sosyal çevreye kavuşur. Bağımlılık, anne babadan arkadaşlarına doğru ilerler. Anaokuluna giden çocuklar, arkadaşlarıyla fazlaca ilişki kurduklarından, sosyal faaliyetleri aile ve komşu düzeyinde sınırlı kalan çocuklara oranla daha iyi bir toplumsal intibak sağlamaktadır.¹⁶¹ Okul çağında bulunan çocukta aile ilişkileri önceki dönemlere oranla zayıflar, buna karşın arkadaş

¹⁵⁷ Biberici, *2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi*, s.32.

¹⁵⁸ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.89.

¹⁵⁹ Biberici, *2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi*, s.39.

¹⁶⁰ Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri), s.25.

¹⁶¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.143; Rukiye Türküz, *Okul Öncesi Dönemde Dini Gelişi ve Eğitimi* (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma, s.30; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.187-188.

grupları ile ilişkileri artar. Bu dönemde çocuklar grubun bir üyesi olabilmek için aynı düşüncede olmaları ve aynı şeyleri savunmaları gerektiğini düşünürler.¹⁶² Dolayısıyla ailelerin çocukların oluşturduğu gruplara dikkat etmesi gerekir.

Sosyal gelişim alanında insanın davranışlarını açıklamak amacıyla yapılmış önemli kuramlardan biri, Albert Bandura'nın sosyal öğrenme kuramıdır. Bandura, modern sosyal öğrenme kuramı ile hayvanlar üzerinde gerçekleştirilen deneyler yoluyla geliştirilen klasik öğrenme kuramının insan öğrenmesini açıklanma noktasında yetersiz kaldığını savunmuş, bireyin sosyal ortamdan etkilenerek davranışlarının şekillendiğini ve böylelikle öğrenmenin gerçekleştiğini ileri sürmüştür.¹⁶³ Bandura'nın sosyal öğrenme kuramında, bireyin davranışlarının her zaman doğrudan yapılan pekiştireçler değil, aynı zamanda başkalarının yapmış olduğu davranışlarının sonuçlarının dolaylı olarak bireye etkisiyle öğrenildiğini belirtmiştir.¹⁶⁴ Sosyal öğrenme kuramında bir takım temel kavramlar bulunmaktadır. Bunlar dolaylı pekiştireç, dolaylı ceza, dolaylı duygusallık ve modelden öğrenmedir. Bu kavramları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.¹⁶⁵

Dolaylı pekiştireç; bireyin gözlemlemediği davranışın ödüllendirilmesi davranışı yapma sıklığının arttırdığının gözlemlenmesidir.¹⁶⁶ Sınıfta öğretmen tarafından sorulan soruya öğrencilerin içerisinde birinin doğru cevap vererek ödül kazanması, diğer öğrencilerin ödüle odaklanarak parmak kaldırma ve sorulara cevap verme isteklerinde artış görülmesi gibi.

Dolaylı ceza; birey tarafından gözlemlenen davranışa verilen ceza o davranışı yapmak isteyen kişilerde azalmaya neden olur. Çünkü davranışın sonunda bir cezanın olduğu açıkça bilinir ve kişi bilerek ceza alacağı davranışı yapmak istemez. Örneğin; okulda sürekli kopya çekmek isteyen bir öğrenciye öğretmen tarafından yakalanarak ceza verilmesi diğer öğrencilerin kopyaya kalkışmalarını önleyecektir. Kopya çeken için doğrudan diğerleri için dolaylı ceza olur.

Dolaylı duygusallık; bireyin kendisi doğrudan zarar görmese de başkalarının yaşadığı olaylara verilen tepkiler sonucunda birtakım duygular öğrenmesidir. Dolaylı

¹⁶² Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.212.

¹⁶³ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.114; Aydın, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, s.214-221.

¹⁶⁴ Meral Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara: Verso Yayınları, 1986, s.20.

¹⁶⁵ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.234-240.

¹⁶⁶ Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, s.21.

yoldan öğrenilen bu duygular, bireyin aynı durumda benzer şekilde tepki vermesine neden olur. Örneğin; arkadaşı ile oynarken köpeğin arkadaşını ısırıldığını gören çocuk bu olaydan sonra köpeklerden korkma davranışı geliştirebilir.

Modelden öğrenme: İnsanlar yaş, cinsiyet, karakter, benzerlik ve statü gibi bazı davranış özelliklerine göre başkalarını taklit eder. Bir kişinin sevdiği sanatçı, futbolcu veya oyuncunun giyim kuşamından, mimik ve davranışlarına kadar hoşuna giden şeyleri taklit etmesi gibi.

Sosyal öğrenme kuramında Bandura bireyin davranışı taklit ederken dikkat etme süreci, saklama süreci, üretme süreci ve güdüleme sürecinden geçirerek yerine getirdiğini savunur. Bu süreçte birey öncelikle davranışa dikkat eder, daha sonra ilgisini çeken davranışı zihninde saklamaya çalışır. Üçüncü aşamada ise bilişsel olarak model alınan davranışı seçme, örgütleme ve model davranışa benzeyene kadar tekrar ederek, modelden gözlemlediği davranışla kıyaslar. Son olarak da model alınan davranışın -pekiştirilmesine göre- sıklığı artar ya da davranış tekrar edilmeyerek söner.¹⁶⁷

2.7. Duygusal Gelişim

Duygu; bireyin çevresindeki kişilere, nesnelere veya olaylara karşı iç dünyasında duyduğu hislerdir. Duygusal gelişim ise bireyin sosyal yaşam içerisinde öğrendiği, kendi benliğine ve başkalarına karşı hissettiği duyguların değişimidir. Her birey doğuştan bir takım ilgi ve yeteneklerle dünyaya gelir. Bu ilgi ve yeteneklerden biri de insanın doğuştan getirdiği ve sosyal yaşam içerisinde geliştirdiği duygularıdır.¹⁶⁸

Karşıt özellikte varlık gösteren bu duyguların asıl kaynağı kalptir. Sevgi, nefret, korku, saldırganlık, bağlanma, sorumluluk, benlik ve inanma bu duygulardan sadece bir kaçıdır.

Sevgi, insanlar arasındaki ilişkileri yumuşatan, insanları birbirlerine yaklaştıran, içsel, doğal ruhsal bir eğilimdir.¹⁶⁹ İnsan sevmeye, sevilmeye ihtiyaç

¹⁶⁷ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.116-117.

¹⁶⁸ *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi (Duygusal Gelişim)*, Ankara: MEB, 2007, s.3; Bilgin, İslam ve Çocuk, s.132.

¹⁶⁹ Hayati Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s.83.

duymaktadır. Birey biyolojik yaşamını sürdürebilmesi için her türlü imkâna sahip olsa da ruhi olarak da sevme ve sevmeye ihtiyaç duyar. Aksi takdirde bireyin sevgi ihtiyacının karşılanmaması onda bir takım ruhi bunalıma neden olabilir.¹⁷⁰

Bebekler için anneden beklenen sevgi ve şefkat süttten daha önemlidir. Çünkü bu ihtiyacın giderilmesi çocuğun zihni ve ruhi gelişimini etkiler.¹⁷¹ Gelişmiş ülkelerin yetimhanelerinde edinilen gözlemler ve araştırmalar sonucunda, çocukların her türlü fiziki ve fizyolojik gereksinimlerin tam olarak karşılandığı halde, çocuğun gelişiminde gerilik ve davranışlarında bazı bozukluklar meydana geldiği saptanmıştır. Burada bulunan bakıcıların bu çocuklara sevgi ve ilgi göstermeleri ile bu tür bozuklukların kısa sürede düzeldiği görülmüştür.¹⁷²

Sevgi, vücuttaki içsel düzeni sağlayan en güçlü duygu olduğu için, sevgisiz bir ortamda büyüyen çocuklar içsel çatışmalarla mutsuz bir yaşam sürebilirler. Çocuğun yeterli ve dengeli bir sevgi ortamında gelişiminin devam etmesi, başkaları ile ilişkilerinin güven, sevgi ve saygı üzerine kurulması çocuğun sağlıklı bir gelişim geçirmesine, kendisi ve çevresi ile barışık, toplumsal kurallara kolaylıkla kendini adapte etmesine etki eder. Ancak sevginin nasıl verileceği yanında, sevginin biçimi, düzeyi ve derecesi de önemlidir. Çocuk sevgi ortamında büyümeli ancak ölçülü ve dengeli bir sevgi ortamı olmalıdır. Örneğin; aşırı koruyucu aile tiplerinde görülen aşırı sevgi biçimi kişilik gelişiminde bağımlılık, öz güvensizlik ve abartılı üstünlük duygularını ve benzer davranışları ortaya çıkarır.¹⁷³

Kısacası bebeklikten başlayarak çocuk sevgiye doyurulmalıdır. Sevgi duygusunu tatmayan bir kimsenin başkasına sevgi göstermesi tabii ki zordur. Dolayısıyla çocuğa yaşamsal ihtiyaçlarının yanı sıra sevgi ile de çocuğun ruhunun doyurulması gerekmektedir.

Çocukların gelişim dönemleri için önemli olan bir diğer duygu, korkudur. Korku, canlıların görünen veya görünmeyen tehlikeler karşısında gösterdiği içsel bir uyarıcı olup¹⁷⁴ diğer duygular gibi doğuştan gelen alt yapının üzerine sosyal yaşama

¹⁷⁰ Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s.83-85.

¹⁷¹ Ay, *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım ?*, s.49.

¹⁷² Altınköprü, *Çocuk Psikolojisi*, s.20.

¹⁷³ Biberici, *2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi*, s.21.

¹⁷⁴ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.289; *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi (Duygusal Gelişim)*, s.7; Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s.143.

birlikte öğrenilir. Genelde çocuklar böcekten, karanlıktan, görünmeyen varlıklardan, gök gürültüsünden korkabilirler. Bu korkuların çoğu çocuğun büyümesi ile kaybolur.

18-36 aylık bebekler tehlike olarak algıladıkları birçok duruma karşı korku duygusu geliştirirler. Böyle bir durumda korktukları şeylere karşı çocuklara hislerinin anlaşıldığı duygusu verilirken; onun yanında bulunduğu ve korktuğu şeyin ona zarar veremeyeceği de gösterilmelidir.¹⁷⁵ Okul döneminde çocuklar önceki korkularından farklı olarak artık alay edilmekten, kınanmaktan, yaptıkları işlerden ve derslerden başarısız olmaktan korkarlar.¹⁷⁶ Okul dönemi korkularını yenmede öğretmen ve velilere önemli görevler düşmektedir. Çocukların yeteneklerini ortaya çıkararak yapabileceği küçük görevlerle başarıyı tatmalarını sağlanmalıdır. Bu sayede çocukların kapasitelerinin en üst seviyeye çıkarılmalarına katkıda bulunulur.

Toplumumuzda yaygın olan korku ve sindirme yoluyla eğitim verilmeye çalışılmaktadır. Böyle bir yöntemin kullanılarak davranışların değiştirilmek istenmesi bireyin kendine ve başkalarına karşı saldırgan bir tutum geliştirmesine neden olabilmektedir. Korku unsuru kullanılarak yapılmaya çalışılan eğitim kalıcı ve sürekli olmadığı gibi bireyin kişilik ve özgüven gelişimini olumsuz etkileyecektir. Fakat insan davranışlarını geliştirmenin yolu, hangi yaş döneminde bulunursa bulunsun bireyin benliğini, kişiliğini, sorumluluk ve öz güven duygusunu geliştirmekten geçer.¹⁷⁷

Çocukluk döneminde dikkat çeken bir diğer duygu da bağlanma duygusudur. Bağlanma duygu, bebeğin doğumundan itibaren annesiyle kurmuş olduğu fizyolojik ihtiyaçların karşılanma durumuna göre kazanmaya başladığı güven duygusu sonucunda oluşur. Daha sonra diğer insanlar ile girdiği sosyal ilişkilerin sağlıklı olma durumuna göre bağlılık duygusu gelişir.¹⁷⁸

Yaşamın ilk dönemlerinden başlayarak ortaya çıkan bağlanma ve himaye edilme duygusu, çocukta din gelişim için önem arz etmektedir.¹⁷⁹ Bağlanma duygusunun olumlu yönde ilerlemesi çocukla kurulan ilişkilerin sağlıklı olmasıyla mümkündür. Örneğin; bebek her ağladığında onun ihtiyacının giderilmesi olumlu

¹⁷⁵ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.173.

¹⁷⁶ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.118.

¹⁷⁷ Biberici, *2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi*, s.23.

¹⁷⁸ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.11-23.

¹⁷⁹ Ay, *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım ?*, s.50.

bağlanma sağlarken yalnız ve ihtiyacının karşılanmaması olumsuz bağlanmaya neden olabilmektedir.

Bağlanma duygusu, bireyin kişisel ve sosyal hayatını şekillendiren bir duygudur. Güvenli bağlanma gösteren çocuklar okul öncesi dönemde özgüven sahibi, arkadaş canlısı, yaptığı bir işi bağımsız olarak başarabilirken, güvensiz bağlanan bebekler ise okul öncesi dönemde ve sonrasında sürekli ilgi bekleyen, onaylanma ve desteklenme ihtiyacı duyan bireyler olduğu gözlenmiştir.¹⁸⁰

Çocukluk döneminde oluşan ve yaşamın ilerleyen yılları için önem taşıyan bir diğer duygu da sorumluluktur. On sekiz aylık olana kadar hiçbir şeye karşı sorumluluk hissi taşımayan çocuklar, on sekizinci aydan itibaren ilişkilerinde başkalarına karşı sorumluluk duymaya başlarlar. Ancak sorumluluklarında önce çocuklara nelerden sorumlu olduğu öğretilmelidir.¹⁸¹ Ailelerin çocukların gelişim özelliklerine dikkate alarak bir takım görevler vermesi, çocuklarda sorumluluk duygusunun gelişmesine olumlu etki eder. Ayrıca başardıkları şeylerde küçük pekiştireçler ile başarılarının taçlandırılması başarıma duygusunun kazanılmasına ve yaptıkları şeylerin alışkanlık haline gelmesine katkıda bulunur.¹⁸²

Ancak maddi/manevi ödüllerin çocuğun her sorumluluğunu yerine getirdiğinde aşırı verilmesi, çıkarıcı ve rüşvetçi bir anlayış geliştirmesine neden olabilir. Bu nedenle ilk zamanlarda sorumluluk, içselleştirilinceye kadar pekiştireçler devam ettirilmeli ancak sonraları sorumluluğunda olan görevleri yapması gerektiği bilinci kazandırılmalıdır.

Çocukluk döneminde öne çıkan duygulardan biri de inanma duygusudur. İnsanda doğuştan var olan inanma duygusunu dini gelişim bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz için burada sadece bahsedilmekle yetinilmiştir.

2.8. Dil Gelişimi

Zihinsel gelişimle ilgili yakından ilişkili olan dil gelişimi, bireyde bilişsel düzeyde oluşan bilgileri çevresine aktarabilmesini imkân sağlayan bir yetenektir.¹⁸³ Dil ile birey, sorular sorarak yeni öğrenmeler gerçekleştirir, kendisini başkalarına

¹⁸⁰ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.90.

¹⁸¹ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.179.

¹⁸² Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.265-267.

¹⁸³ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, s.349.

dolayısıyla da dış dünyaya açar.¹⁸⁴ Vücutta doğuştan var olan bu yeteneğin vücuttaki farklı organların fonksiyonlarının birleşmesi ile konuşma gerçekleşir. Dil gelişimi, çocuğun sosyal yaşantıları ile yakından ilişki olup sosyal ortamı iyi olan çocuk fiziksel olgunlaşma ile birlikte konuşmayı da düzgün ve kolay öğrenebilir.

Konuşmada karın, zihin, göğüs, dil ve dudakların işbirliği yapması gerekmektedir. Başka bir ifade ile solunumla birlikte boğazdaki ses tellerinin çıkardığı seslerin sesin şiddetini, tonunu ayarlayarak bu davranışta etkisini diğer organlarla işbirliği içerisinde çalışması gerekir. Bunun içinde konuşmayı sağlayan tüm organların yeterli olgunlaşma düzeyine ulaşması beklenir.¹⁸⁵ Ayrıca çocuk fiziksel anlamda gerekli seviyeye ulaşsa bile sesler taklit edilebilen özellik arz ettiğinden, konuşabilmesi için çocuk öncelikle duymalıdır. Toplumda dilsiz olarak bilinen kişiler aslında ses telleri, dil gibi organları mevcut ancak işitme duyuları gelişmediği için sesleri taklit edemez ve konuşamaz durumda bulunan kişilerdir.

Çocuk bir yaşın sonuna doğru “a,e,i,b,d,m” gibi ana sesleri çıkarmaya başlar. İkinci yaşın sonuna doğru yirmi beş harfi, üçüncü yaşta ise dil için gerekli bütün sesleri çıkarabilir. Çocuğun kavram gelişimi ise somut varlıklardan soyut kavramlara doğru bir gelişim seyri izler. Önce çevresinde bulunan kişilerin ismini ihtiyaçları doğrultusunda öğrenirken (anne, baba, mama, su vb.) büyüdükçe kavram gelişimi ile birlikte öğrendiği kelime ve sözcüklerde de artış meydana gelir. Çocuğun konuşmaya teşvik edilmesi dil gelişimi açısından önemlidir.¹⁸⁶ Önceleri “ba-ba, ma-ma” gibi heceli konuşmaya başlarken daha sonraları edat ve bağlaç kullanmadan "baba su" gibi cümleler kurar. Bilişsel ve nörobiyolojik gelişme ve sosyal yaşamla birlikte kurduğu cümleler daha düzgün ve daha fazla kelimedenden oluşur.¹⁸⁷

Çocuğa öğretilen kavramların toplumda kullanılan karşılıkları ile öğretilmesi kelime haznesi açısından büyük öneme sahiptir. Örneğin; çocuk yeni konuşmaya başladığı dönemde ekmeğe mama derken “sen ona ekme mi demek istiyorsun” diye karşılık verilmesi kavramların daha düzgün öğrenilmesine katkıda bulunacaktır.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Aydın vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, s.36.

¹⁸⁵ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.92.

¹⁸⁶ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.93-97; Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, s.43.

¹⁸⁷ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.192-195.

¹⁸⁸ Bak, *Çocuk Gelişimi*, s.192-193.

Üç yaşındaki bir çocuğun dil gelişimi sosyal çevrenin yardımıyla sürekli gelişmektedir. Ancak bu dönemdeki çocuğun kelimeleri düşünme hızı, sese çevirebilme özelliğinden hızlı olduğundan bazı kelime veya sözcükleri yanlış telaffuz edebilir. Yaşın ilerlemesi ile çocuğun dil gelişimi daha da profesyonelleşir. Dört yaşındaki bir çocuğun ifadelerindeki çocuksu özellik azalmış, cümlelerde neden-sonuç-yer-zaman-şartlı durumlar ile bağlantı kurmaya başlar. Bu dönemde sordukları sorulara verilen cevaplar çocuğun dil haznesinin gelişmesine önemli katkı sağlar. Beş yaşındaki çocuk ise çocuksu dili bırakarak gramer yapısına uygun sorular sorma ve cevaplar vermeye geçer.¹⁸⁹

İlkokul çağındaki çocuk daha önce yanlış öğrendiği söz ve kavramları düzeltmeyi ve düzgün cümleler kurmayı öğrenir.¹⁹⁰ Onda artık söz ve kavram gelişimi de katlanarak artar.

Dil gelişiminde içinde bulunan ortam önemlidir. Çünkü çocuğun dil gelişimini sağlayacak bir ortamda büyümesi ve konuşmaya teşvik edilmesi, dil gelişimini olumlu etkiler iken aksi şart ve eğitim çocukta konuşma ve kavram gelişimini olumsuz etkiler.

3. ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

3.1. Bebeklik Dönemi Gelişimi Özellikleri (0-2)

Bebekler bir takım yeteneklerle dünyaya gelmektedirler. Ancak onların sahip oldukları bu yetenekleri ortaya çıkararak geliştirebilmeleri gerekmektedir. Bu dönemde bebekler için en önemli husus anne başta olmak üzere ebeveynleri ile kurdukları ilişki ve fizyolojik ihtiyaçlarının karşılanma durumuna göre kazandığı güven duygusudur. Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramında bu dönem nitelikim daha önceden belirtildiği üzere "Temel güvene karşı güvensizlik" evresidir.¹⁹¹

Bebeklik döneminde yeme, içme, sevgi, şefkat gibi bir takım ihtiyaçlarının anne-baba tarafından ihtiyaç anında karşılanması, bebeğe "annem benim her ihtiyacımda yanımda oluyor, neye gereksinim varsa karşılıyor ve beni seviyor

¹⁸⁹ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.26-41.

¹⁹⁰ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.116.

¹⁹¹ Gürses, Kılavuz, *Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi*, s.155; Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, s.81.

duygusunun verilmesi" bebeğin anne-baba ve başkalarına karşı güven duygusunu geliştirmesine etki eder. Aksi tutumlar bebeğin dünyayı korku dolu bir yer olarak görmesine neden olur. Bebek bu dönemde eğer temel güveni kazanamaz ise sonraki dönemlerde de başkalarına karşı güven problemi yaşayacaktır. Yani bu dönemde bebeğin en önemli ihtiyaçları fizyolojik ihtiyaçlarının karşılanması, sevgi ve şefkat görmesidir.¹⁹²

Temel güven duygusunun gelişmemesi çocukların tüm gelişim dönemlerini olumsuz etkilediği gibi, onda ruhsal bozukluklara, korkulara, kıskançlık, bencillik, saldırganlık gibi istenmeyen davranışlar sergilemesine neden olabilmektedir. Bu dönemin bir diğer özelliği de çocuğun hareketleri bilinç düzeyinden uzak refleks hareketleri içermesidir.¹⁹³ Dolayısıyla çocuğun sağlıklı bir kişilik ve olumlu bir benlik oluşturması için bu dönemde duygusal ve fizyolojik ihtiyaçlarının yerinde ve zamanında karşılanması gerekir.

3.2. İlk Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri (2-7)

İlk çocukluk dönemi çocukları fiziksel, zihinsel, dilsel, duygusal ve dini olarak gelişim hızının yüksek olduğu bir dönemdir. Okul öncesi ya da oyun çağı olarak bilinen erken çocukluk dönemi, çocuğun gelişim özelliklerini kazanmasında önemli aşamadır. Bu dönemde bulunan çocukluğun genel olarak en önemli özellikleri; animizm, serkeşlik, taklit, soru sormaya düşkünlük, kolay inanırlık, egosantrizm ve antropomorfizmdir.

Animizm özelliği ile çocuk bu dönemde, cansız varlıkları canlı ve şuurlu bir varlık olarak algılar. Bu nedenle cansız varlıklar ile konuşur, onlarla oyunlar oynar, onlara kızar ve onun gibi yediği, içtiği, ağladığını düşünür. Animizm dışında bu dönem hayali arkadaşların da edinildiği dönemdir. Çocuk olmayan şeyleri görmüş gibi kabul ederek hayal ile gerçeği karıştırarak anlatır.¹⁹⁴ Çocuk için bu dönemde oyun, vazgeçilmez bir eğlence kaynağıdır. Çocuk oyunlarında animizmin etkisi ile

¹⁹² Gürses, Kılavuz, *Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi*, s.155; Zastrow, Krist-Ashman, *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, s.447-449; Ay, *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım?*, s.48.

¹⁹³ Koç, *Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.1.

¹⁹⁴ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.102.

bebeklerini oyuna dâhil ederek oynar. Buradan hareketle anne ve baba, çocuklarına verecekleri değerleri oyun aracılığıyla rahatlıkla kazandırabilir.

Kolay inanırlık; çocukların kendilerine anlatılan şeyler şaka dahi olsa şüphelenmeden, gerçekmiş gibi sorgulamadan kolaylıkla inanmasıdır. Düşünce yapılarındaki bu doğallık ve masumiyetin nedeni, onlardaki kolay inanırlık özelliğidir.¹⁹⁵ Çocuklarda bu düşüncenin olmasının asıl nedeni çocuklardaki zihinsel yeteneklerinin belirtilerinden biri olan tenkit özelliğinin gelişmemiş olmasıdır.

İlk çocukluk çağındaki çocukların eğitimi ile ilgilenen ebeveyn veya eğitimcilerin çocuğun duygu ağırlıklı öğrendiklerini bilmeleri gerekir. Duygu ağırlıklı öğrenilen bilgiler sonraki dönemde zihinsel öğrenmelere temel oluşturduğundan bilgiler düzensiz, eksik veya yanlış verilmemelidir.¹⁹⁶

Çocukların ilk çocukluk döneminde çevresinde gördüğü ve duyduğu her şeyi sanki bir video kaydı yapar gibi hafızaya alması onların taklit özelliğinin gelişmiş olduğunun bir sonucudur. Çocuk kaydettiği görüntüleri defalarca zihninde oynatır ve hoşuna giden kişilerin giyim, konuşma, hareketlerini sorgulamadan kabul eder. Bu nedenle çocukla iletişime geçen kişilerin olumlu davranışlar sergilemesi çocuğun ahlaki gelişimini olumlu yönde etkiler. Aksi takdirde çevresinde gördüğü kişileri model olarak alan çocuk onların yanlış ve olumsuz davranışlarını taklit ederek içselleştirebilir.

Serkeşlik döneminde yani yaklaşık 2,5 yaşında olan çocuk, çeşitli nedenlerin etkisiyle olumsuz davranışlar sergiler.¹⁹⁷ Negativizm dönemi olarak da adlandırılan bu zaman diliminde ben duygusu gelişimi sonrasında çocuk kendi iradesini keşfeder. Bunların yanı sıra çevresiyle çatışır, söz dinlemez ve kendini başkalarına kanıtlamaya çalışır.¹⁹⁸ Genel olarak bu dönemde çocuk bağımsızlığını kazanarak bir takım görevleri kendi başına yerine getirmek ister. Sosyal ilişkilerinde istenileni değil istediğini yapmaya çalışır. Örneğin; çevremizde bu yaşlarda bulunan çocuklara baktığımızda annesinin elini tutmadan kaldırımda yürümek istedikleri ve bu durumun anne ile çatışmasına neden olabildiğini görürüz.

¹⁹⁵ Feyzullah Oğultekin, *Dini Kavramların Şekillenmesinde Çevre ve Eğitimin Rolü (6-9 Yaş Çocukluk Dönemi Erzurum İli Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, s.30.

¹⁹⁶ Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Yöntemleri*, Ankara: Akid Yayıncılık, 1991, s.70.

¹⁹⁷ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.23.

¹⁹⁸ Koç, *Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.2.

Çocuğun istediği şeyleri yapmasına engel olunmaya çalışılması, bağımsızlık ve benlik gelişiminin olumsuz etkilenmesine ve öfke duygusunun ortaya çıkmasına neden olacaktır.¹⁹⁹ Böyle bir durum karşısında en iyi yöntem, çocuğu olduğu gibi kabul ederek, sabırlı davranmak ve tehlikeli durumlara dikkat ederek belirli sınırlar içerisinde serbest bırakmaktır.²⁰⁰ Olumsuz tepki ve tutumlarla çocuğa bir şeyler yaptırılmaya çalışılması çocuğun yetişkinlik döneminde tek başına bir görevi yerine getiremeyen, başkalarına bağımlı ve inatçı bireyler olmasına sebebiyet verir.

İlk çocukluk döneminde dikkat çeken bir diğer özellik soru sormadır. Bu dönemde akli melekelerini kazanmaya başlayan çocuk, çevresinde gördüğü, görmediği her şey hakkında bitmez tükenmez sorular sorar. Çünkü onun için dünya, keşfedilmesi gereken bir yerdir. Özellikle 3-4 yaşlarında başlayan bu özellik nedeniyle çocuk, ilişki içerisinde bulunduğu kişilere sürekli sorular yönelir.²⁰¹ Bu sorulara muhatap olan kişilerin çocukların anlayabilecekleri bir dil kullanarak, sabırla cevap vermeleri gelişimi açısından çok önemlidir. Zira aile ve çevrenin bu soruları geçiştirmesi ya da onların çocuğa kızmaları çocuğun girişimci bir ruha sahip olmasını engelleyecektir.

Okul öncesi dönem olan ilk çocukluk dönemindeki çocukların duygularında, düşüncelerinde ve davranışlarında benmerkezci davranmaları, egosantrizm özelliklerinin bir yansımasıdır.²⁰² Dünyanın merkezine kendisini koyan çocuk, kendi düşüncelerinin ve gördüklerinin herkes tarafından görüldüğü, düşünüldüğüne inanır ve başkaları onun için önemli değildir. Kendisinin olan ya da olmayan her şeyi sahiplenir. Sahiplenme duygusu daha sonraları onun mülkiyet duygusu kazanmasına yardımcı olur. Örneğin; bu dönemdeki çocuklar eşyalarını başka kişilerle paylaşmaz, diğer çocuklarda gördüğü oyuncakları sahiplenerek almak ister. Ancak yaşın ilerlemesi ile bu özellik etkisini kaybederek daha önceki döneme göre daha sosyal ve paylaşımcı bir anlayışa sahip olur.

İlk çocukluk dönemindeki önemli özellikler arasında antropomorfizm gelir. İlk çocukluk evresi somut düşüncenin hâkim olduğu çocuğun soyut kavram ve varlıkları algılayamadığı evredir. Doğuştan inanma duygusu ile dünyaya gelen çocuk,

¹⁹⁹ Koç, Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi, s.2.

²⁰⁰ Yıldırım, Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme, s.128.

²⁰¹ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul: Şule Yayınları, 1975, s.85.

²⁰² Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

yaratıcıyı ve soyut kavramları somutlaştırmaktadır. Piaget'in şema kavramını bu dönemdeki çocuk sık kullanır.²⁰³ Örneğin; Tanrıyı insani özelliklerle hayal ederek insan gibi Tanrı'yı daha önce öğrendiği insan şeması ile özdeşleştirerek somutlaştırmasından kaynaklanır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bireyler birbirinden farklı olduğu için her bir çocuğun Allah'ı kendi zihnindeki şemaya göre çizdiğiidir.

3.3. Son Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri (7-11)

Son çocukluk dönemi, okul çağı olup çocuğun aile dışında farklı uyarıcılara maruz kaldığı ve sosyal çevresinin genişlediği bir evredir. Halen somut düşünce özelliklerine sahip olan çocuk, dönemin sonlarına doğru soyut özellikler kazanmaya başlar.

Erken dönem çocukluğunun bir özelliği olan söylenen ve anlatılan her şeye inanan kolay inanırlık özelliğindeki çocuk bu dönemde neden-sonuç ilişkisi kurarak mantıksal çözümler yapmaya başlar. Artık söylenen ve yapılan her şeyi doğru kabul etmez, ilişki içerisinde olduğu kişilerin söylediklerini mantıksal açıklamalar ile desteklenmesini ister.

Bu dönemde soru sorma erken çocukluk dönemine göre yoğun olmasa da kolay inanırlık özelliğinin değişmesi nedeniyle çocukların yönelttikleri sorulara mantıksal cevaplar verilmesi gerekmektedir. Çünkü çocuk, sorulara verilen cevapları mantık süzgecinden geçirerek kabul eder.

Animizm yani cansız bir varlığı şuurdu bir varlık olarak görme eğilimi bu dönemde kaybolur. Taklit, erken çocukluk döneminde olduğu gibi bu dönemde de önemli bir özelliktir. Ancak erken dönemde taklit edilen kişiler, genelde anne, baba ve yakın çevre iken sosyal çevrenin genişlemesi ile bu kişilerde artma ve farklılaşma yaşanır. Çocuğun eğitimi ile ilgilenen kişiler, onun örnek alabileceği kişilerle ve iyi arkadaşlarla karşılaştırmasını sağlanmalı, olumlu örnekleri rol model almaları konusunda yönlendirme yapmalıdır.

²⁰³ Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi" s.55.

Dönemin sonlarına doğru egosantrizm yani bencilik yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlar. Çocuk başkalarının da düşünceleri olabileceğinin farkına vararak davranışlarında onlara dikkat eder.

II. BÖLÜM

ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİNİ GELİŞİM VE ÖZELLİKLERİ

İnsan yeryüzündeki varlıkların en üstünü ve mükemmeli olmakla birlikte doğuştan getirmiş olduğu bedensel ve ruhsal yeteneklerini kullanabilecek yeterlilikte değildir. Bu nedenle bireyin bu yeteneklerinin eğitim yoluyla ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi gerekmektedir.²⁰⁴ İnsanın doğuştan bir bilgiye sahip olmadığı Kur'an'ı Kerim'de “Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi”²⁰⁵ ayeti ile bizlere bildirilmekte, bilginin kaynaklarının göz, kulak ve duyguyu oluşturan kalp olduğu haber verilmektedir.²⁰⁶

İnsan, biyo-kültürel ve sosyal bir varlık olarak doğuştan getirmiş olduğu gizil güçlerini toplumsal koşullar içerisinde sentezleyerek sosyal-kültürel gelişimine katkı sağlar. Kültürel devamlılıkta çocuk, içinde bulunduğu toplumun değerlerini kabul eder, onların gelişmesini, korunmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlar. Burada toplumun eseri olan insan sadece değişen değil, aynı zamanda toplumu ve değerlerini şekillendiren bir misyondadır.²⁰⁷ Sosyal bir varlık olan insanın şekillenmesini sağlayan kültürü ve değerleri oluşturan en önemli etkenlerden biri belki de en önemlisi, dindir.²⁰⁸ Çünkü tarih boyunca din her zaman insan hayatının bir parçası olmuştur. Bergson'un “Geçmişte olduğu gibi bugün de ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplum vardır fakat dinsiz bir toplum asla”²⁰⁹ sözü ne kadar geriye gidilirse gidilsin dinin bütün toplumların bir parçası olduğunu açıklamaktadır.

Yaşamın en karmaşık duygularından biri olan din,²¹⁰ insan hayatının bütün dönemlerinde gelişiminin farklı alanları ile etkileşim içerisinde olmuştur. Başta bireyin bilimsel gelişimi olmak üzere duygusal, kişilik, ahlaki gelişimi ile diğer

²⁰⁴ Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s.209.

²⁰⁵ Nahl, 16/76

²⁰⁶ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.15.

²⁰⁷ Haluk Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s.22.

²⁰⁸ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.8.

²⁰⁹ Henri Bergson, *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, (çev, Mehmet Karasan), Ankara, MEB Yayınları, 1962, s.127.

²¹⁰ Ernest Harms, *"The Developmant of Religious Experience in Children" The American Journal of Sociology*, 1944,50:2, s.112. Akt. Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi” s.1.

gelişim alanları, onun dini deneyimini etkiler. Özellikle çocukluk dönemi dini gelişimin temellerinin atıldığı ve ilk yansımalarının görüldüğü en karmaşık dönemdir.²¹¹ Çocukluk yıllarında alınan din eğitimi bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını hayatı boyunca etkilemektedir. Sağlıklı ve tutarlı bir din eğitimi geçiren çocuk, iman duygusunun insana verdiği huzur ile hayatın iniş çıkışlarında bireyin sığınacağı bir liman olabilir. Ancak din eğitiminin alınmayışı ya da yanlış bir din eğitimi bireyin dine karşı olumsuz bir tutum sergilemesine ve hayatında yanlış yönelimler yaşamasına neden olabilir.²¹²

Ayrıca toplumsal ve kültürel hayatın sekülerleşmesi, medya aracılığıyla çocuğa sunulan eğlence kültürünün farklı rol modelleri, çocuğun diğer gelişim alanlarında olduğu gibi dini gelişimini de olumlu veya olumsuz etkilemektedir.²¹³ Bireyi ilahi bir aleme yönlendiren ve oraya doğru yükseltmek için çabalayan, içerisinde sevgi, bağlanma, sığınma, şükür, teslim olma gibi psikolojik ihtiyaçları barındıran zihinsel öğelerle kuvvetlenen kompleks bir duygu olan din duygusu²¹⁴ bireyin mutlak olağanüstü bir varlığa yönelerek inanmasından ve yaratıcıya karşı hissettiklerini aksiyona geçirme arzusundan oluşur. Yaratıcı güce inanmaya iman, ona karşı hissettiklerini göstermeye de ibadet denir.²¹⁵

Bir yaratıcı varlığa inanma duygusunun bireyde nasıl ortaya çıktığı ile ilgili iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bireyde ortaya çıkan din duygusunun acizlikten ve çaresizlikten meydana geldiği düşüncesini savunan Freud'un vurguladığı yaklaşım,²¹⁶ ikinci ise Kur'an ayetlerinin ve fitrat hadisinin işaret ettiği insanın doğuştan bu duyguya sahip olduğunu iddia eden yaklaşımdır.²¹⁷ Çocuktaki dini duygunun doğuştan mı yoksa sonradan kazanılan bir duygu olduğu

²¹¹ Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.71.

²¹² Mehmet Emin Ay, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 1997, s.9.

²¹³ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.2.

²¹⁴ Cemil Oruç, "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişim", *Din Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3, (2010), s.61; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.35; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.15; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.133-134.

²¹⁵ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.15; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.1.

²¹⁶ Sigmund Freud, *The Future of an Illusion* (translate and edideted by James Strachey), New York: Norton Company Inc., 1961, s.17. Akt. Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.5.

²¹⁷ Secde, 32/9; Rum, 30/30, Tin, 95/4-6, Buhari, Tefsir (Rûm), 2. Bkz. Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.71; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.136-137.

tartışmaları bir yana çocuktaki bu yetenek zamanla şekillenmektedir.²¹⁸

Çocuklardaki dini gelişimin nasıl gerçekleştiğine değinmeden önce dinin mahiyeti hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Farklı tanımlar olmakla birlikte Bilgin, “Din, insanın kayıtsız şartsız mutlak varlığa yönelişi ve mutlak varlık tarafından kuşatılışdır”²¹⁹ demektedir. Eğitim ise insanda doğuştan var olan yeteneklerin ortaya çıkarılarak istenilen yönde geliştirilmesidir.²²⁰ Din eğitimi ise insanın aşkın olan varlığa duyduğu din duygusunun ortaya çıkarılarak yetiştirilmesidir diyebiliriz.

Din eğitimin amacı ise dinin temel amacı olan kişiyi dünya ve ahirette mutluluğa ulaştırmakla aynıdır.²²¹ Hak ya da batıl tüm inanç sistemlerinde din, insan hayatına getirmiş olduğu ilkeler ve değerler ile onun bütün hayatını kuşatmaktadır. Örneğin İslam, inmeye başladığı ortamda beşeri ve ahlaki özellikler bakımından harap bir durumda olan cahiliye Araplarından gelişmiş bir medeniyet ve kültür inşa etmiştir. Bu olay dini inanç ve değerlerin insanın davranışlarına etki ederek değişiklik meydana getirmesinde güçlü bir etkiye sahip olduğunun kanıtıdır.²²²

İnsanın inanç eğitiminde Allah'ın eğiticiliği ve kuralları elbette en üstünüdür. Nitekim Allah Resulü'nün “Beni rabbim terbiye etti, ne güzel terbiye etti”²²³ ifadesinde de bu husus vurgulanmaktadır. Ayrıca Yüce Allah Kur'an'da kendisinin terbiye ettiği Hz. Peygamberin örneğini, “Andolsun, Allah'ın Resulün de sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır”²²⁴ diyerek ortaya koymaktadır.

İnsanın dünya ve ahiretini iyi yönde şekillendirmesi için terbiye edilmesi gerekmektedir. Çünkü insanın özü bozulmaya müsait bir yapıdadır. İnsanın bu yapısının olumlu yönde gelişmesi ancak etkili bir kaynak ve uygun yöntemlerle mümkündür.

Dinin temeli ve başlangıç noktası inanmadır. Bir varlığa inanma duygusu insanda doğuştan var olan fitri bir özelliktir.²²⁵ Bilgin, fitratı insanın doğru ile yanlışı

²¹⁸ Şakir Gözütok, *Çocukta Dini ve Ahlaki Duyguların Eğitimi*, Çocuk ve İslam Sorunları Sempozyumu, (30 Eylül- 2 Ekim 2005- Rize) İstanbul: Ensar Yayınları, 2010, s.797.

²¹⁹ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.16.

²²⁰ Bilgin, *İslam ve Çocuk*, Ankara: DİB Yayınları, 1991, s.126; Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi*, s.26.

²²¹ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.20.

²²² Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s.213.

²²³ Süyütfi, *el-Câmiu's-Sağır*, I, 12

²²⁴ Ahzap, 33/21

²²⁵ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.42; Peker, *Din Psikolojisi*, s.110.

ayırt edebilmesini sağlayan, Allah'ın varlığını ve birliğini tanımasına imkân veren bireyin doğuştan getirmiş olduğu sezgi yeteneği olarak tanımlamaktadır.²²⁶ Bu özelliğin gelişimi çocukluk döneminde duygusal gelişimden zihinsel gelişime, somut düşünce tarzından soyut düşünceye doğrudur.²²⁷ Bu özelliğin gelişimi, değişimi ve şekillenmesinde çevre önemli bir etkidir. Nitekim Hz. Peygamber bu durumu şu sözlerle işaret etmiştir: "Her insan fitrat üzere dünyaya gelir sonra onu ailesi ve çevresi Mecusileştirir, Hıristiyanlaştırır ve Yahudileştirir"²²⁸ derken çevrenin bireyin dini inancının şekillenmesindeki etkisini belirtmiştir. Sadece dini inanç değil, bunun yanında kültürün bir parçası olarak toplumun değer yargıları da çocuğunu kişiliğini ve yeteneklerini şekillendirir.²²⁹

Kısacası çocuğun doğuştan getirdiği dine olan ilgisi sosyal çevrenin etkisiyle ortaya çıkar ve şekillenir.²³⁰ Bireyin gençlik ve yetişkinlik dönemindeki dini inanç, duygu, tutum ve davranışlarının temeli büyük ölçüde çocukluk döneminde atılır. Buradan hareketle çocuğun gelişimini takip eden eğitimcilerin, ebeveynin çocuğun diğer gelişim özelliklerini de göz önüne alarak dini gelişimine gerekli önemi vermesi gerekir. Dini inancın oluşmasında iyi bir eğitimle çocuktaki din duygusunun sağlıklı bir gelişimi sağlanacağı gibi, yanlış ya da baskıcı bir eğitim vermek suretiyle ondaki din duygusunun körelmesine hatta çocuğun dinden uzaklaşmasına neden olunabilir.²³¹

Çocukların dini konulara ilgisinin başlamasıyla, bu hususlarda konuşmalarının teşvik edilmesi onların olgunlaşmış bir Allah anlayışı geliştirmelerine katkı sağlar. Çocukluğunda Allah ile ilişki kurmayı öğrenmemiş birisinin sonraki dönemlerinde bunu kazanması güçtür. Dolayısıyla sağlıklı bir çocuk- Allah iletişimi için çocukların gelişim özelliklerine dikkat ederek Allah'a yaklaştıracak vasıtalar aranmalıdır.²³² Çünkü durumlarda temelde sağlam bir dini anlayışa sahip olmayan bireylerin dinde

²²⁶ Beyza Bilgin, "Küreselleşme, Din ve Eğitim", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı17, s.204.

²²⁷ Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi", s.207;

²²⁸ Buhari, Tefsir (Rûm), 2.

²²⁹ Bilgin, İslam ve Çocuk, s.21; Bkz. Yavuz, *Günümüzde İnancın Psikolojisi*, s.138-142.

²³⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.248.

²³¹ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, s.137-138; Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.51-52.

²³² Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s.53.

aşırı fikirlere, yorumlamalara sahip oldukları ve körü körüne başkalarının arkasından gittiklerine şahit olunmaktadır.²³³

Çocukluk dönemi farklı gelişim özellikleri çocukların dini duygu ve düşüncelerini de etkilemektedir. Yani çocuk doğduğu anda onda hazır, olgunlaşmış ve sınırları belli bir din ya da Allah inancı yoktur sadece inanmaya karşı eğilimi vardır.²³⁴ Bu eğilimi de çevre şekillendirmektedir. Genellikle dindar aile ve çevrede yetişen çocuklarda din duygusu daha erken dönemlerde ortaya çıkmaktadır.²³⁵ Bu nedenle çocukların yeteneklerini tanınması sağlanmalıdır. Ayrıca onları nasıl kullanması gerektiği öğretilerek, uyguladığı kararların sorumluluğunu yüklenerek bilinçte yetiştirilmelidir.²³⁶

Sonuç olarak çocukta bulunan dini ve ahlaki yetenekleri yapabilme becerisi fitri olup bu kabiliyetlerinin gelişimi, bilgilenme ve taklit yoluyla öğrenilir. Eğitim yoluyla kazanılan bu yetenekler eğitimin bilgi, davranış ve duygu olmak üzere 3 boyutuyla işlerlik kazanır. Bu üç boyutta davranış, daha çok taklit ve model yoluyla öğrenilirken, hangi davranışın iyi kötü olduğu bilgisi daha ziyade bilgi aktarımı yoluyla öğretilir. Davranış sonucunda duyulan haz/üzüntü ise eylemin duygu boyutunu oluşturur.²³⁷ Dolayısıyla din eğitimi açısından çocukta var olan din duygusunun görmezden gelinmesi de bu konuda aşırıya kaçılması da yanlış bir tutumdur.²³⁸

Din ve ahlak eğitiminin erken yaşlarda başlatılmaması çocuk açısından doğuştan getirdiği yeteneğin gelişmesinin ertelenmesine neden olur. Sonraki dönemlerde verilmek istenen din ve ahlak eğitimi, yetersiz ve gerçek amacına ulaşamaz. Sağlam olmayan ve yanlış din eğitimi bu özelliğini köreltir ya da yanlış bilgilerle sapkınlık derecesine uzanarak kendisine ve çevresine zarar verir. Bundan dolayı çocukluk dönemi dini gelişim özellikleri iyi bilinmeli, uygun yöntemler kullanarak çocuğun manevi yönü doyurulmalıdır.

²³³ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.25.

²³⁴ Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s.126; Yavuz, *Günümüzde İnancın Psikolojisi*, s.181-183.

²³⁵ Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.65.

²³⁶ Remziye Yılmaz, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Ankara: Sinemiş Yayınları, 2005, s.3.

²³⁷ Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, *Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2015, s.335-336.

²³⁸ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.16.

1. Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri

Çocukluk bireyin yeteneklerinin oluşmaya başladığı bir dönemdir.²³⁹ Gelişim psikolojisi verilerine göre çocuğun ilk altı yılında kişilik/karakter gelişiminin önemli bir kısmı tamamlanmaktadır.²⁴⁰ Gelişim dönemlerinden biri olan dini gelişimin temellerinin atıldığı ve ilk yansımalarının görüldüğü bu dönem, dini gelişimin en karmaşık dönemidir.²⁴¹

Aynı zamanda din duygusu tek başına şekillenen bir gelişim alanı değil güven, sevgi, aidiyet, itaat etme gibi duygularla ilişki içerisinde gelişen bir duygudur.²⁴² Çocukluk döneminde ortaya çıkmaya başlayan din duygusunun oluşumunda en etkili faktörler aile ve sosyal çevredir.²⁴³ Çocuk aile içerisinde olumlu olumsuz değerler öğrenebilir. İyi, ahlaklı bir ailede yetişen bireylerin sonraki yaşlarında toplumun yanlış gördüğü ve yıkıcı kabul ettiği davranışları yapma ihtimali düşüktür. Ancak aile çevresinde edinilen alışkanlıkların sonraki dönemlerde değiştirilmesi oldukça zordur.²⁴⁴

Zihinsel gelişimin etkisiyle yaratıcı ile ilgili sorular sorması, çocuğun dini gelişimine de yönlendirici etki yapar.²⁴⁵ Bilişsel gelişimin insan gelişiminin farklı yönlerine ışık tutması dini gelişimi alanında yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunu etkilediği gibi bu alandaki araştırmaların Piaget'in bilişsel gelişim kuramına dayandırılarak yapılması sonucunu da doğurmuştur. Bilişsel gelişim açısından çocukluk;

- Duyusal- Motor Dönemi : (0-2 Yaş)
- İşlem Öncesi Dönem : (2-7 Yaş)
- Somut İşlemler Dönemi: (7-11 Yaş) ²⁴⁶ şeklinde üç evreye ayrılır.

²³⁹ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.2.

²⁴⁰ Köylü, *Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi*, s.137,

²⁴¹ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.103.

²⁴² Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.11; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.96.

²⁴³ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.96.

²⁴⁴ Hüseyin Yılmaz, "Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, (Sivas 2011), s.335-336; İbrahim Canan, *Kur'an'da Çocuk*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1984, s.25-26;

²⁴⁵ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.67.

²⁴⁶ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.10, 79.

Bu dönem çalışmamızda bebeklik, ilk çocukluk ve son çocukluk dönemi olarak başlıklandırılmış, dini gelişim de aynı sınıflandırma altında incelenmiştir. Bu dönemler içerisinde ortaya çıkan dini gelişimi incelemeye çalıştık.

1.1. Bebeklik Dönemi Dini Gelişim Özellikleri

Çocuk dünyaya dindar olarak gelmez, ancak dine karşı boş ve yabancı da değildir. Onun her dönemde dine karşı ilgi, kabiliyet ve eğilimleri vardır.²⁴⁷ Fitri olarak çocukta bulunan bu eğilim zaman içerisinde eğitimin, ailenin ve çevrenin etkisiyle şekillenir.²⁴⁸

Çocukluk döneminde dini gelişim, bebeklik döneminde başlar. Bebeklik döneminde yani 0-2 yaş aralığında bulunan çocuk, dini veya ahlaki davranışlar yönünden çevresine karşı bir tepkide bulunamaz.²⁴⁹ Ancak bu dönemde anne ile kurulan sevgi ve şefkate dayalı ilişki, bebeğin ihtiyaçlarının giderilmesi ve korunması, çocuğun ruhi tatmine ulaşmasına ve kimlik duygusunun temelini atılmasına da etkilidir.²⁵⁰ Kazanılan temel güven duygusu çocuğun sonraki dönemlerinde Allah ile kurduğu ilişkide Allah'ın yardımına sığınmasına ve O'na gönülden bağlanarak güven duymasına katkı sağlar.²⁵¹ Ayrıca çocuklarda sevgi, adalet, paylaşım, saygı, hayranlık, kardeşlik, bağlanma ve güven gibi duyguların gelişmesine etki ederek bireysel iç huzuru sağlayan değer sisteminin şekillenmesine katkıda bulunur.²⁵²

Aslında çocuk doğduğu andan itibaren din ile tanışır. Hz. Peygamberin doğan çocukların kulağına ezan okunmasını tavsiye etmesi,²⁵³ çocuğun ruhi anlamda

²⁴⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.39-43; İsmail Sağlam, "Hz. Peygamberin Çocuk Terbiyesinde Öne Çıkardığı Unsurlar" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, (2002), s.168. ; Jesse H. Ziegler, *Din Psikolojisi ve Din Eğitimi*, (Çev. Hüseyin Yılmaz), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7 Sayı 1, Haziran 2003, s.427.

²⁴⁸ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.66; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.137.

²⁴⁹ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.25.

²⁵⁰ Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, s.104-109; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.143, 192-205; Koç, *Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.629.

²⁵¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.253; Bkz. *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.119. David Elkind, "The Origins of Religion in the Child", *Review of Religious Research*, 12/1, 1970. Akt. Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.14; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.20-26.

²⁵² Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.24-25.

²⁵³ Ebu Davud, *Edep*, 107.

sağlam bir inancın temellerinin atılmasının başlangıcıdır. Aynı zamanda çocuk bu dönemde uyutulurken ninnilerin içerisine dini ifadelerin serpilmesi ve Kur'an dinletilmesi onun dini gelişimine katkı sağlayabilir.²⁵⁴

1.2. İlk ve Son Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri

Okul öncesi veya erken çocukluk dönemi; çocuğun doğumundan ilköğretimin başladığı güne kadar geçen devreyi kapsamaktadır. Bu dönem, bireyin yetişkinlikteki kişilik yapısının, tavır ve alışkanlıklarının, değer ve inanç temelinin atıldığı, biçimlendiği en önemli ve kritik yıllardır.²⁵⁵ Özellikle okul öncesi dönemi içine alan ilk çocukluk dönemi din duygusunun gelişimi ve çocuğun dini konulara ilgisinin yüksek olduğu bir evredir. Almış olduğu din ve ahlak eğitimi, çocuğun ileriki yaşlardaki dini değerleri içselleştirilmesi, dine olan ilgi ve tutumunu etkilediğinden bu dönem dini gelişimin altın çağı olarak nitelendirilmektedir.²⁵⁶

Çocuklar dini söz, fiil ve ritüellere ilgi duymalarına karşın yetişkinlerin dünyasını yeterince algılayamazlar. Bu nedenle bu döneme “Peri Masalları Çağı” denilmektedir. Çocuk, bu dönemdeki kolay inanırlık özelliğinden dolayı söylenenleri ve anlatılanları şüphelenmeden kabul eder. Her şeyi kabul ediyor ve inanıyor diye çocuğun zihnine gerekenden fazla dini bilgi yüklemeye çalışmak, onun yaratılışından gelen tabii inanırlığını tahrip edebilir. Bu yüzden din eğitimi yapan kişilerin çocuğun fitri eğilimini bozmadan, köreltmeden ve saptırmadan dini gelişimlerine yardımcı olmaları gerekir.²⁵⁷ İlk çocukluk dönemi çocuklarının duygusal öğrenmeleri daha kalıcı olduğundan çocuklara duaların, dini sözlerin ve ilahilerin öğretilmesi, ondaki din duygusunun gelişimine önemli ölçüde katkı sağlar.²⁵⁸ Çocuktaki dini yaşam, ergenlikten önce ve sonra farklı özellikler barındırmaktadır. 7-12 yaş arasındaki

²⁵⁴ Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, s.13; Çocuk ve Aile Komisyonu, *Kur'an'da Çocuk ve Aile Eğitimi*, s.69; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.168-169.

²⁵⁵ Koç, *Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.1; Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, s.21-22;

²⁵⁶ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.16; Çocuk ve Aile Komisyonu, *Kur'an'da Çocuk ve Aile Eğitimi*, s.68-69; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.195.

²⁵⁷ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.75.

²⁵⁸ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.96-97.

çocukların çevrelerindeki kişilerin dini söz ve fiilleri taklit etmesi nedeniyle Guittard bu dönemi, “taklidi iman” evresi olarak adlandırmaktadır.²⁵⁹

Goldman son çocukluk dönemi çocuklarında bilişsel gelişime paralel olarak alt dini düşüncenin oluştuğunu ifade etmektedir. Ayrıca o bu dönem çocuklarında daha somut, maddeci bir bakış açısının var olduğu ve daha mantıki bir anlayışın hâkim olduğunu belirtmiştir.²⁶⁰ Bu dönemle ilgili yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Yavuz 7 yaş öncesi çocuklarda, farklı derecelerde de olsa dini ilginin uyanmaya başladığını tespit etmiştir.²⁶¹

Okul çağı çocuklarına din eğitimi yapılırken duygusal boyut ihmal edilmeden bilişsel boyuta önem verilmeli ve içerikler çocukların ilgisini çekebilecek şekilde düzenlenmelidir.²⁶² İlk ve son çocukluk dönemindeki çocuk için din eğitimi yapmak isteyen kişiler, onların anlayabileceği basit dini hikâyelerden, şiirlerden, oyunlardan yararlanabilir. Ancak böyle bir eğitim yapılırken çocuğun değer karmaşası yaşamaması gerekmektedir. Bir oyun, hikâye veya şiirde çok fazla değer olmamalı ve çocuğa verilecek değerlerin yaşamda bir karşılığı bulunmalıdır. Ayrıca çocuğun düşünmesi, soru sorması engellenmemeli ve yanlış yorumlayacağı konulara yer verilmemelidir.²⁶³ Çalışmamızda bu iki dönemin bir arada ele alınmasının sebebi, son çocukluk döneminde bulunan davranışların erken çocukluk döneminde edinilen davranışların üzerine bina edilmesidir. Erken ve son çocukluk dönemi dini gelişim özellikleri, aşağıda başlıklar halinde incelenmiştir.

1.2.1. Himaye Altında Bulunma Duygusu

Doğumdan itibaren çocuğu din duygusuna yönlendiren güç çocuktaki himaye edilme isteği ve bağlanma duygularıdır.²⁶⁴ İnsan aciz bir varlık olup, yaşamını devam ettirebilmesi için başkalarına ihtiyaç duyar. Özellikle çocukluk döneminde bulunan bireyin başkalarına daha fazla ihtiyacı vardır. Himaye edilme duygusu çocukta güven

²⁵⁹ Louis Guittard, “Gençlerde Dini Gelişim”, (Çev. Ömer Özyılmaz), *Uludağ Üniversitesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, (1987), s.229.

²⁶⁰ Straughan, *Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar*, s.23.

²⁶¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.49.

²⁶² Ahmet Koç, “Okul Çağı” Çocuklarının Ailede Din Eğitimi, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17, (2008), s.158.

²⁶³ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.86-88.

²⁶⁴ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.14.

duygusu yaratır. Çocuğun güven duygusunun tatmini ve bunun sonucunda duyduğu ruhsal doyum, ona verilecek gıdalar kadar önemlidir.²⁶⁵ Çocuktaki himaye edilme ihtiyacı, bebeklik döneminde temel güven evresinde kazanılırken aynı zamanda dini inancın da temelleri atılır.²⁶⁶

Çocuktaki sonsuza ulaşma arzusu, sevgi ve şefkat görme isteği, merak, himaye altında bulunma talebi, dini bilincin gelişimini ve dini yaşayışı etkiler.²⁶⁷ Çocukta Allah tarafından himaye edilme duygusu Allah inancıyla 3-4 yaşlarına doğru kendini göstermeye başlar. Çünkü çocuk için Allah, kaçınılmaz bir sığınak, dayanak ve güvenlik kaynağıdır.²⁶⁸ Allah ile kurulan ilişki, çevrenin etkisiyle olumlu/olumsuz yönde şekillenebilir. Fakat çocuğa gerçek himaye edicinin Allah olduğu duygusu verilmelidir.

1.2.2. Taklit ve Özdeşim

İnsanın bir modele ihtiyaç duyması, beşeri ruha ait bir özellik olup çocukta bu duygu yetişkinlere göre daha fazladır. Çocuk bu duygunun etkisiyle bilinçli ya da bilinçsiz kendisine model aldığı kişileri taklit eder.²⁶⁹ Çevresinde gördüğü kişileri anlamaya çalışan çocuk dini söz ve fiillerin anlamlarını bilmeden taklit eder. Çocukta taklit ile başlayan din, çevrenin dini atmosferi ve onun kabiliyetlerine göre şekillenerek derinleşir. Bunun sonucunda çocuk, dini olana ilgisini artırarak iradesini harekete geçirir.²⁷⁰ Çocukların çevresinde işittikleri, gördükleri dini söz, fiil ve ritüeller onun bilincine yerleşecektir. Önceleri duygudan yoksun mekanik bir şekilde dini davranışları taklit eden çocuk ilerleyen dönemlerde ibadetler ruhuna uygun daha

²⁶⁵ W.H. Clark, *Çocukluk Dönemi Dini*, s.178-179; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.133-134; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.253; Oruç, "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişim", s.82.

²⁶⁶ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, s.45-48; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.14.

²⁶⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.254; W.H. Clark, *Çocukluk Dönemi Dini*, s.178-179; Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, s.82.

²⁶⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.253; Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, s.29; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.133-134.

²⁶⁹ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, s.41-44; Peker, *Din Psikolojisi*, s.165.

²⁷⁰ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972, s.45; Bozkurt Koç, "Çocuğun Dini Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11, Sayı 31, (Mayıs-Ağustos 2008), s.53; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

içsel bir şekilde yerine getirir.²⁷¹ Çocuğa verilen dini ve ahlaki değerlerin sosyal yaşamda karşılaşılan durumlar olmasına dikkat edilmelidir. Başka bir ifade ile çocuğun istenilen davranışı görüp, taklit ederek içselleştirebilmesi için teorik ile pratik aynı olmalıdır.²⁷²

Çocuğun bir davranışı taklit edebilmesi ancak taklit edeceği modelin ve modelin yaptığı davranışın, onun ilgisini çekmesine bağlıdır. Çocuk çevresindeki modellerin davranışlarını taklit ederek duygularına ve davranışlarına yön verir. Özellikle aile içerisindeki dini söz ve fiiller, çocukta derin dini izler bırakır.²⁷³

Çocuk sadece dini davranışları taklit etmez, aynı zamanda çevresinde kullanılan dini kavramları ezberleme ve bunları taklit etme eğilimi de gösterir.²⁷⁴ Sosyal ilişkilerde işittiği "Allah'a emanet, Allah'a şükür, maşallah" evde ve çevrede işittiği dualar çocuktaki dini kavramların artmasını ve din dilinin gelişmesini sağlar. Din dilinin gelişmesi sosyal gelişim ve dil gelişimi ile de yakından ilgilidir.²⁷⁵

İlk çocukluk döneminde model olarak televizyonlardaki dizi kahramanlarının çocuğu etkilediklerine şahit olmaktadır. Bu kahramanların sergiledikleri roller çocukların dikkatini çekerek onda olumlu-olumsuz bazı değerlerin öğrenilmesi sonucu doğurabilir.²⁷⁶ Bu nedenle çocuğun izlediği ve iletişime geçtiği görsel ve basılı materyaller dikkatlice seçilmeli, örnek olabilecek rol modeller çocuğa tanıtılmalıdır.

²⁷¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.146-148; Esan Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?* İstanbul: Çıra Yayınları,2009, s.30-33.

²⁷² Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.35-36; Bozkurt Koç, *Gelişim Dönemleri ve Dini Hayat*, Tabula Rasa, Cilt 2, Sayı 2, (2002), s.5-6.

²⁷³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.148; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.255; Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.69; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.230-233; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.30-33; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Samsun: Sönmez Yayınları, 2000, s.168.

²⁷⁴ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.157; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.75-76; M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, s.41-44; İbrahim Turan, "Bazı Batı ve Türk Çocuk Klasiklerinde Dini ve Ahlaki Değerler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 10 Sayı 1, (2010), s.174-175.

²⁷⁵ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.12; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.54-55; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.75-76; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.87; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: Ayyıldız Matbaa, 1980. s.87.

²⁷⁶ Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, s.244-250.

1.2.3. Kolay İnanırlık

Okul öncesi dönemde bulunan çocuğun başkaları tarafından anlatılan şeylere inanması, diğer dönemlere göre daha kolaydır. Çünkü bu dönemde çocuk, kolay inanırlık özelliğine sahiptir. Dolayısıyla itiraz etmeden, sorgulamadan, şüphe etmeden dini değerlere inanır ve içtenlikle onları kabul eder.²⁷⁷ Çocukta bu kabul ediş sadece dilde kalmaz, aynı zamanda bütün ruhu ile bağlanmadır. Çocuk kolay inanma ve bağlanma duygusunun etkisiyle mantıksal düşünme gelişene kadar dini değerleri sorgulamadan olduğu gibi kabul eder. Bu pasif inanış, zamanla ruhsal ve zihinsel gelişimin ardından yerini daha bilinçli ve aktif bir şüura bırakır.²⁷⁸ Ancak çocukta kolay inanırlık özelliği bunu istismar ederek, zihinsel ve duygusal gelişim özelliklerine uymayan öğretim biçimleriyle ile ihtiyaçtan fazla bilgi depolamaya çalışmak son derece yanlış bir davranıştır.²⁷⁹ Kısaca çocuk ne sorduysa neye gereksinim duyuyorsa o verilmelidir.

Çocuk 3 yaşından itibaren dini davranışlarda korku ve sevgiye dayanarak ilişki kurar.²⁸⁰ Duygu ağırlıklı bu öğrenim sonraki dönemlerde çocuğun zihinsel öğrenmelerine temel oluşturacağından, öğretilenler gelişigüzelikten kurtularak uygun dozlarda, doğru bilgiler verilerek yapılmalıdır. Bunun aksine çocuğa bilgilerin düzensiz, eksik veya yanlış öğretilmesi onda duygu sapmalarına neden olabilir.²⁸¹ Ayrıca öğretilecek dini ve ahlaki değerlerin çocuğun seviyesine uygun olmasına dikkat edilmelidir. Doğru kaynaklara dayanılarak onun ilgisini çekecek hikâye ve görsel yayınlar ile süreç desteklenmelidir.

1.2.4. Dini Uyanış Soruları

İnsan diğer canlılarla birlikte kâinat içerisinde yaşamını sürdürmektedir. Onu diğerlerinden ayıran en önemli özellik akıldır. İnsan akli sayesinde kâinat içerisindeki konumu, var oluş sebebi, yaratıcı ve çevresinde gördüğü ve görmediği

²⁷⁷ Hökeleki, *Din Psikolojisi*, s.254; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.101; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.88; Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", s.138; Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi*, Ankara: Andıç Yayınları, 2003, s.163.

²⁷⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.138; Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", s.138.

²⁷⁹ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.18.

²⁸⁰ Hökeleki, *Din Psikolojisi*, s.255.

²⁸¹ Bilgin, Selçuk, *Din Öğretimi Özel Yöntemleri*, s.70.

varlıklar hakkında sorular sorar.²⁸² Ondaki soru sorarak bir şeyleri öğrenme ve kavrama isteği fitri bir güçtür.²⁸³ Bireyin yaşadığı ortamı tanıma ve keşfetme isteği, onda içgüdüsel olarak bu gücün varlığını gösterir. Araştırma içgüdüğü çocukta merak edici sorularla gelişir. Özellikle 4-5 yaş çocukların bilim adamı edasıyla sürekli soru sordukları dönemdir.²⁸⁴ Bu dönemde çocuk çevresinde gördüğü, görmediği varlık ve durumlarla ilgili nasıl, neden, niçin ile başlayan cümlelerle özellikle yaratıcı ve yaratılmışlar hakkında birçok soru sormaktadırlar.²⁸⁵ Dini konular hakkında genellikle 3-4 yaşlarında yönelttiği sorularla çocuk dinle teması geçer.²⁸⁶ Bu sorular onun dine karşı ilgisinin göstergesidir.²⁸⁷ Özellikle 4 yaş, çocukta dini düşüncenin altın çağıdır.²⁸⁸ Ancak 4-6 yaş korkuların, kaygıların ve endişelerin yaşandığı bir dönem olduğundan çocuğa duygusal olarak korkutacak bir Allah imajı verilmesi, dine ve Allah'a karşı olumsuz duygular beslemesine neden olabilir.²⁸⁹

5-6 yaşlarındaki çocuk, zihinsel ve ruhsal gelişimi ile birlikte yaratıcının varlığı ve mahiyeti hakkında sorular yöneltmektedir.²⁹⁰ Çevresinde müşahade ettiği doğum, ölüm, dua, ibadet ve ritüeller çocuğun ilgisini çekmektedir.²⁹¹ Çocuk çevresinde bulunan kişilere “Kuşlar nasıl uçar?, Biz dünyaya nasıl geldik?, Bulutlar nasıl gider?” gibi soruların yanı sıra Allah, peygamber, melek, şeytan, cennet, cehennem, ölüm vb. dini konularda da sorular yöneltir.²⁹²

²⁸² Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.8; Bilgin, *İslam ve Çocuk*, s.152-157; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12; Koç, *Gelişim Dönemleri ve Dini Hayat*, s.155.

²⁸³ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, s.39.

²⁸⁴ Thelma Adair C, ve s.Racheil Adams.*When We Teach 4's ve 5's*, Philadelphia: Genevra Press,1962. s.26. Akt. Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.69.

²⁸⁵ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.34; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.35-36; Bilgin, *İslam ve Çocuk*, s.160; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

²⁸⁶ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.71; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.79; Çocuk ve Aile Komisyonu, *Kur'an'da Çocuk ve Aile Eğitimi*, s.70; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.135.

²⁸⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.248; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.68; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.139.

²⁸⁸ Antoine vergote, *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*, Dayton, OH: Pflaum Press, 1969, s.276. Akt. Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, s.24; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.38.

²⁸⁹ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.106; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.44; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.265.

²⁹⁰ Hurlock, *Die Entwicklung des Kindes*, s.518. Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.71.

²⁹¹ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.110.

²⁹² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.40; Bilgin, *İslam ve Çocuk*, s.160.

Çocuğun soru sormaya başlaması onun için olumlu bir gelişme olup, aile tarafından bu soruların geçirilmesi araştırmacı kimliğini olumsuz etkiler. Bunun yerine çocuğun sorularına onun anlayabileceği bir şekilde cevap verilmelidir.²⁹³ Aile tarafından dini bilgilerin soru-cevap şeklinde ezberletilmesi, çocukta din dili gelişimi ve dini kelime haznesinin genişlemesi açısından yararlıdır. Ancak bu yöntemde dikkat edilmesi gereken şey, ezberletilen kelime ile kavramların kuru bir ezber ve taklit seviyesinde kalmasını önlemek, sosyal hayata yansımalarını da uygulamalı öğretmektir. Ayrıca çocukta din dili geliştirilirken ondaki kavram öğreniminin somuttan soyuta, basitten karmaşığa doğru zamanla geliştiği unutulmamalıdır.²⁹⁴ Çocuğun sorularına verilecek cevaplar, birbirleriyle çelişmeden birbirlerini tamamlayan nitelikte olmalıdır. Bütün bilgiler bir anda verilmeye çalışılmamalı, belirli düzen ve aralıklarda ihtiyaca göre düzenlenmelidir.²⁹⁵

Özellikle çocukların Allah ile ilgili sorularında onlara doğru dahi olsa soyut ve kompleks bir düşünce isteyen "Allah her yerdedir, kişiye şah damarından daha yakındır, her şeyi duyar" gibi ifadeler kullanılarak Allah'ın tanıtılmaya çalışılması, somut işlemler döneminde bulunan bir çocuk için uygun değildir. Böyle bir anlatım yerine, çevresinde bulunan varlıklardan örnekler vererek bunları yaratan ve rızıklandırmanın Allah olduğu bilgisini verilmesi daha yararlı olacaktır.²⁹⁶ Yine 4-6 yaş, çocukta kaygıların, korkuların ve endişelerin zirvede olduğu bir dönem olup Allah tanıtılırken duygular üzerinden eğitim yapılmaya çalışılması çocuklarda olumsuz bir Allah anlayışı gelişmesine yol açabilir. Örneğin bu dönemde kardeşi olan bir çocuk elbette kıskanacak ve anne-babasını kardeşiyle paylaşamayacaktır. İlgisi ve sevginin kardeşe kayması nedeniyle çocuğun "Bu çocuk nereden geldi?" sorusuna "Allah gönderdi" denilmesi çocukta belli bir dönem Allah'a karşı olumsuz duygular beslemesine sebep olabilir.²⁹⁷

Çocuktaki din duygusu ile sorduğu soruları, ebeveyn fırsata çevirerek, anlamlı ve doğru kaynaklara dayanarak ebeveynin çocuğun sorularını cevaplaması, onun dini

²⁹³ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.80; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.14; Recai Doğan, Cemal Tosun, *İlköğretim 4 ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Ankara: Pegama Yayınları, 2003. s.119.

²⁹⁴ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.33.

²⁹⁵ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.51-53.

²⁹⁶ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.68.

²⁹⁷ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.79.

gelişimine katkıda bulunacaktır. Çocuğun sorularına çarpıtılmadan ve ileriki yaşlarda yanlış yönlendirmelere kapı aralanmadan, onun anlayabileceği şekilde cevap verilmelidir. Çocuğun sorularının ertelenmesi, yanlış cevaplandırılması veya bastırılması, ondaki dini uyanışı olumsuz etkileyerek gecikmesine ve sonraki yaşlarda dine karşı yanlış bir tutum sergilemesine neden olabilir. Verilen cevaplar çocuğun aklı ölçüsünde, doyurucu, ihtiyaca göre ve sorunun altında yatan niyete dikkat edilerek verilmelidir. Aksi takdirde hemen cevap vermek çocuğu yanlış anlamalara götürebilir.²⁹⁸ Örneğin; "Anne ben nasıl dünyaya geldim" diyen bir çocuğa "Seni leylekler getirdi, denizde bulduk" gibi yanıltıcı cevaplar verilmemelidir.²⁹⁹ Yine ilk çocukluk döneminde çocuğa verilecek olan oyuncakların dini yaşantıyı temsil edecek uyarıcılar olması, ona verilmek istenen dini değerlerin kazanılmasına olumlu katkı sağlayacaktır.³⁰⁰

1.2.5. Çocukta Allah İnancı

Çocuklarda bir yaratıcıya inanma hususunda özel ve canlı bir hazırbulunuşluk vardır.³⁰¹ Bu hazırbulunuşluk sadece yaşa bağlı olarak gelişen bir durum değil, bunun yanında çocuktaki dilsel, zihinsel, sosyal ve duygusal gelişime göre değişebilen bir duygudur.³⁰² İlk çocukluk döneminde Allah imajının gelişimi, dini gelişimin temelini oluşturmaktadır. Çocuğun çevresinden duyuşsal kanallar ile tanıştığı Allah imajı, çocukta sağlam ve doğru bir Allah inancının kapılarını aralar.³⁰³ Soyut düşünce yeteneğine sahip değil diye çocukta Allah düşüncesini yok saymak yanlıştır.³⁰⁴

Erken çocukluk döneminde Allah inancının sağlıklı bir gelişim izlemesine dikkat edilmelidir. Çocuklar bu dönemde soyut özellikleri anlayabilecek bir düzeyde olmadığından Allah anlatılırken doğrudan zatına değil sıfatlarına vurgu yapılması,

²⁹⁸ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.148; Bkz. Gündüz "Gençlik Dönemi Din Eğitimi", s.89-92; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.78; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.75-81; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.14.

²⁹⁹ Nacar, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, s.29; Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.16.

³⁰⁰ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.51.

³⁰¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.41; Yavuz, *Günümüzde İnancın Psikolojisi*, s.181-183.

³⁰² Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.70.

³⁰³ Bilici, *Çocuk Psikolojisi ve Din*, s.307-361.

³⁰⁴ Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.89

çocuğun Allah'ı anlaması ve kavramasını kolaylaştıracaktır. Çocukta Allah inancını ilk belirtileri 3-4 yaşlarında kendisini göstermeye başlar.³⁰⁵ Allah tasavvurunun gelişimi, çocuğun sosyal ve duygusal çevresi, ailenin dini değerleri algılayıp yaşama biçimlerine göre değişiklikler gösterir.³⁰⁶

Çocuk genellikle ilgi duyduğu herhangi bir şeyi kendi ile özdeşleştirerek bünyesinin bir parçası olarak görmekte ve onsuz yaşayamayacağı kanısına varmaktadır. Bu düşünce ve duygu, Allah inancında da kendini gösterir. Çocuk kendini emniyet altında hissetmesini sağlayan korunma ve güven duygusunun vermiş olduğu içsel duyguyla yaratıcı hakkında sorular sorarak onu keşfetmeye başlar.³⁰⁷

Yavuz yaptığı araştırmalarda sonucunda özellikle 7-9 yaş çocukların Allah'ın zâtı ve özellikleri ile ilgili meşgul olduğu sonucuna varmaktadır.³⁰⁸ Yedi yaşında Allah'a güven duygusunun etkisi ve çocuğun ruhsal ve zihinsel gelişimiyle birlikte dini inancı da şekillenir. Çocuk bu dönemde Allah'ı tek kelimelik kısa ifadelerle izah edebilmekte, kendisinin ve ailesinin yaratıcısı olduğunun farkına varabilmektedir.³⁰⁹ Ancak daha önceki dönemde başlayan Allah tasavvuru, bilişsel gelişim ile bağlantılı olarak şekillenir. Çocuk bilişsel gelişimde bulunan şema kavramını kullanarak Allah'ı insani özelliklerle somutlaştırır.³¹⁰

Goldman, çocuğun 5-7 yaş arası dönemini din öncesi dönem olarak tanımlamaktadır. Bu evrede çocukta bulunan dini anlayışın peri masalı düzeyinde olduğunu ve Allah anlayışının kaba bir antropomorfizme (Tanrıya insana dair benzerlikler atfetme) dayandığını savunmaktadır.³¹¹ Çocuk, tanrıyı gökte oturan güçlü, büyük bir insan veya dede olarak tasavvur edebilmektedir. Bunun en önemli nedeni çocuğun soyut kavram ve varlıkları anlayabilecek bir kapasiteye sahip

³⁰⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.262.

³⁰⁶ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.17-18; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.83-87; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

³⁰⁷ E.B. Hurlock, *Die Entwicklung des Kindes*, Beltzverlag, Weinheim, s.513. Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.69.

³⁰⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.83.

³⁰⁹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.169, 248.

³¹⁰ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.67; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.176; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.71; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.167; Certel, *Din Psikolojisi*, s.99.

³¹¹ Roger Straughan, *Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar*, (çev: Abdulvahit İmamoğlu, Tuncay Aksöz), s.23; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.168-172; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12; Certel, *Din Psikolojisi*, s.99; Koç, *Gelişim Dönemleri ve Dini Hayat*, s.155.

olmamasıdır. Bu nedenle çocuk soyut varlık ve kavramları somutlaştırarak anlamaya çalışır.³¹² Çocuğun ilk ve son çocukluk döneminde Allah'ı somut bir şekilde düşünmesi normaldir. Bu durum, ayrıca çocuğun soyut düşünce gelişiminin de bir basamağını temsil eder. Zaman içinde bilişsel gelişimle birlikte çocuk somut Allah düşüncesinden sıyrılarak soyuta doğru gelişim gösterir.³¹³

Batı'da yapılan deneysel araştırmalar, çocuğun yaşları küçüldükçe Allah'ı daha belirgin bir şekilde insan tasavvuruna benzer -eti, kemiği, kolu, bacağı olan bir kişi- olarak tasvir ettiklerini ortaya koymuştur. Çocukta bu düşüncenin yaygın olması Hıristiyan kültürü içerisinde yetişmeleri ve Hz. İsa'nın baba figürü ile somutlaştırılmasına sebep olmaktadır. Çocuk buluş çağına yaklaştıkça bu algısı azalır ve daha soyut bir Tanrı anlayışı geliştirir.³¹⁴ Yavuz, 7-9 yaş çocukta antropomorfik düşüncenin az olduğunu ancak 10-12 yaşa göre Allah tasavvurunda daha fazla belirsizlik yaşadığını tespit etmiştir. İnsana ait tasavvurlar 12 yaşına doğru azalsa da tam olarak kaybolmamaktadır.³¹⁵

Goldman Piaget'in bilişsel gelişimine benzer olarak 11 yaş sonrası çocuğun kişisel dini düşüncelerini geliştirdiklerini söylemektedir. Ayrıca çocuğun bu dönemde daha soyut durumlara karşı manevi bir anlayış geliştirildiğini ifade etmektedir.³¹⁶ Çocuk artık insani özelliklere sahip bir Tanrı anlayışından sıyrılarak; tanrıyı sembolik ve ruhani bir varlık olarak görmeye başlar. Nitekim 7-9 yaşındaki çocuk Tanrı'yı insani özelliklerle ortaya koymasına karşın bu durum 11 yaşına doğru azalarak, Allah anlayışı giderek soyutlaşır.

Çocuk artık Allah'ı insanlara benzetmeden düşünmeye ve algılamaya başlar. Özellikle 11 yaşından itibaren daha soyut Allah anlayışı geliştirir.³¹⁷ Yavuz'un araştırma sonuçları da yaşın artmasıyla çocuktaki somut Allah tasavvurunun soyuta

³¹² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.176; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.39-43; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.10; Ay, *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım?*, s.59.

³¹³ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.73.

³¹⁴ Hurlock, *Die Entwicklung des Kindes*, s.519. Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.176.

³¹⁵ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.174-175.

³¹⁶ Straughan, *Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar*, (çev: Abdulvahit İmamoğlu, Tuncay Aksöz), s.23.

³¹⁷ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.100; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.68.

doğru bir gelişme gösterdiğini kanıtlar niteliktedir.³¹⁸ Çocuktaki benmerkezci düşüncenin onun Allah tasavvurunda da etkili olduğu görülmektedir.³¹⁹ Çocuğa göre Allah ona yiyecek, içecek, giyecek, anne, baba ve kardeş vermiştir. Dua ettiği zaman duasını kabul edeceğine inanan çocuk daima samimi bir şekilde ona bağlanır.³²⁰ Yavuz'un, yaptığı araştırma sonuçlarında elde ettiği veriler ışığında çocukta bulunan egosantrik düşüncenin yaşla birlikte azaldığını ve bu düşüncenin köylerde ve yoksul şehirlerde daha yaygın olduğunu ifade etmiştir.³²¹

Korkuya dayalı, cezalandıran, cehennemi olan yakıcı bir Allah imajı ile korkutularak din eğitimi yapılmaya çalışılması çocuğun dini yaşamını etkileyerek dine ve dini konulara korku beslemesine neden olacaktır.³²² Konuk'un çalışmasında 5-6 yaşlarında 44 çocuğa sorulan "Allah'tan korkar mısınız?" sorusuna 29 çocuk "korkuyorum" cevabını vermiştir. Bu 29 çocuğa neden Allah'tan korktukları sorulduğunda, onlar "cehenneme atar, çarpabilir, bizi taş yapar, herkes ondan korkar" gibi cevaplar vermişlerdir. "Korkmuyorum" diyen çocuklardan bazıları ise korkmamasının uslu durmasıyla bağlantı olduğunu düşünmektedir. Böyle bir düşüncenin çocukların zihnine yerleşmesinin en önemli nedeni olarak anne-babanın istediklerini çocuklarına yaptırmada Allah'ı yakıcı, cezalandırıcı bir varlık şeklinde tanıtmalarının etkili olduğu sonucuna varılabilir.³²³

Çocuğa cezalandırıcı bir yaratıcı profilinden çok koruyup, kollayan, rızıklandıran ve affedici Allah imajının kazandırılmaya çalışılması, onun dini duygu, düşünce ve fiillere karşı olumlu bir bakış sergilemesine etki edecektir.³²⁴ Böyle bir durumun en önemli nedeni sevginin karşısına korku duygusunun konulması ve dini

³¹⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.168-170.

³¹⁹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.174; Ronalt Goldman, *Readiness for Religion, A Basis for Developmental Religious Education*, The Seabury Press, New York, 1971, s.27. Akt. Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.75.

³²⁰ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.174.

³²¹ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.174.

³²² Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.83; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.33, 83-85.

³²³ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.54-55, 78-80; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.171; Ay, *Ailede ve Okulda Ideal Din Eğitimi*, s.21-22; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.33, 83-85.

³²⁴ Gündüz, "Gençlik Dönemi Din Eğitimi", s.92-93; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.106; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.44; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.105.

duyguya kaynaklık eden hürmet, saygı, çekinme gibi duyguların, korkutarak verilmeye çalışılmasıdır.³²⁵

1.2.6. Çocukta Ölüm ve Ahiret Düşüncesi

“Yaşamın sona ermesi”³²⁶, “bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, hissiz kalmak”³²⁷ anlamlarına gelen ölüm Allah dışında hiçbir canlı varlığın kaçamayacağı bir sondur. Çok erken yaştan beri çevrede gerçekleşen ölüm hadisesini çocuğun anlaması uzun bir süreç alır. Çünkü bu dönemde çocuk yaşadığı hayatın bir sonu olduğunu idrak edemez ve zihinsel olarak bunu tam olarak anlayamaz. Onun için ölüm sadece duygu boyutunda gerçekleşen bir durumdur.³²⁸

Ölüm olayı yetişkinlerden çok çocukları etkilemektedir. Çocuk 2 yaşına kadar ölüm olayının farkına varmaz ancak çocuğun bu yaştan itibaren edindiği tecrübeler tüm gelişimini etkiler. Çocuk 3-4 yaşlarında ailesinin ölüm hakkında verdiği kaçamak cevaplar üzerine düşünmektedir. Bu dönemde çocuklar için ölüm cansız varlıklar içinde geçerli bir durumdur. 4-5 yaş arası çocuklar ölümün uzun uyku olarak düşünürken, 5-6 yaş arası çocuklar ise hastalık ile ölüm arasında bağlantı kurmaktadır. 6-7 yaşındaki çocuklara göre ölüm kötü çocukların başına gelebilecek durumdur.³²⁹

Çocukların ölüm hakkında sordukları sorular dinsel bir anlam içermezken sorulara verilen cevaplar çocukların dinle bağlantı kurmalarına etki eder. Yetişkinle konuşulduğu gibi çocukla ölüm hakkında konuşmak yanlış bir tutumdur. Çocuğun o dönemde ölümü nasıl algıladığı, hangi özelliklere sahip olduğu bilinerek sorulara cevap verilmesi gerekir. 2-4 yaş dönemindeki çocuk ölen bir kimsenin yaşadığı durumu bayılma ile eş değer kabul eder. Bu nedenle çocuğa ölenin tekrardan uyanmayacağını söylemesi çocuk için ağır olur. Bunun yerine ölen insanların güzel bir yere gittiğinin ve sonradan hepimizin oraya gidip buluşacağımızın

³²⁵ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.26; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.84; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.33.

³²⁶ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976, s.15.

³²⁷ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1991, s.75;

³²⁸ Hayati Hökelekli, “Ölüm ve Ötesi Psikolojisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, (1991), s.154.

³²⁹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s.202-207.

söylenmesi daha yararlı olabilir. Özellikle hastalıktan ölen bir kişinin ölüm anına şahit olması çocuğun çevresinde bulunan kişileri aynı gerekçeyle öleceğini düşünerek kaygı duymasına neden olabilir. Böyle bir durumda çocuğa her hastalananın ölmeyeceği anlatılmalıdır. 6-9 yaşlarında çocuk ölen kişinin tekrar canlanamayacağını anlar. Ancak ruhun ölümsüz olduğunu kavrayamaz. 9-12 yaşlarındaki çocuk ise ölümün yetişkinlerin ölüm anlayışında olduğu gibi başka bir dünyaya gitmek olduğunu kavrayabilir. Burada ölüm gerçekliğini kavrayamayan çocuklara ölüm anlatılırken cehennem ve özelliklerinin bahsedilmesi, çocuklar için olumsuz sonuçlar doğurabileceği unutulmamalıdır.³³⁰

Benzer bir şekilde Altaş ve Köylü, Maria H. Nagy'nin araştırmalarına dayanarak, 0-5 yaşları arasında bulunan çocukta kesin bir ölüm algısının bulunmadığını ve ölümü ayrılma, uyku ya da geçici bir olgu olarak düşündüğünü tespit etmiştir. 5-9 yaş çocuk ölümün varlığını, mutlaklığını ve kesinliğini kabul eder. Ancak ölüm ve ölen kişi hakkında kesin bilgiye sahip olmadığı için ölümü kendisinden uzak ve kaçınılabilir bir durum şeklinde düşünebilir. 9 yaşından itibaren çocukta daha gerçekçi bir ölüm anlayışı başlar ve çocuk ölümün vücut fonksiyonlarının sona ermesi ile başlayan kaçınılmaz bir son olduğunu kabul eder.³³¹

Çocuk, ahiret hayatına ilişkin genelde cennet, cehennem, melek, şeytan, ölüm gibi ilgisini çeken konular hakkında çevresinde bulunan kişilere sorular yönelir.³³² Yavuz, çocukta cennet ve cehennem tasavvurlarının çocuklarda iki grupta toplandığını; bu gruplardan birincisinde çocuklar cennet ve cehennemin nasıl bir yer olduğunu tarif ederken ikinci gruptakiler insanın fiilleri ile cennet cehennem arasındaki ilişkiyi anlamaya çalıştıklarını söylemektedir.³³³ Özellikle ahiret hayatının başlangıcı olan ölüm olayından insanlar korkmaktadırlar. Ancak çocukta bu ölüm olgusu yetişkinlerdeki gibi net olmayıp zihni olgunlaşma ile birlikte kavranan bir durumdur. Çocuk çevresinde bulunan kişilerin ve hayvanların ölümüne şahit olduğunda çevresindeki kişilere ölüm hakkında sorular sorarak ölüm durumunu

³³⁰ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.57-62.

³³¹ Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, İstanbul: Ensar, 2014, s.188-189.

³³² Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: TDV. Yayınları, 1990, s.111.

³³³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.188.

anlamaya çalışır. Bu sorulara nasıl cevap verilmesi gerektiğini açıklamadan önce çocukların ölüm olgusuna nasıl baktığını incelemek gerekmektedir.

Yavuz, 7-12 yaş çocuklarının cennet, cehennem, melek, şeytan gibi sorulara verdikleri cevapların sonucunda, bu yaş aralığında iyi ve kötünün bilgisine sahip olduklarını, cennetin güzel bir yer olduğu ve iyi davranışlarda bulunan insanların gideceğini; cehennemin ise kötü bir yer olduğu ve kötü fiiller işleyen kişilerin gideceğini genel olarak bildiklerini söylemiştir. Ayrıca meleklerin iyi varlıklar olduğu ve insanların iyiliğini istediği, şeytanın ise kötü varlık olduğu ve insanlara kötülük yaptırdığı kanaatinde olduklarını ifade etmiştir. Verilenlerden hareketle Yavuz, çocukların ahiret kavramı ve görülemeyen varlıklar hakkındaki öğrenmiş oldukları bilgilerin dışına çıkmadıkları ve verdikleri cevapların İslami anlayışa oldukça yakın olduğu çıkarımında bulunmuştur.³³⁴ Ancak 7-9 yaş arası çocuklarda cennet, cehennem, melek, şeytan gibi tasavvurların somut işlemler döneminde olduklarından yeterince olgunlaşmadığını da tespit etmiştir.³³⁵

Gerek ilk, gerekse son çocukluk dönemi çocuklarına ahiret hayatı ile ilgili bilgiler verilirken bu dünyanın geçici, ölüm olayının doğal bir durum olduğu, baharda ve son baharda yaşanan doğa olaylarından örnek verilerek anlatılması ile sonsuz bir hayatın cennet ve cehennemde devam edeceğinden bahsedilebilir.³³⁶ Ancak bu dönemdeki çocukların ruh sağlığını ölüm, cin, kıyamet, cehennem gibi ahiret ile ilgili konuların etkilediği unutulmamalıdır.³³⁷ Buradan hareketle söz konusu kavramlar verilirken çocuğun gelişim özellikleri, yaşı göz önüne alınarak, sadece sorduğu sorulara cevap vermekle yetinilmesi yerinde olacaktır.

Çocuklara ölüm olayı anlatılırken "derin bir uykuda, seyahate çıktı, yakında gelecek" gibi cevapların verilmesi onların sürekli bir beklenti içerisine girmelerine neden olabilir. Ya da ölen kişinin derin uykuda olarak çocuğa anlatılması, onun uykuya karşı olumsuz bir tepki geliştirmesine veya korkuya kapılarak kaygı duyması sonucunu doğurabilir. Bunların yanında çocuğu sevdiği bir kişinin ölümünden haberdar etmemek veya uzak tutmaya çalışmakta yanlış bir tutumdur.³³⁸

³³⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.183-187.

³³⁵ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.103.

³³⁶ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.111.

³³⁷ Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.79.

³³⁸ Köylü, Altaş, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, s.200; Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi" (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.26-27.

Çocuğa ölen kişinin niçin öldüğünü anlatacak olan kişinin onun sevdiği biri olması, ölüm olayını daha kolay anlamasına ve daha az üzüntü duymasına yardımcı olabilir. Ayrıca çocuğun ağlamasına izin verilmesi ve ölüm olgusu anlatırken sağlam kaynaklara dayanan bilimsel ve dini bilgiler verilmesi, ölüm olayını algılaması ve kabullenmesine katkıda bulunacaktır. Örneğin; “Herkes ölümlüdür, her doğan kişi bir gün ölecek ve Allah'ın huzuruna gidecektir. Tamam, artık bu dünyada annen ile görüşemeyeceksin ancak sen iyi bir çocuk olursan ölümden sonraki hayatımızda tekrar buluşacaksın ve hiç ayrılmayacaksın” denilebilir. Özellikle ölümden sonra bir hayatın oluşunun çocuğa öğretilmesi, onun üzüntüsünü azaltabilir. Eğer yaptığı yaramazlıktan dolayı sevdiği kişinin öldüğü düşüncesi çocukta oluşursa, bu düşüncenin yanlış olduğu ona uygun bir ifade ile anlatılmalıdır.

1.2.7. Çocukta Dua ve Maneviyat

Dua insanın var oluş sebebi olup acizliğinin farkına vararak Allah'a karşı kulluk bilinci içerisinde ona yönelmesi ve ondan istekte bulunmasıdır.³³⁹ İnsanı dua etmeye yönelten bir takım duygular vardır. Bunlar Allah'a karşı duyulan sevgi, minnettarlık, hürmet veya türlü tehlikeler karşısında duyulan acizlik, gerginlik, çaresizlik gibi hislerdir.³⁴⁰ Dua, dini hayatın ayrılmaz parçası olup Allah'ın değerimizi ölçtüğü bir fiildir. “Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin”³⁴¹ ayeti de bu duruma işaret etmektedir.

İlk çocukluk döneminde dua etme isteği kuvvetli olup çocuk dua etmekten hoşlanır. Dua, Allah ile kurulan bir iletişimdir ve çocuk için genellikle otururken, yatarken, yemekten önce ve sonra yaptığı bir merasimdir. Dua etmeye başlanmasının en önemli nedeni, sosyal çevrede dua eden kişileri görüp taklit etme isteğidir. Çocuk anlamını bilmesede dahi bazı dua kalıplarını ezberler ve büyüklerinin dualarını taklit eder.³⁴² Ailenin dua etmemesi ancak çocuktan dua etme davranışı beklemesi çocuğun

³³⁹ Cemal Tosun, "Dua Öğretimi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, (Ocak-Nisan 2000), s.1.

³⁴⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.221.

³⁴¹ Furkan, 25/77

³⁴² Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara: TDV. Yayınları, 1991, s.74; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12; Beyza Bilgin, “Çocuklarımızın Duyguları ve Duaları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.71.

zihninde duanın sadece çocuklara özgü bir olay olduğu ve büyüdüklerin dua etmeyeceği düşüncesinin oluşmasına sebebiyet verebilir.³⁴³

Çocuk yedi yaşından önce belirsiz bir dua anlayışına sahiptir. Bu döneme kadar çocuk, duanın Allah ile kurulan ilişki olduğunu anlamasına rağmen duanın içeriği hakkında fazla bir bilgiye sahip değildir.³⁴⁴ Çocuğa söylenen "Allah'tan iste o verir" fikri onun gerçek ile hayali birbirinden ayıramaması nedeniyle Allah'ı bir masal kahramanı gibi görmesine ve onda duaların mucize olarak hemen kabul edileceği düşüncesinin oluşmasına neden olabilir. Duanın kabul olmaması durumunda çocuk hayal kırıklığına uğrayabilir ve dua etmeyi bırakabilir.³⁴⁵ Çocuğun altı yaşlarında sahip olduğu içkin adalet düşüncesi, dualarında da kendini gösterir. İçkin adalet duygusunu benimseyen çocuk kişinin yaptığı yanlıştan dolayı hemen cezalandırılacağını düşünebilir. Bu düşünceden hareketle kendisinin yaptığı davranıştan sakınmak ya da kendisine verilen zarardan kaçınmak için duaya başvurabilir.³⁴⁶

İlk çocukluk dönemi çocuklarının benmerkezci bir tutum sergilemeleri, dualarında manevi dileklerden çok maddi isteklerde bulunmalarına neden olmuştur. Sonraki dönemlerde çocukların dualarına manevi boyut eklenmekte ve çocuklar duayı Allah ile gizli şeylerin paylaşıldığı bir iletişim aracı olarak görmektedirler.³⁴⁷ Diğer taraftan çocuğun yaşının artmasıyla birlikte çocuklarda, egosantrik düşünce azalır ve şahsi duaların yanı sıra başkaları içinde dua ederler.³⁴⁸ Çocuk dualarında çok iyi tanıdığı biriyle konuşmuş gibi, yapmacıktan uzak, samimi bir şekilde her şeyi Allah'tan istemektedirler.³⁴⁹

Ebeveynin küçük yaşlarda çocuklarına dini ifadelerden oluşan kalıp sözler, dua ve ilahiler öğretmesi, çocuğun manevi duygularını doyurarak Allah ile ilişkilerinin

³⁴³ Bilgin, İslam ve Çocuk, s.163.

³⁴⁴ Diana Long vd. " *The Child's Conception of Prayer*," Journal for the Scietific Study of Religion, 6: 1, 1961. s.104-105. Akt. Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.29;

³⁴⁵ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.78-83.

³⁴⁶ Erick From, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, Çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yay., 2000, s.24.

³⁴⁷ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.206; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.102; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

³⁴⁸ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.36; Ronalt Goldman, *Religious Thinking from Chidhood to Adolescence*, The Seabury Press, New York, 1964,1966. s.14. Akt. Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.30.

³⁴⁹ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.102.

³⁴⁹ Köylü vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.82.

güçlenmesine yardımcı olur.³⁵⁰ Ancak çocuğun gerçekleşmeyen duaları onda umutsuzluğa ve hayal kırıklığına neden olabileceği için dua ile ilgili temel bilgilerin çocuğa verilmesi gerekmektedir. 5- 7 yaş çocuklar belirli kalıplar ile ettiği dualarla, Allah ile ilişki kurmaya çalışırlar. Ancak bu dönemdeki çocuğun duaları yüzeysel, belli- belirsizken duanın içeriği genel anlamda kişisel maddi isteklerle doludur.³⁵¹ 7-9 yaşındaki çocukların duaları, anlam ve içerik bakımından değişimler meydana gelmiştir ve bir önceki dönemdeki belirsizlikler ortadan kalkmış ve maddi isteklerin yanı sıra kendisine ve başkalarına manevi olarak dualar yapmaya başlamıştır. Ancak çocuğun dualarında somut öğeler yine baskındır.³⁵² 10-12 yaşındaki çocuklar ise başkaları ile konuşamadıkları sırlarını özel bir konuşma ve iletişim içerisinde Allah ile paylaştıkları tespit edilmiştir. Bu dönemde çocuk duayı sıkıldığı, endişe duyduğu anlarda ve her zaman yapılabileceğini düşünür.³⁵³

Sonuç olarak çocuklar Allah'ı rızık ve nimet veren, dileklerini kabul eden, koruyan, güvenilir bir varlık olarak görürler. Çocukların başta Allah inancı olmak üzere diğer inanç esaslarına ve ibadetlere karşı olumlu-olumsuz tutum beslemelerinde aile ve çevre en önemli etkenlerdir. Bir ailede eğer dini inançlar yaşanıyor ve ibadetler yapılıyorsa o ortamda yetişen çocuklardaki dini uyanış daha erken yaşlarda başlamaktadır. Aksi takdirde çocuktaki bu değerlerin ortaya çıkması gecikmektedir.³⁵⁴

³⁵⁰ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.36; M. Doğan Karaçoşkun, Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, (Sivas 2005), s.105-106.

³⁵¹ David Elkind- D.Long-B. Spilka, " *The Child's Conception of Prayer*", Journal for the Scientific Study of Religion, 1967,(6), 1, 101-109. Akt. Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.18.

³⁵² Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi" (Ed: Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, s.84; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.69; Elkind, Long, Spilka, "*The Child's Conception of Prayer*", Journal for the Scientific Study of Religion, 101-109. Akt. Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.18.

³⁵³ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.72; Elkind, Long, Spilka, " *The Child's Conception of Prayer*", Journal for the Scientific Study of Religion, 101-109. Akt. Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.18.

³⁵⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.104.

III. BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI ve TARTIŞMA

1. Araştırma Bulguları

1.1. Çocukluk Döneminde Allah Algısının Gelişimi ve Değişimi

Çocuklarda bir yaratıcıya inanma hususunda özel ve canlı bir hazırbulunuşluk vardır.³⁵⁵ Çocuğun çevresinden duyuşsal kanallar ile tanıştığı yaratıcı imajı, çocukta sağlam ve doğru bir Allah inancının kapılarını aralar.³⁵⁶ Bu hususa İslami bir pencereden bakıldığında din duygusu doğuştan var olan, sosyal yaşantılar ile şekillenen fitri bir olgu olup merkezini Allah inancı oluşturur.³⁵⁷ Biz de araştırmamızda ilk ve son çocukluk döneminde Allah tasavvurunun duygusal ve zihinsel olarak nasıl bir değişim geçirdiğini incelemek amacıyla çocuklara bazı sorular yönelttik. Ancak çocukların yaş düzeyinin düşük olması onların vermiş oldukları cevapların daha kısa ve net ifadeler olmasına neden olmuştur.

İlk ve son çocukluk dönemindeki çocuklara sorduğumuz "Allah kimdir?" sorusuna çocukların büyük bir kısmı Allah'ı; yaratıcı, rızık verici, yaratılan her şeyin sahibi ve koruyucusu olarak gördüklerini söylemişlerdir. Nitekim mülakat yaptığımız 4-11 yaş grubundaki çocukların çoğunluğu (Çocuk 2, 3, 4, 6, 9, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 29, 31, 34, 38, 41, 48, 53, 54, 56, 58, 60, 67, 69) Allah'ın yaratıcı özelliğini öne çıkarmış ve bu durumu "Allah bizim yaratıcımızdır" cümlesiyle ifade etmişlerdir.

Araştırmamızda soyut işlemler dönemine yaklaşan çocukların soyut varlık ve kavramları daha kapsamlı olarak algıladıkları tespit edilmiştir. Nitekim çocuklardan bazılarının Allah'ı, evrendeki düzenle ve yaratılan varlıklarla olan ilişkisiyle açıkladıkları görülmüştür.

- "Allah her şeyi yaratan ve onların Rabbi olandır" (33, 44, 55, 64, 68)

³⁵⁵ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.41.

³⁵⁶ Bilici, *Çocuk Psikolojisi ve Din*, s.307-361.

³⁵⁷ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.71; Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, s.136-137; Secde, 32/9; Rum, 30/30, Tin Suresi, 95/4-6, Buhari, Tefsir (Rûm), 2.

- "Allah evrenin yaratıcısı ve evrendeki düzeni koruyan kişidir" (5, 28, 51, 61, 63)

Aynı zamanda bu soruyla bağlantılı olarak sorulan bütün varlıkları kim yarattı (ağaçlar, insanlar, hayvanlar, toprak, deniz. vb.)? sorusuna 4-11 yaş çocukların tamamının Allah'ı yaratıcı olarak kabul ettikleri tespit edilmiştir. Çocuklardan bazıları (11, 12) Allah'ın kendisine ve çevresinde bulunan kişilere vermiş olduğu şeyleri sayarak Allah'ın rızık verici bir varlık oluşunu "Allah yiyecekleri verir, süt verir, iyi şeyler verir" şeklinde açıkladığı belirlenmiştir. Allah'ın yaratıcı ve rızık verici özelliği dışında Allah'ı insanları koruyan, imtihan eden, günahları ve sevapları yazan kişi olarak gören çocuklar da bulunmuştur. Bu durumu çocuklardan bazıları;

- "Allah bizi koruyan ve imtihan edendir" (18, 30, 32, 45, 47)
- "Allah büyüktür, O günah ve sevaplarımızı yazar, herkesi korur." (21, 22, 23, 40, 44) gibi cümlelerle dile getirmişlerdir.

Bu cevapların dışında çocukların önemli bir kısmı (7, 10, 20, 24, 36, 37, 42, 49, 50, 60, 65, 66) Allah'ın kendisini insanlara tanıtırken kullandığı sıfatlara vurgu yaptıkları belirlenmiştir. Çocuklar Allah'ı tanıtırken Allah'ın her şeye gücü yeten bir kişi oluşu, görünmez bir varlık oluşu, her şeyi gören ve bilen oluşu, Allah'ın her yerde ve bir tane olduğu, her şeyi yaşatan ve öldüren olduğu gibi ifadeler kullanmışlardır. Çocuklardan bazıları da (1, 35) Allah'ı insana benzeterek "Allah dededir" ifadesini kullanmışlardır.

Çocukların genel olarak yaratıcı ile ilgili en merak ettikleri şey Allah'ın nasıl var olduğudur. Çevrelerinde bulunan kişilere sormuş oldukları soruların başında bu soru gelmektedir. Çünkü onlar bir canlının var olabilmesi için anne ve babanın olması gerekliliğine inanırlar. Özellikle ilk çocukluk döneminde bu düşünce son çocukluk dönemine göre daha yaygındır. Biz de çocuklarda bu düşüncenin var olup olmadığını, varsa bu düşüncenin yaşa göre nasıl bir değişim geçirdiğini öğrenmek amacıyla çocuklara "Allah'ın anne-babası var mıdır?" sorusunu yönelttik. Bu soruya verilen yanıtlar genel olarak üç grupta toplanmaktadır.

Çocukların çoğunluğu Allah'ın anne-babasının olmayacağını ifade etmişlerdir. Yaşın ilerlemesi ile bu yanıtı veren kişilerde artış olduğu hatta 8 yaştan itibaren bütün çocuklar Allah'ın anne-babasının olmayacağına inandıklarını belirtmişlerdir. İkinci çoğunlukta ise Allah'ın insan gibi bir anne-babası olabileceği düşüncesinin bazı çocuklarda var olduğudur. Özellikle 4-8 yaş döneminde var olan bu düşünce yaşın artmasıyla azalarak ortadan kalkmıştır. Son olarak ise Allah'ın anne-babasının var olup olmadığını bilmediğini söyleyen az sayıda çocuk bulunmaktadır. Çocukların bu soruya verdikleri yanıtları değerlendirildiğinde yaşın ilerlemesi ile sosyal çevreden öğrenilen dini bilgilerin etkisiyle çocuklarda Allah'ın bir anne-babaya sahip olacağı düşüncesinin azalarak ortadan kalktığı görülmektedir.

Araştırmamızda Allah tasavvuru bağlamında ele aldığımız hususlardan bir diğeri de çocukluk döneminde Allah-mekân algısının çocuklarda nasıl şekillendiğidir. Yetişkin insanlara Allah'ın bir mekânının olmadığı anlatılırken genel olarak "Allah zamandan, mekândan münezzehtir, Allah her yerdedir" gibi cümlelerle onun yeri ve zamana bağlı olmayan bir varlık olduğu açıklanmaya çalışılmaktadır. Ancak aynı ifade ile bir çocuğa yaklaşılması çocukta kafa karışıklığına neden olabilmektedir. Çünkü çocuklar soyut varlık ve kavramları anlayabilecek zihinsel bir olgunluğa sahip değildirler.

Çocuklara inandıkları ve çeşitli şekillerde tanımladıkları Allah'ın bir mekânının var olup olmadığını öğrenmek amacıyla "Allah nerede yaşamaktadır?" sorusunu yönelttik. Bu soruya çocuklar cami, cennet, Kâbe, gökyüzü, her yerde ve bilmiyorum olmak üzere 6 farklı yanıt vermişlerdir. Yaşa göre verilen yanıtlar incelendiğinde her yaş grubunda çocukların büyük bir kısmının (4, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 22, 29, 37, 39, 43, 44, 47, 50, 53, 56, 58, 63, 65, 67) Allah'ın gökte bulunduğunu ve orada yaşadığını vurguladığı tespit edilmiştir. Çocuklar bu durumu ifade ederken "Allah gökte yaşamaktadır" ifadesini kullanmışlardır. Çocuklar böyle bir yanıt vermelerini iki şekilde izah etmişlerdir. Çocuklardan bazıları (11, 12, 29, 37, 53, 67) insanların dua ederken ellerini yukarıya doğru açmaları bazıları da (4, 9, 11, 43, 50) Allah'ın her şeyi yukarıdan görebileceğini düşüncesiyle Allah'ın gökyüzünde olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir.

Toplumumuzda genel olarak yetişkinlerin çoğunluğu, çocuklara camiye tanıtırken ve onu sevdirmeye çalışırken "Cami, Allah'ın evidir" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadenin kullanılması çocuklarda, Allah'ın camide yaşadığını düşünmelerine neden olmuştur. Nitekim çocuklardan bazılarının (1, 5, 6, 8, 18, 21, 24, 27) "Allah camide yaşıyor" ifadesini kullandıkları görülmüştür. Bu düşüncede olan çocukların çoğunluğu ilk çocukluk döneminde olup, 8 yaş ve üstü hiçbir çocuk Allah'ın camide yaşadığına dair dönüt vermemiştir. Farklı yaş gruplarında bulunan çocuklardan bir kısmı da (23, 28, 34, 42, 52, 60, 69, 71) Allah'ın cennette yaşadığını belirtmiştir. İlk çocukluk döneminde bulunan ve Allah'ı Kâbe'ye benzeterek resmeden bir çocuk ise (3) "Allah Kâbe'de yaşamaktadır" cümlesini kurmuştur.

Çocukların büyük bir kısmı (2, 13, 20, 25, 30, 33, 35, 36, 38, 40, 41, 46, 48, 51, 54, 57, 64, 68, 70) Allah'ın nerede yaşadığını bilmediğini ifade etmişlerdir. Bazı çocuklar ise (16, 26, 32, 45, 49, 55, 61, 62) sosyal çevreden edinilen dini bilgilerin artması ve çevreden duyulan "Allah her yerdedir" ifadesinin etkisiyle tam olarak zihinlerinde Allah'ın her yerde, aynı anda bulanabildiğini kavrayamasalar da "Allah her yerdedir" yanıtını vermişlerdir.

Araştırmamızda incelediğimiz bir başka konu ise çocuklar tarafından Allah'ın görülebilirliğinin nasıl algılandığıdır. Allah görülemeyen ancak yarattığı canlı cansız varlıklarla varlığını ispat etmektedir. Somut işlemler dönemindeki çocuklar soyut kavram ve varlıkları anlamakta zorluk çekerler. Bu dönemde bulunan çocuklar gördükleri şeyleri daha iyi tanır ve bilirler. Bu nedenle çocuklara soyut bir varlık olan "Allah'ı görebilir miyiz?" sorusunu yönelttik. Ayrıca bu soruya olumsuz yanıt veren çocuklara bunun nedenini sorduk. Verilen yanıtlar incelendiğinde ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının çoğunluğu Allah'ın görülemeyeceğini ifade ettikleri belirlenmiştir. Sadece son çocukluk dönemindeki 8 yaşındaki bir çocuk (48) Allah'ı görebilmek için iyilik sahibi olmanın ve Allah'ı sevmenin böyle bir durumu mümkün kılacağını "Eğer bizler iyi kişiler olur ve Allah'ı seversek onu görebiliriz" cümlesi ile ifade etmiştir. Allah'ın görülebileceğini düşünen özellikle ilk çocukluk dönemindeki çocukların bazılarının (3, 8, 18, 27, 35) Allah'ı camiye benzetmeleri ya da Allah'ın camide yaşadığını düşünmelerinden dolayı "Allah büyük birisidir, camiye benziyor ve camiye gidersek onu görebiliriz." cümlesini kurduğu görülmüştür.

Allah'ın görülemeyeceğini ifade eden ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının çoğunluğu (4, 5, 6, 7, 11, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 42, 43, 57, 60, 61, 62, 71) Allah'ın gökyüzünde, cennette veya uzaklarda yaşadığını söylemiş, dolayısıyla Allah'ın görülmesinin imkânsızlığını vurgulamışlardır. Çocuklardan bazıları ise (1, 3, 13, 17, 30) Allah'ın çok büyük olmasının onun görülmesine engel olabileceğini düşündüğünü belirtmişlerdir. Özellikle yaşın artması ve sosyal kazanımlarla birlikte çocukların öğrendiği ve müşahade ettikleri Allah'ın görülemeyen bir varlık olduğu bilgisi onların bu soruya "O görünmez bir varlıktır" (9, 10, 12, 22, 36, 39, 40, 45, 47, 48, 51, 55, 56, 58, 64, 65, 68, 69) yanıtını vermelerinde etkili olmuştur.

Çocuklardan bazıları da (2, 14, 24, 31, 32, 41, 46, 54, 59, 63, 67, 70) Allah'ın niçin görülemeyeceğini bilmediklerini ifade etmişlerdir. Genel olarak verilen yanıtlar değerlendirildiğinde çocukların somut işlemler döneminden uzaklaşarak soyut kavramları ve olayları anlayabilme zihinsel yeteneklerinin gelişmesi ve sosyal çevrenin etkisiyle edinmiş oldukları bilgi birikimlerinin artmasıyla çocuklarda Allah algısının değiştiğini ve daha kapsamlı bir Allah algısının kazanıldığı belirlenmiştir.

1.1.1. Çocukluk Döneminde Duygusal Olarak Allah'a Bakış

İlk ve son çocukluk dönemi çocuklarının Allah'a karşı duygusal olarak neler hissettiklerini öğrenmek amacıyla çocuklara "Allah bizi seviyor mu?", "Allah deyince aklına ne geliyor?" "Allah'ı sevmeli miyiz? Niçin?" ve "Allah'a inanmalı mıyız? Niçin?" sorularını yönelttik.

Çocuklara sorduğumuz "Allah bizi seviyor mu? ve Allah'ı sevmeli miyiz?" sorularına tüm yaş gruplarındaki çocukların tamamı tam bir içtenlikle Allah'ın onları sevdiğini ifade etmiş ve Allah'ın sevilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Diğer bir soru olan "Allah'a inanıyor musun?" sorusuna ise tüm yaş gruplarındaki bütün çocuklar "Evet Allah'a inanıyorum" yanıtını verirken Allah'ı niçin sevmeleri gerektiği ve neden ona inanılması gerektiğini benzer sebeplerle açıklamışlardır.

İlk ve son çocukluk dönemindeki tüm çocuklar genel olarak Allah'ın yaratıcı oluşu, onları koruması ve onlara vermiş oldukları nimetlerden bahsederek niçin Allah'ın sevilmesi ve ona inanılması gerektiğini şu cümlelerle ifade etmişlerdir;

- "Bizi koruduğu için " (6, 11, 17, 27, 45)

- "Hastaları iyileştirdiği için " (10)
- "O bizi ve her şeyi yaratan olduğu için " (1, 3, 5, 19, 24, 25, 26, 31, 33, 36, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 62, 67, 68, 70)
- "Bize akıl ve yiyecekler verdiği için" (4, 9, 23, 39, 50, 61,69)

Son çocukluk dönemindeki çocukların bazıları (18, 28, 37, 40, 41, 44, 53, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 71) ilk çocukluk döneminde yapılan açıklamalara ek olarak Allah'ın dualarını kabul etmesi, insanları sevmesi, bizlerden onu sevmemizi ve ona inanmamızı istemesi, insanlara doğru yolu göstermesi, günahları affetmesi gibi sebeplerinden dolayı Allah'ın insanlar tarafından sevilmesi ve ona inanılması gerektiğini belirtmişlerdir.

Çocuklardan bazıları (3, 7, 15, 20, 29, 32, 56) şartlı olarak Allah'ın bizi sevmesinin bizim onu sevmemizden geçtiğini "Biz Allah'ı seversek o da bizi sever." cümlesi ile ifade ederlerken; bazıları da (16, 38, 60, 63) "Onu seversek ve inanırsak cennete gideriz aksi halde cehenneme gideriz." şeklinde Allah'ı sevmeyi imani bir mesele olarak görmüş, ödüle ulaşmak; cezadan kaçmak için sevme ve inanma davranışı gösterilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Genel olarak bu iki soruya verilen yanıtlar değerlendirildiğinde Allah'ın yaratıcı, rızık verici oluşu, günahları affetmesi ve doğru yola ileten kişi olması sebebiyle "Niçin" izah edilirken, yaşın ilerlemesi ile birlikte bu yanıtların yanı sıra Allah'ı sevmek ve ona inanmak imanın bir gereği, cennete gitmek için bir yol, Müslüman olmanın şartı gibi imanı bir mesele olarak görülmeye başlanmıştır.

Çocukların var olduğunu bildikleri, inandıkları ve sevdikleri biri olan *Allah'ın onlardan tanıtmalarını* istedik. Çocuklara "Allah deyince akıllarına gelen şeyin ne olduğunu" sorduk. Bu soruya ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların büyük bir kısmı (7, 12, 17, 20, 30, 33, 34, 36, 37, 39, 45, 46, 48, 49, 50, 54, 58, 60, 61, 62, 64, 67, 69, 71) Allah'ı yaratıcı, koruyucu, rızık verici, istekleri yerine getiren, ömür veren ve alan, iyilik ve güzelliğin kaynağı, insanlara peygamber gönderen bir varlık olarak tanımladıkları görülmektedir.

Sosyal yaşantılar sonucunda kazanılan dini bilgi ve becerilerin artması aynı zamanda soyut kavramları anlayabilecek zihinsel olgunluğa erişmeleri çocuklarda Allah-evren ilişkisini kurmalarına etki etmiştir. Özellikle son çocukluk dönemindeki çocukların bazıları (28, 41, 52, 55, 52, 59, 65, 66, 68, 70) Allah'ın insanları imana

davet ederek onları doğru yola ileten bir varlık oluşunu vurguladıkları görülmüştür. Bu cevapların yanı sıra özellikle ilk çocukluk dönemindeki çocuklardan bazılarında (3, 8, 13) Allah'ı şekilsel olarak camiye ve Kâbe'ye benzetmeleri sebebiyle akıllarına Kâbe ve cami geldiğini söylemişlerdir.

Genel olarak çocukların Allah ile ilgili kurdukları cümleler incelendiğinde tüm çocukların Allah'a karşı hissettikleri duyguların pozitif olduğu görülmüştür. Ayrıca çocuklar Allah'ın yaratıcı oluşu ve onlara verdikleri nimetlerden dolayı Allah'a minnettar oldukları da gözlemler ve verilen yanıtlar sonucunda tespit edilmiştir.

1.1.2. Çocukluk Döneminde Fiziksel Açıdan Allah Tasavvurunun Gelişimi ve Değişimi

Somut işlemler dönemindeki çocuklar zihinsel olarak soyut kavramları anlayabilecek yeterliliğe sahip değildirler. Bu nedenle soyut varlık ve olayları belirli kalıplar içerisine sokarak kavramaya çalışırlar. *Soyut bir varlık olan Allah'ı tanımaya ve kavramaya çalışan çocuklar Allah'ı genel olarak insan şeklinde tasavvur etmektedirler.* Bireyin gelişimini inceleyen uzmanlar çocukların böyle düşünmelerini antropomorfizm olarak adlandırmışlardır.³⁵⁸ Biz de araştırmamızda çocukların zihinlerindeki Allah tasavvurlarını öğrenebilmek amacıyla çocuklara "Allah neye benzemektedir?" sorusunu yönelttik. Bu soruya verilen cevapları listeleterek, çocuklardan zihinlerindeki Allah şekillerini çizmelerini istedik.

Çocuklarla yaptığımız görüşmede genel olarak çocukların verdiği yanıtlar altı grupta toplanmıştır. Onlar çeşitli nedenlerden dolayı Allah'ı camiye, insana, güneşe ve Kâbe'ye benzetmiştir. Bazıları Allah'ın bir şeye benzemeyeceğini söylerken bazıları da Allah'ın neye benzediğini bilmediğini belirtmişlerdir. Bu soruya ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının büyük bir kısmı (6, 7, 12, 14, 18, 20, 22, 28, 29, 30, 32, 37, 40, 41, 44, 56, 59, 60, 64, 66, 68, 70) "Allah'ın neye benzediğini bilmiyorum" yanıtını vermişlerdir. Ayrıca bu yanıtı veren çocukların sayısının yaşın ilerlemesi ile artış gösterdiği de tespit edilmiştir. Çocuklar, böyle bir yanıtı vermelerinin altında

³⁵⁸ Roger Straughan, Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar, (çev: Abdulvahit İmamoğlu, Tuncay Aksöz), s.23; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.168-172; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

yatan sebebi ise "Göremediğim için neye benzediğini bilmiyorum" (6, 7, 12, 20, 22, 28, 29, 30, 32, 37, 40, 60, 64, 66, 68, 70) cümlesi ile açıklamışlardır.

Bu konu hakkında bir diğer yanıt ise ilk çocukluk dönemindeki çocukların bazıları (8, 13, 17, 21) İslam dininin merkezi konumunda olan camileri Allah'a benzettiklerini "Allah camiye benziyor" cümlesi ile ifade etmişlerdir. Ayrıca bu çocukların bazılarının yapmış oldukları resimler incelendiğinde Allah'ı cami şeklinde çizdikleri görülmüştür. **(Resim 4)** Allah'ı camiye ve insana benzeten çocukların yanı sıra ilk çocukluk dönemi çocukların bazılarının Allah'ın Kâbe'ye ve güneşe benzediğini "Allah Kâbe'ye benziyor" **(Resim 3)** ve "Allah güneşe benziyor" **(Resim 2)** şeklinde görüş bildirmiş sonrasında ise güneş ve Kâbe resimleri çizmişlerdir.

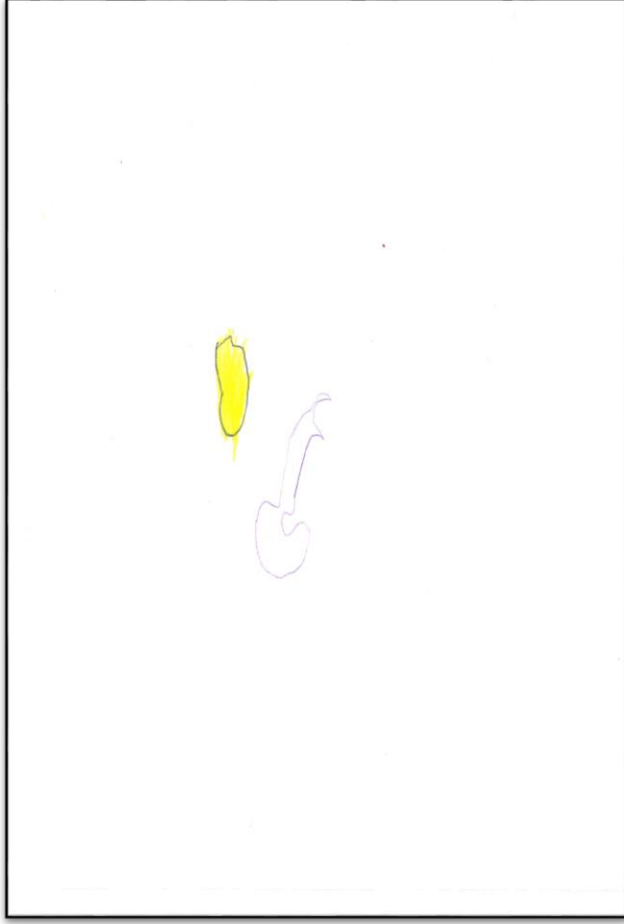
Çocuklardaki antropomorfik düşünce yapısına sahip çocukların sayısında zamanla azalma olsa da ilk ve son çocukluk döneminde bu zihinsel düşüncenin devam ettiği tespit edilmiştir. İlk ve son çocukluk dönemindeki çocuklardan bazılarının yapmış oldukları resimleri incelediğimizde bu çocukların Allah'ı insan yapısında resmettikleri görülmüştür. Genel olarak bu çocuklar (2, 10, 15, 16, 26, 30, 36, 38, 39, 43, 43, 45, 50, 51, 56, 66, 67, 69, 71) Allah'ın büyük bir insan şeklinde çocuk yüzlü ya da yaşlı, sakallı bir dedeye benzeterek resimler çizmişlerdir. **(Resim 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12)**

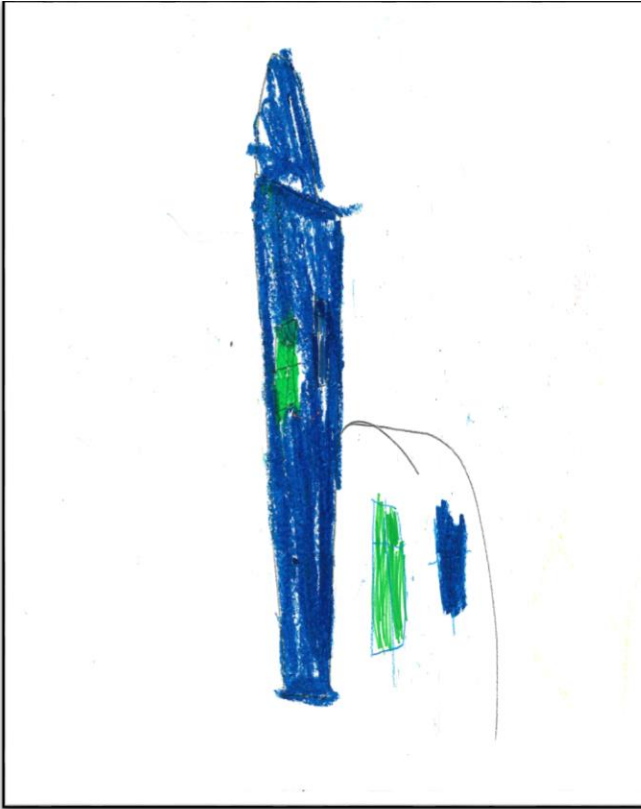
Resim 1: Allah Tasavvuru, 4 Yaş, Çocuk 2

Resim 2: Allah Tasavvuru, 4 Yaş, Çocuk 3 (Kâbe)

Resim 3: Allah Tasavvuru, 4 Yaş, Çocuk 4
(Güneş)

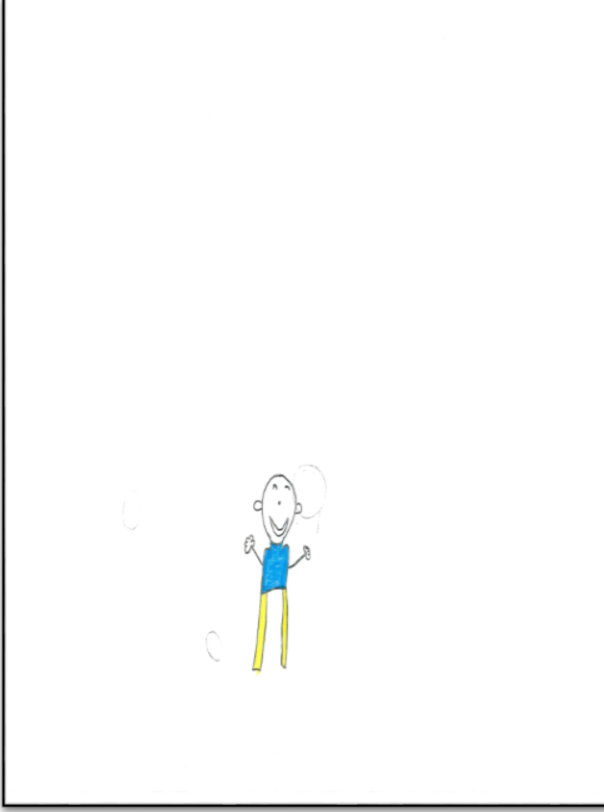
Resim 4: Allah Tasavvuru, 5 Yaş, Çocuk 13
(Cami)

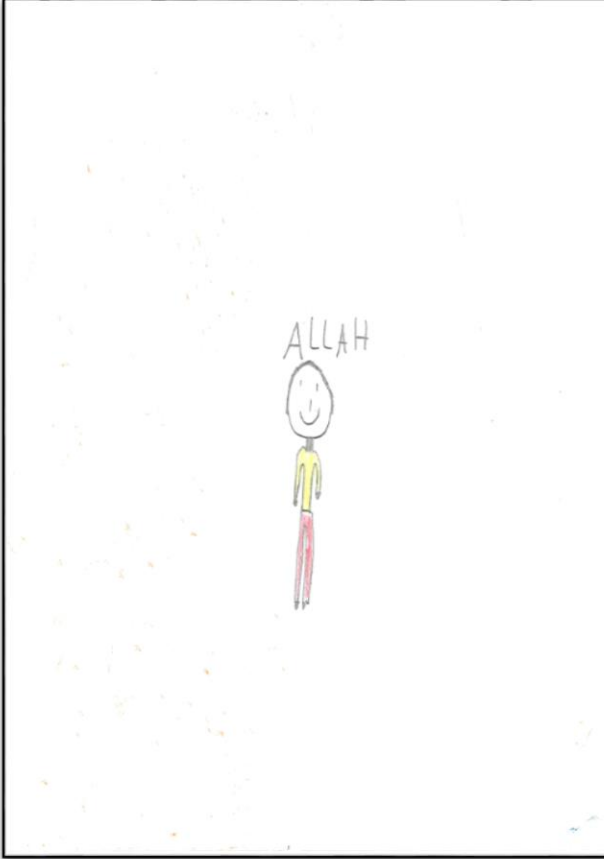
Resim 5: Allah Tasavvuru, 6 Yaş, Çocuk 16

Resim 6: Allah Tasavvuru, 7 Yaş, Çocuk 26

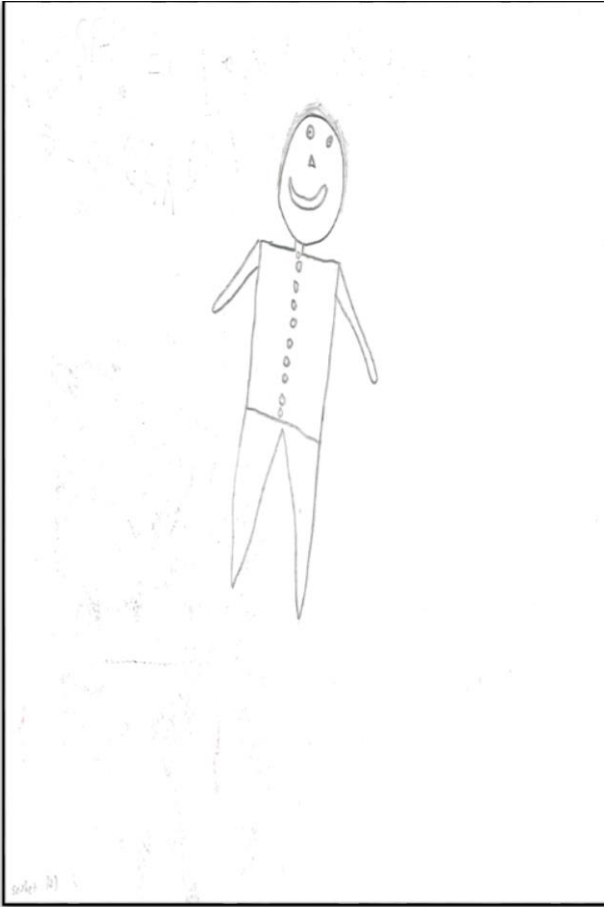
Resim 7: Allah Tasavvuru, 8 Yaş, Çocuk 43

Resim 8: Allah Tasavvuru, 9 Yaş, Çocuk 45

Resim 9: Allah Tasavvuru, 9 Yaş, Çocuk 50

Resim 10: Allah Tasavvuru, 10 Yaş, Çocuk

Resim 11: Allah Tasavvuru, 11 Yaş, Çocuk 69

Resim 12: Allah Tasavvuru, 11 Yaş, Çocuk 71

Çocuklardan bazıları (10, 16) Allah'ın yaratılan hiçbir şeye benzemeyeceğini vurgulamışlardır. Çocuklar tarafından yapılan Allah tasavvurlarından farklı olarak (27, 65) "Allah beyaz birisi, yüksekte bir kapı var oradan çıkıyor ve insanların dileklerini kabul ediyor." ifadesiyle zihinlerindeki Allah tasavvurunu betimlemişlerdir.

Çocuklara var olduğunu bildikleri, inandıkları ancak göremedikleri Allah ile ilgili duygularını ifade edebilecekleri resimler çizmek isteyip istemediklerini sorduk. Bu soruya olumlu cevap veren çocuklara görüşme yapılan ortamda resimler çizdirildi. Resim çizmek istemeyen öğrencilere ise resim çizmemesinin altındaki düşünceyi öğrenebilmek için nedenini sorduk. Resim çizmek istemeyen çocukların çoğunluğu Allah'ın bir resminin çizilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Bu yanıtı veren çocuklardan bazıların (5, 11, 18, 32, 42, 46, 55, 65) resim çizmemelerini "Allah'ı göremediğim için neye benzediğini bilemiyorum bu nedenle onun resmini çizemem" şeklinde izah etmişlerdir. Genel olarak yaş grubu arttıkça Allah'ın çizilebileceğine inanan kişilerin sayılarında azalma görülmüştür. Ancak her yaş grubunda zihinlerindeki Allah tasavvurlarını resmetmek isteyen çocukların var olduğu tespit edilmiştir.

Allah ile ilgili duygularını resmetmek isteyen çocukların vermiş oldukları cevaplar incelendiğinde Allah'ı cami, insan, güneş ve Kâbe olmak üzere 4 şekilde tasvir ettikleri ve buna uygun resim çizdikleri görülmüştür. Bu çocuklardan Allah'ı camiye, Kâbe'ye ve güneşe benzeten kişiler (3, 4, 8, 13, 17, 21) *ilk çocukluk dönemindeki çocuklardır*. Allah'ı insani özelliklerle resmeden çocuklar ise (2, 10, 15, 16, 26, 30, 36, 38, 39, 43, 45, 50, 51, 56, 67, 66, 69, 71) ilk ve son çocukluk dönemlerinde çeşitli yaşlarda çocuklardan oluşmaktadır.

Çocukların çevrelerindeki kişilere sordukları soruların başında Allah'ın her şeyi aynı anda nasıl görebildiği ve duyabildiği sorusu gelmektedir. Araştırmamızda çocuklara "Allah bizim yaptıklarımızı görebiliyor mu? Nasıl?" ve "Allah seni duyuyor mu? Nasıl?" şeklinde sorular yöneltilmiştir. Çocukların neredeyse tamamı bizim yaptıklarımızı Allah'ın gördüğünü ve işittiğini vurgulamışlardır. Her yaş grubundaki çocukların çoğunluğu "Allah her şeyi görebilir ve işitebilir" yanıtını verirken 8 yaşından itibaren çocukların tamamının Allah'ın her şeyi görüp işittiğine kesin olarak inandıklarını ifade etmişlerdir.

Ancak bu çocuklar görme ve duyma olayının nasıl cereyan ettiği ile ilgili farklı açıklamalar yapmışlardır. Bazıları bu görme ve duyma olayını beşeri özellikler olan göz ve kulakla açıklamışlardır. Ancak yaşın artması ile bu düşüncede olanların sayısında giderek azalma olsa da her yaş grubunda bulunan birkaç çocuk tarafından bu yanıt verilmiştir. Bu durumu çocuklardan bazıları (1, 11, 25, 26, 27, 43, 60, 64, 66, 67, 69) "Allah'ın gözleri ve kulakları olduğu için her şeyi görebilir ve duyabilir" şeklinde ifade etmişlerdir.

Allah'ın her şeyi görüp duyacağını düşünen özellikle son çocukluk dönemi çocuklarının bazılarının (2, 9, 18, 24, 28, 30, 31, 32, 38, 39, 41, 46, 54, 57, 59, 61) görme ve işitme özelliğinin nasıl gerçekleştiğini bilmediğini "Allah her şeyi görebilir ve işitebilir ancak nasıl gerçekleştiğini bilmiyorum." şeklinde açıkladıkları görülmüştür. Çocuklardan bazılarının ise (10, 16, 20, 23, 36, 45, 51, 53, 62, 63, 68) Allah'ın her yerde olduğu ve belirli bir mekânda olamayacağı sebebiyle "Allah her yerdedir bu nedenle her şeyi görebilir ve işitebilir." cümlesini kurdukları belirlenmiştir.

Bu açıklamaların dışında ilk çocukluk dönemi çocuklarından bazıları Allah'ı camide ya da gökyüzünde olduğuna inandıklarını söylemişlerdir. Bu hususta bazı çocuklar (3, 4, 5, 6, 8, 12) ibadet mekânı olarak camiye Allah'ın evi olarak düşünmeleri sebebiyle "Allah camiden herkesi görür ve onların konuştuklarını işitir." şeklinde düşüncelerini açıklamışlardır. Çocuklardan bazıları ise (21, 22, 29, 33, 37, 40, 44, 47, 48, 50, 71) çevrelerindeki kişilerin dua ederken ellerini gökyüzüne açmaları sebebiyle Allah'ın gökyüzünde olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle çocuklar Allah'ın gökyüzünden onları görüp işitmesini kolaylaştıracağı düşüncesiyle "Allah gökyüzünde olduğu için herkesi görür ve işitir" cümlesini kurmuşlardır.

Çocukların bazıları ise diğer yapılan açıklamalardan farklı olarak;

- "Cennette bir ayna olduğunu ve oradan bizi gördüğünü duydum, bizi yarattığı için bizi takip edebiliyor" (49, 53, 58,)
- "Bizim sağ tarafımızda ve yanımızda olduğu için görebilir" (56, 65)
- "İki tarafımızda melekler onları kâğıda yazıyor ve Allah' a veriyor" (34, 42)
- "Çok büyük olduğu için her şeyi duyabilir, bizi yarattığına göre bizi de duyabilir" (52)

gibi ifadeler kullanarak Allah'ın nasıl herkesi görüp işittiğini açıklamaya çalıştıkları belirlenmiştir.

Öğrencilerin önemli bir çoğunluğu, Allah'ın kendilerini gördüğüne ve işittiğine inanırken, az sayıda öğrencinin Allah'ın kendilerini göremediği ve işitemediğini söylemişlerdir. Böyle düşünen çocuklardan bazıları (15, 17, 19, 35) Allah'ın gökte olduğunu ve mesafenin uzaklığı sebebiyle mümkün olmadığını "Allah gökyüzünde olduğu için bize çok uzak bu nedenle her şeyi işitemez ve göremez" cümlesiyle açıklarken bazıları da (7, 13, 14) Allah'ı insani özellikler ile tasavvur ettiklerinden "Allah yaşlı olduğu için gözlüksüz göremez veya çünkü onun gözleri yok" şeklinde ifade etmişlerdir.

1.2. Çocukluk Döneminde Ölüm Olayına Bakış

Ölüm olayı, fizyolojik olarak vücudun tamamen hayat fonksiyonlarını kaybetmesidir. Çevremizde bu sonu yaşayan -şahit olduğumuz- tanıdık, tanımadık kişiler olmuştur. Çocuklar da çevrelerinde gerçekleşen bu durumu anlamak amacıyla yetişkinlere ölüm hakkında sorular yöneltmektedir. Bu sorular dinsel bir anlam içermezken verilen cevaplar ile çocuklar dinle bağlantı kurarlar.³⁵⁹ Ancak çocuklardaki ölüm düşüncesi yetişkinlerdeki gibi net olmayıp zihinsel olgunlaşmayla kavranan bir durum olduğundan çocukların soruları dikkatli bir şekilde cevaplanması gerekmektedir.

Batı'da ve ülkemizde çocuklardaki ölüm algısının nasıl olduğunu incelemek amacıyla bir takım araştırmalar yapılmıştır. Maria H. Nagy'nin yaptığı bir araştırma sonucunda 0-5 yaşları arasındaki çocuklarda kesin bir ölüm algısının bulunmadığı ve çocukların ölümü bir ayrılma, uyku ya da geçici bir olgu olarak düşündükleri tespit edilmiştir. 5-9 yaş arası çocuklar ise ölümün varlığını, mutlaklığını ve kesinliğini kabul etmekte ancak ölüm hakkında kesin bilgiye sahip olmadıklarından, ölümü kendilerinden uzak ve kaçılabilirliği olan bir durum gibi düşünürler. 9 yaşından itibaren çocuklarda daha gerçekçi bir ölüm anlayışı başlar ve ölümün vücut fonksiyonlarının sona ermesiyle başlayan kaçınılmaz bir son olduğunu kabul

³⁵⁹ Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.57-62.

ederler.³⁶⁰ Araştırmamız kapsamında ilk ve son çocukluk döneminde ölüm algısının nasıl bir değişim geçirdiğini incelemek amacıyla çocuklara "Yakınlarınızdan birisi öldü mü?" "Yakınlarınızdan birini kaybettiğinizde ne hissettiniz?", "Yakınlarınızdan birini kaybettiğinizde size ne anlatıldı?" ve "Ölen insanlar nereye gider?" soruları yöneltildi.

Çocukların ölüm hakkında verdikleri yanıtlar değerlendirildiğinde çocukların çoğunluğu uzak-yakın akrabalarından bazılarını kaybettiklerini söylemişlerdir. Genel olarak çocukların yaşlarının artması ile sosyal çevrede ölüm gerçeğini daha fazla müşahede ettikleri tespit edilmiştir. Ölümle ilgili çocuklara yönelttiğimiz sorulara verilen yanıtlar soyut işlemler dönemine doğru değişiklik gösterdiğinden ilk ve son çocukluk döneminde yapılan açıklamaları iki gruba ayırarak değerlendirdik.

İlk çocukluk dönemi çocuklarının ölüm ve sonrasında gerçekleşen aşamalar hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını belirleyebilmek amacıyla "Ölen insanlar nereye gider?" sorusu yöneltmiştir. Bu soruyu yanıtlayan özellikle 4-5 yaşlarındaki çocukların çoğunluğunun (1, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 25) ölümden sonraki hayat hakkında bilgi sahibi olmadıkları tespit edilmiştir. Bu düşüncelerini çocuklar "Ölen insan mezara gider ve geri dönemez orada kalırlar" ifadesiyle açıklamışlardır.

İyilik ve kötülük kavramlarının ne anlama geldiğini bilen 6 yaş grubundaki çocukların çoğunluğu ise (14, 18, 21, 22, 23, 24) 4-5 yaş grubu çocukların aksine "iyiyse cennete, kötüyse cehenneme gider" ifadesiyle ölümden sonraki hayatın varlığından bahsetmişlerdir. Bu yaş grubu çocukların Batı'da yapılan araştırmalarda elde edilen bilgilerin aksine ölümü bir uyku ya da baygınlık gibi algılamadıkları, ölen kişilerin bir daha geri dönemeyeceği bilgisine sahip oldukları tespit edilmiştir.

Son çocukluk dönemi çocuklarına sorulan "Ölen insanlar nereye gider" sorusunu çocukların tamamına yakınının "İyi bir kişi ise cennete eğer kötü ise cehenneme gider, bu dünyaya dönemezler" cevabı verdikleri belirlenmiştir. Çocukların böyle bir cevap vermeleri onlarda cennet ve cehennem kavramlarının ne anlama geldiğini bildiklerini ve ölümden sonraki hayatın bu dünyada yapılan iyi-kötü davranışların sonucunda şekilleneceğine inandıklarını göstermektedir.

³⁶⁰ Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, İstanbul: Ensar, 2014, s.188-189.

Ancak son çocukluk dönemindeki 7 yaşındaki bazı çocuklar (31, 32, 35) ilk çocukluk döneminde verilen yanıtlara benzer olarak "Mezara giderler dünyaya dönemezler orada kalırlar." cümlesini kurmuşlardır. Farklı bir yanıt olarak son çocukluk dönemindeki birkaç çocuk (49, 52, 68) şartlı olarak ölümden sonra geri dönülebileceğini "Eğer Allah izin verirse dünyaya dönebilir" cümlesi ile düşündüklerini belirtmişlerdir.

Araştırmamızda ölümlle ilgili incelemek istediğimiz bir başka konu ise çocukların ölüm karşısındaki duygusal tepkilerinin neler olduğu olmuştur. İlk ve son çocukluk dönemi çocukları vefat eden yakınları için üzüldüklerini ve ağladıklarını söylemişlerdir. Ancak bu üzüntü sonrasında ailelerin, çocuklarının ölüm olayından olumsuz etkilenebileceği endişesiyle ölümlle ilgili herhangi bir açıklama yapmadıkları tespit edilmiştir. Sadece son çocukluk döneminde farklı yaşlarda bulunan birkaç çocuğa aileler teselli amacıyla çeşitli cümleler kurmuşlardır. Nitekim bazı aileler ölüm hakkında;

- "Ölen insanlar cennete gider üzülme, biz de öldüğümüzde ve cennete gittiğimizde onu göreceğiz."(34),
- "Üzülme kızım o cennete gitti, bir daha dünyaya geri gelemez"(39)
- "Üzülme! Herkes ölecek ve bu dünyadan göçecek" (53, 60)
- "Allah bize uzun ömür versin, ninen hakkın rahmetine kavuştu, o cennete gitti" (71)
- "O, cennete gitti; hep bizim yanımızda ve kalbimizdedir" (63) gibi ifadelerle çocuklarını teskin etmeye çalışmışlardır.

1.3. Çocukluk Döneminde Cennet ve Cehennem Algısı

Ahret inancı, İslam dininin iman esaslarında biri olup insanın bu dünyada yapmış olduğu iyilik veya kötülüklerin karşılıklarını aldıkları ölümden sonra başlayan sonsuz yaşamdır. Ahret inancı, çocuklardaki dini gelişimi açıklamak isteyen araştırmacıların genelde Allah inancından sonra ikinci inanç olarak araştırdıkları bir konu olagelmıştır. Bu nedenle araştırmamızda çocukların ahret hayatına zihinsel ve duygusal bakışlarını incelemek amacıyla çocuklara bazı sorular yöneltildi. Bu sorulara verilen yanıtlara göre çocuklarda, ölüm ve sonrasına olan bakışın nasıl bir değişim geçirdiği saptanmaya çalışıldı.

Çocuklara yönelttiğimiz ahiret ile ilgili sorular birbirleriyle bağlantılı olduklarından bu soruları birlikte değerlendirdik. Çocuklara "Cennet ve cehennem nedir?", "Cennet nasıl bir yerdir?", "Cennete kimler gider?", "Cehennem nasıl bir yerdir?" ve "Cehenneme kimler gider?" gibi sorular yönelttik. Bu sorulara verilen geri dönütler yaşlara göre değişiklik gösterdiğinden ilk ve son çocukluk döneminde verilen yanıtları ikiye ayırarak değerlendirdik.

Çocukların vermiş oldukları yanıtlar incelendiğinde ilk çocukluk dönemi çocuklarının cennet ve cehennemin mahiyeti hakkındaki bilgilerinin son çocukluk dönemine göre sınırlı olduğu belirlenmiştir. Özellikle 4 yaş grubundaki çocukların cennet ve cehennem ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığı; 5 ve 6 yaş dönemindeki çocukların çoğunluğunun ise cennet ve cehennemi çevrelerinden duydukları kadarıyla tarif etmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Cennet ve cehennem ile ilgili bilgileri olan çocuklar (6, 10, 14, 18, 21, 22, 23, 24) cenneti istedikleri güzel şeylerin bulunduğu, renkli, Allah ve meleklerin olduğu iyi bir yer; cehennemi ise içerisinde kötü şeylerin ve ateşin bulunduğu ve bizim istediğimiz hiçbir şeyin olmadığı kötü bir yer olarak tasvir etmektedirler.

İlk çocukluk döneminde bulunan, ölümden sonra bir hayatın olduğuna inanan çocuklara cennet ve cehenneme hangi davranışları yapan kişilerin gidebileceğini sorduk. Çocuklardan bazıları (6, 10, 14, 18, 21, 22, 23, 24) iyi ve kötü davranışlardan örnekler vererek bu davranışların sonucunda cennet veya cehenneme gidileceğini açıklamışlardır. Örneğin; sevapları çok olan iyi insanların, annesine bakanların, yaramazlık yapmayan, namaz kılanların ve Allah'a inanan kişilerin cennete; günahları çok olan, Allah'ı dinlemeyenlerin, kötülük yapanların ise öldükten sonra cehenneme gideceklerini söylemişlerdir. İlk çocukluk döneminde bulunan cennet ve cehennem ile hiç bilgisi olmayan bir çocuk ise (8) diğer cevaplardan farklı olarak cenneti bu dünyada gidilecek, koltukları olan bir yer olarak düşündüğünü ifade etmiştir.

Son çocukluk dönemindeki çocukların ahiret hayatı ile ilgili bilgileri incelendiğinde 7 yaşındaki üç çocuk (31, 32, 35) haricinde çocuklarının tamamının çevrelerinde duydukları ve çeşitli yollarla öğrendikleri bilgiler ile cennet ve cehennemi tasvir ettikleri belirlenmiştir. Ayrıca yaşın ilerlemesi ve sosyal çevre ile kazanılan dini bilgilerin artmasının etkisiyle cennet ve cehennemin muhtevisiyatının

daha düzgün ifadeler ile açıklandığı görülmüştür. Son çocukluk dönemi çocukları cenneti; çiçeklerin, ağaçların, kuşların ve meyvelerin olduğu, içerisinde güzel şeylerin, sarayların ve ırmakların bulunduğu, hayal edilemeyecek kadar güzel bir yer; cehennemi ise içerisinde ateşin ve kuyuların bulunduğu, karanlık kötü bir yer olarak tasvir etmiş ve bu betimlemelere uygun resimler çizmişlerdir.

Son çocukluk döneminde bulunan çocuklara yönelttiğimiz "Cennet ve cehenneme kimler gider?" sorusuna ise çocukların tamamı inanç, ibadet ve ahlak ile bağlantılı emir ve yasaklardan örnekler vererek cennet ve cehennemliklerin özelliklerinden bahsetmişlerdir. Bu soruya genel olarak çocuklar iyilik yapanlar, yalan söylemeyenler, günahı olmayanlar, Müslüman olanlar, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi ibadetleri yapan kişilerin cennetlik; kötülük yapanlar, yalan söyleyenler, içki içenler, kötü söz söyleyenler, Müslüman olmayanlar, günahları çok olanlar, dünyada kötü şeyler yapanlar, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi ibadetleri yerine getirmeyen, bencilce davranan kişilerin ise cehennemlik kişiler olduğunu belirtmişlerdir.

Cennet ve cehennem kavramlarıyla ilgili çocukların vermiş oldukları yanıtlar değerlendirildiğinde ilk ve son çocukluk döneminde aile, okul ve sosyal çevrenin etkisiyle edinilen dini bilgilerle çocukların cennet ve cehennemi tasvir ettikleri görülmüştür. Ayrıca çocukların ahlaki açıdan iyi-kötü davranışların farkına vararak cennet ve cehennemliklerde hangi özelliklerin bulunacağını bildikleri belirlenmiştir. Çocuklardan bazıları ise ailelerin çocuğun yemek yememesi, hayvanlara zarar vermesi gibi nedenlerden dolayı çocukları uyarırken kullandıkları cümlelerin onların ruh ve bilinç dünyasını etkilediği tespit edilmiştir. Nitekim ilk çocukluk dönemindeki bir çocuk (4) "Cennet havada olduğu için insanlar gidemez, cehenneme ise ekmeğin üzerine basanlar, böcek ezenler, ekmeğini yarım bırakanlar gidecektir." şeklinde ifade etmiştir.

Çocuklardaki zihinsel işleyişin yeterli olgunluğa ulaşmaması ve kolay inanırlık özelliğine sahip olmaları çevrelerinden duydukları şeyleri akıl süzgecinden geçirmeden, araştırmadan doğru olarak kabul etmelerine neden olmaktadır. Nitekim son çocukluk dönemindeki bir çocuk (41) cennet ve cehennemi tarif ederken "Cennetin 8 kapısı bulunmaktadır. Ben bir dergâha gidiyordum orada hoca yalan söyleyenlerin yakıldığını, cehennemde insanları ateşlerin içerisinde pişirildiğini,

namaz kılmayanlara kızgın saçların üzerinde dünyada kılmadığı namazları kıldırıldığını söyledi." demiştir. **(Resim 8)** İlk ve son çocukluk döneminde bulunan cennet ve cehennem ile ilgili bilgisi bulunan çocuklara çeşitli şekillerde tanımladıkları cennet ve cehennemle ilgili resim çizmek isteyip istemediklerini sorduk. Bu soruya çocukların çoğunluğu (10, 16, 18, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 71) olumlu cevap vererek çeşitli resimler çizmişlerdir.

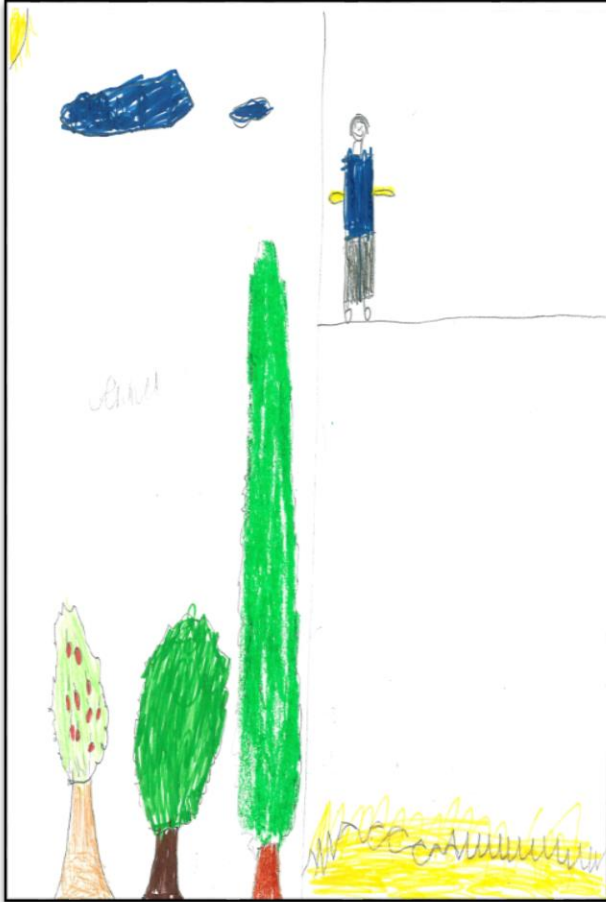
Resim 13: Cennet-Cehennem Tasavvuru
5 Yaş, Çocuk 10

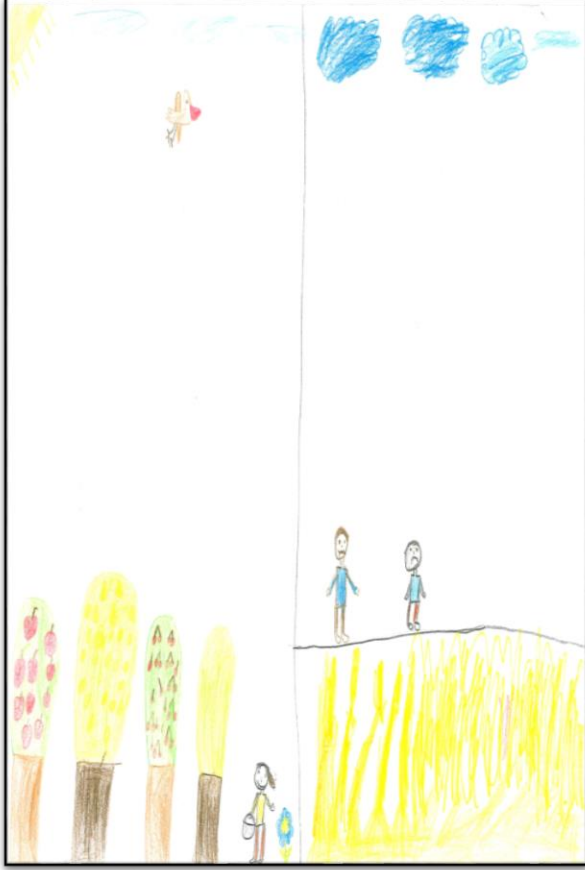
Resim 14: Cennet-Cehennem Tasavvuru
6 yaş, Çocuk 16 (Mezar)

Resim 15: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
6 yaş, Çocuk 18

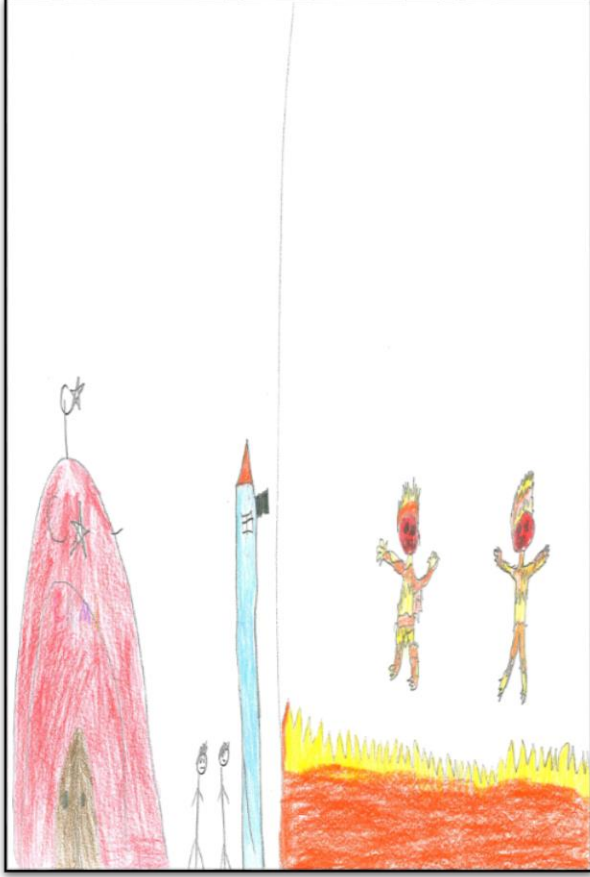
Resim 16: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
7 yaş, Çocuk 26

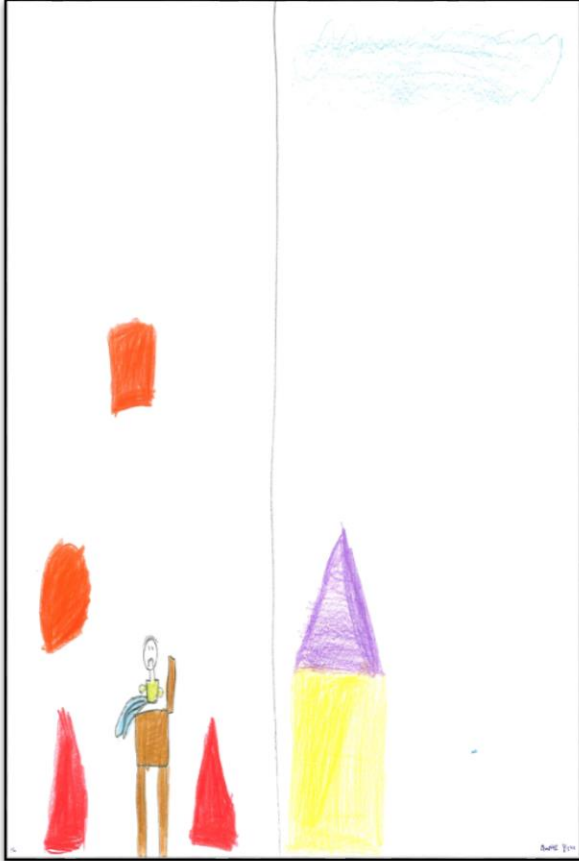
Resim 17: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
7 yaş, Çocuk 30

Resim 18: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
8 yaş, Çocuk 36

Resim 19: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
8 yaş, Çocuk 37

Resim 20: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
8 yaş, Çocuk 39

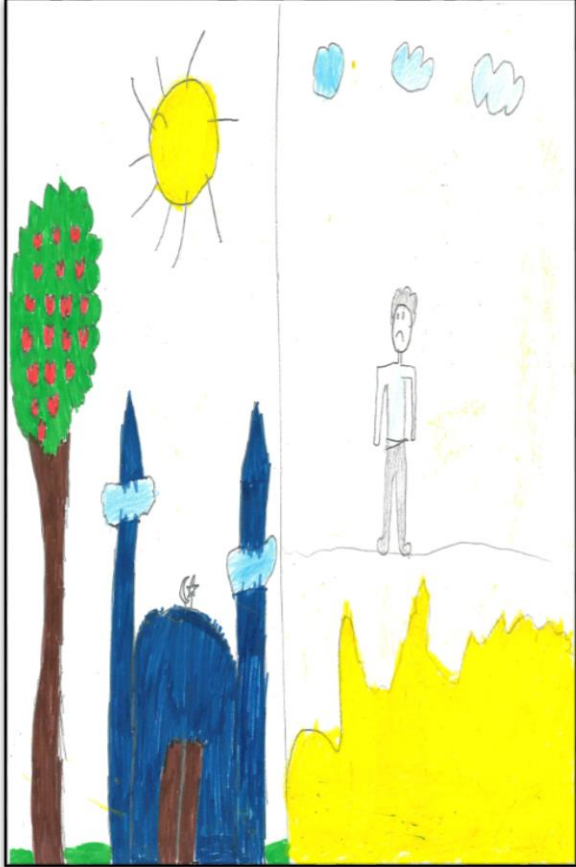
Resim 21: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
8 yaş, Çocuk 41

Resim 22: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
9 yaş, Çocuk 47

Resim 23: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
9 yaş, Çocuk 49

Resim 24: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
9 yaş, Çocuk 51

Resim 25: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
10 yaş, Çocuk 55

Resim 26: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
10 yaş, Çocuk 62

Resim 27: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
11 yaş, Çocuk 66

Resim 28: Cennet-Cehennem Tasavvuru,
11 yaş, Çocuk 67

İlk çocukluk döneminde yapılan resimler incelendiğinde genel olarak çocukların cennet resmi çizdikleri görülmüştür. Bu çocuklar (10, 18, 22, 24) cenneti çiçeklerin bulunduğu yeşilliklerle dolu ve insanların mutlu oldukları, dünyada olduğu gibi güneşi olan bir yer olarak çizmişlerdir. **(Resim 13, 15)** Sadece bir çocuk (24) cehennemi içerisinde ateş bulunan bir yer olarak resmetmiştir. Çocuklardan bir tanesi (22) milli duyguların etkisiyle cennete Türk bayrağı çizmiştir. **(Resim 15)** Ölüm sonrası hakkında bilgi sahibi olmayan bir çocuk (16) ise mezarların bulunduğu bir resim çizmiştir. **(Resim 14)**

Son çocukluk döneminde yapılan resimlere bakıldığında çocuklar (28, 29, 34, 38, 40, 42, 44, 47, 48, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 66, 67, 71) cenneti; ağaç ve çiçeklerin olduğu, kelebeklerin ve kuşların uçtuğu, nehirlerin aktığı, yeşilliklerle kaplı, gökyüzünde güneş ve bulutların bulunduğu, mutlu insanların yaşadığı bir yer olarak tasvir etmişlerdir. Cehennem ise kırmızı ve sarı renklerde yanan ateşin içerisinde acı çeken, üzgün kişilerin bulunduğu, gökyüzünün karanlık, güneş ve bulutlar kırmızı renkte olduğu bir yer olarak resmedilmiştir. **(Resim 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27,28)** Ayrıca çocuklardan bazıları (26, 30, 49, 51, 60) dini öğrenmelerin etkisiyle cehennemin üzerine sırat köprüsünü hatırlatan, üzerinde üzgün kişilerin bulunduğu, bazı kişilerin ateşe düştüğü bir çizgi çizmişlerdir. **(Resim 16, 17, 21, 23, 24)** Çocuklardan bazıları da (37, 51) milli duyguların etkisiyle cennete Türk bayrağı çizmişlerdir. **(Resim 19)** Birkaç çocuk (27, 36, 42) ise cennette yaşayan büyük insan şeklinde resmetmişlerdir. **(Resim 30)**

Kimi çocuklarda (41, 62) ahlaki açıdan iyi-kötü kavramlarının ne anlama geldiğini bildikleri tespit edilmiştir. Nitekim bu çocukların yalan söylemenin cehenneme götüreceği bir davranış olduğunu ifade eden ve pişmanlıklarını belirten konuşma baloncuklarını yaptıkları resimlere ekledikleri belirlenmiştir. Ayrıca çocuklar çeşitli yollardan öğrendikleri dini bilgileri resimlere aktardıkları gözlemlenmiştir. **(Resim 21, 26)** Çocuklardan (39) annesinin “Cehennemde insanlar sandalye üzerine oturtularak cezalandırılırlar” cümlesini kurması sebebiyle yaptığı resimde cehennemde ateşin içerisinde sandalye üzerine oturtularak yakılan bir kişiyi çizmiştir. **(Resim 20)** Başka bir çocuk (41) ise Hz. Peygamberin Ebu Hüreyre’den

rivayetiyle gelen hadisini³⁶¹ öğrenmesi nedeniyle cenneti sekiz kapılı bir yer olarak resmetmiştir. **(Resim 21)**

İki dönemde yapılan resimler değerlendirildiğinde çocukların çeşitli yollarla öğrendikleri bilgilerle cennet ve cehennemi resmettikleri, ayrıca yaşın artması ile çizilen resimlerdeki ayrıntıların arttığı gözlemlenmiştir.

1.4. Çocukluk Döneminde Peygamber İnancına Yönelik Düşünceler

Peygamberler; Allah tarafından insanlar içerisinde seçilmiş, onun emir ve yasaklarını insanlara ulaştıran kişilerdir. İslam inancında Allah'ın seçmiş olduğu peygamberlere inanmak imanın şartı olarak görülmektedir. Bu inancın çocukluk döneminde nasıl bir gelişim geçirdiğini görmek amacıyla çocuklara "Peygamber deyince aklına ne geliyor?", "Peygamberlere niçin inanmalıyız?" ve "Hangi peygamberleri biliyorsun, isimlerini sayabilir misin?" soruları yöneltildi. Bu sorulara verilen yanıtlar ilk ve son çocukluk dönemi olarak değerlendirildi.

İlk çocukluk dönemindeki 4 yaş çocukların tamamının 5 ve 6 yaş çocukların ise yarısının peygamberlerle ilgili bilgilerinin olmadığı tespit edilmiştir. Peygamber inancı ile ilgili bilgileri bulunan çocukların çoğunluğu peygamberlere inanılması gerektiğini söylerken niçin inanılması gerektiği ile ilgili bir fikir belirtmemişlerdir. Sadece 6 yaşındaki dört çocuk (12, 16, 22, 23) peygamberlerin Allah tarafından gönderilmesi nedeniyle onlara inanılması gerektiğini söylemişlerdir. Bu dönemdeki çocuklar genel olarak Hz. Muhammet'i peygamber olarak bilirken, sadece bir çocuk (21) Hz. Yusuf filmini izlediğinden "Hz. Yusuf, peygamberlerden birisidir" yanıtını vermiştir.

Son çocukluk dönemindeki 7 yaş grubu çocukların çoğunluğunun peygamberler ile ilgili bir takım bilgilere sahip olup olduğu belirlenmiştir. Bu yaş grubu çocuklar peygamberlere inanılması gerektiğini ifade ettikleri halde peygamberlere niçin inanılması gerektiğiyle ilgili herhangi bir açıklama yapamamışlardır. Diğer yaş gruplarındaki çocuklar ise peygamberlere inanılması gerektiğini söylerken "Niçin"ini anlamlı ve doğru ifadelerle açıkladıkları tespit edilmiştir. Bu durumu çocuklardan bazıları (34, 46, 52, 58, 62, 64, 65, 68, 70) ilk

³⁶¹ Buharî, Savm, 4.

çocukluk dönemi çocuklarının vermiş olduğu cevaplara benzer olarak peygamberleri Allah'ın göndermesi sebebiyle "Allah gönderdiği için ona inanmalıyız" şeklinde açıklamışlardır.

Son çocukluk dönemindeki çocukların bazıları peygamberlerin dürüst, güvenilir, iyi bir kişi olmaları gibi ahlaki özellikler nedeniyle bazıları da peygamberlerin tebliğ görevinden bahsederek peygambere niçin iman edilmesini;

- "Peygamberlerin çok dürüst ve güvenilir olduğu, iyi bir insan olduğu için ona inanmalıyız." (36, 37, 40, 41, 44, 45, 57, 60, 67)
- "Allah'ın elçisi olduğu için ve bizlere doğru yolu gösterdiği için peygamberlere inanmalıyız." (32, 41, 48, 49, 50, 54, 55, 59, 61, 66) cümleleri ile ifade etmişlerdir.

Çocuklara yönelttiğimiz "Peygamber deyince aklına ne geliyor" sorusuna son çocukluk dönemindeki bir çocuk (38) peygamber denince aklına bir şey gelmediğini söylerken diğer bir çocuk da Hz. Muhammed'in gül olarak anılması nedeniyle "Gül geliyor" (40) yanıtını vermiştir. Bir çocuk ise (44) peygamber efendimizin hicret esnasında Sevr mağarasında vukuu bulan olaydan dolayı "örümcek mağarasında yaşıyor" cümlesi ile zihnindeki resmi dışarı aktarmıştır.

Çocukların yaşlarının ilerlemesi ve daha düzgün ifadeler ile peygamber deyince akıllarına gelen şeyi açıkladıkları tespit edilmiştir. Bu çocuklardan bazıları akıllarına peygamberlerin tebliğ görevi ve onların ahlaki özelliklerinin geldiğini şu cümlelerle açıklamışlardır;

- "Allah'ın görevlendirdiği elçi olan insanları iyiye ve doğruya yönlendiren ve onlara ibadeti öğreten kişi geliyor" (34, 41, 48, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69).
- "Peygamber deyince akıllarına son peygamber olan "Hz. Muhammet" geliyor."(27, 46, 52, 53, 63, 64).
- "İnsanları seven dürüst güvenilir bir kişi" (36, 37, 45, 47, 49)

Çocuklar Hz. Muhammed başta olmak üzere Hz. Âdem, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Davut, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. Yusuf, Hz. Yakup gibi peygamber isimlerini saymışlardır. Özellikle 9 yaşından itibaren çocukların çoğunluğunun "Hz. (Hazreti)" unvanından dolayı 4 halife, Hz. Havva ve Hz. Fatıma'yı da peygamberle karıştırdıkları tespit edilmiştir. Hemen hemen her yaş

grubunda peygamberlerin isimleri sayıldığında ilk önce Hz. Muhammet ismi verilmiştir. Özellikle çocukların "Peygamberler ilahisini" bilmeleri peygamberlerin isimlerini öğrenmeleri açısından yararlı olmuştur. Ayrıca yaşın artması ile birlikte çocukların peygamber ile ilgili bilgilerinin arttığı belirlenmiştir.

1.5. Çocukluk Döneminde Kur'an-ı Kerim'e Bakış

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın insanların doğru yolu bulmaları için gönderdiği son ilahi kitaptır. Bir Müslüman'ın ilk ve en önemli amacı Allah'ın kendisini muhatap kabul edip, ona gönderdiği kitabı okumak, emir ve yasaklar çerçevesinde hayatını nizama sokmak olmalıdır. Bu nedenle araştırmamızda çocukların Kur'an-ı Kerim'e karşı ilgi ve duygularının nasıl bir değişim geçirdiğini saptamaya çalıştık. Bu amaca yönelik 4-11 yaş grubu çocuklarına "Hiç Kur'an-ı Kerim gördün mü?", "Hiç Kur'an okudun mu?", "Kur'an-ı Kerim niçin okunur?" ve "Kur'an-ı Kerim okurken neler hissediyorsun?" sorularını yönelttik.

Çocukların neredeyse tamamının aile ve çevresindeki kişilerin Kur'an-ı Kerim'i okurken gördüğünü ifade etmelerine rağmen çocukların yarısından fazlasının (4, 9, 10, 11, 12, 18, 48, 54, 55, 59) Kur'an-ı okumadığı tespit edilmiştir. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında çocukların küçük yaşta olmalarının etkili olduğu çıkarımı yapılabilir. Nitekim çocukların yaşlarının artması ile Kur'an-ı Kerimi okuyan çocukların sayısında artış meydana gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'i okuyan ilk ve son çocukluk dönemindeki çocukların Kur'an-ı niçin okuduklarını ve okurken duygusal olarak neler hissettiklerini öğrenmek amacıyla yöneltilen sorulara verilen cevaplar incelendiğinde çocukların yaşlarının artmasıyla Kur'an-ı Kerim'in niçin okunduğu ve okurken neler hissedildiği daha net bir şekilde açıklandığı görülmüştür. Özellikle 9 yaşından itibaren bu sorulara yapılan açıklamalar Kur'an-ı Kerim'in indirilme ve okunma amacını daha uygun olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak 4-8 yaş dönemindeki çocuklar Kur'an-ı Kerim'in okunma amacını;

- "Allah gönderdiği için" (7, 14, 25)
- "Allah okumamızı istediği için" (34, 41)
- "Allah'a sevgimizi göstermek için" (13, 27, 31)

kısa ve kalıp cümlelerle ifade ederlerken 9-11 yaş dönemindeki çocuklar bu cevapların yanı sıra daha kapsamlı olarak Kur'an-ın okunma amacına uygun açıklamalarda buldukları belirlenmiştir.

- "Kutsal ve evrensel bir kitap olduğu için" (51, 59, 62, 63, 65, 67),
- "Allah'ın içine yazdığı iyi şeyleri öğrenmek amacıyla" (57,58),
- Kur'an-ı Kerimi öğrenmek ve öğretmek Allah'ın emri olduğu için" (46, 50, 64, 68, 70, 71)
- "Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak amacıyla" (69)

Kur'an-ı Kerimi okuyan çocuklardan bazıları (7, 11, 17, 34, 45) Kur'an-ı okuma esnasında ve sonrasında duygusal olarak mutlu olduklarını, Allah'ı hatırladıklarını, içlerini huzur kapladığını ifade etmişlerdir. Ayrıca çocuklardan bazıları da (56, 61, 64, 69, 71) yapmış oldukları bu güzel davranıştan dolayı Allah'ın onları sevdiğini ve cennete gideceklerini düşündüklerini söylemişlerdir

1.6. Çocukluk Döneminde Görülemeyen Varlıklara Bakışın Değişimi

Yaratılış bakımından sınırlı bir varlık olan insanın, görebildiği varlıklar olduğu gibi göremediği varlıklar da bulunmaktadır. İnsanın cin ve melek gibi görülemeyen varlıkların bilgisine ulaşabilmesi ancak ilahi bir varlık olan Allah'ın bildirmesi ile mümkün olmuştur. Bu nedenle somut işlemler dönemindeki çocukların bu varlıkları kavrayabilmesi yetişkinlere göre daha zordur. Ancak çocuklar sosyal çevre ile bu varlıklar hakkında bir takım bilgiler edinmektedir. Araştırmamızda çocukların soyut işlemler dönemine yaklaştıkça melek ve cin gibi görülemeyen varlıkları daha iyi tanıdıkları ve bu varlıklar hakkında sosyal çevreden edindikleri bilgilerinin arttığı görülmüştür. Dolayısıyla çocukların sosyal çevre ile edindiği bu bilgilerin neler olduğunu ve bu bilgilerin soyut işlemler dönemine göre nasıl bir değişim geçirdiğini öğrenmek amacıyla çocuklara birtakım sorular yöneltildi. Çocuklara yönelttiğimiz "Melek ve cin deyince aklına ne geliyor?" ve "Melek ve cin nasıl varlıklardır?" sorularına ilk ve son çocukluk dönemlerindeki çocukların farklı şekillerde açıklamalar yaptıkları tespit edildi.

İlk çocukluk dönemindeki 4-6 yaş grubu çocuklarına yönelttiğimiz sorulara verilen dönütler incelendiğinde genel olarak 4 yaş grubu çocuklarının tamamına yakınının cin ve melek gibi görünmeyen varlıklardan haberdar olmadıkları

belirlenmiştir. Sadece 4 yaşındaki bir çocuk (6) "Melek sağ ve sol omzumuzda bulunan iyilik ve kötülükleri yazan kişi, cin ise şişenin içinden çıkıyor" cümlesi ile cin ve meleği tanımlamaya çalışmıştır.

Çizgi filmlerde verilen mesajlar, çocukları zihinsel ve duygusal olarak etkilemektedir. Nitekim ilk çocukluk dönemindeki 5-6 yaşındaki çocukların bazılarının (10, 13, 16, 24) izlemiş oldukları "Alaaddin'in Sihirli Lambası" adlı çizgi film sebebiyle "Cinler şişenin içinden çıkan ve dilekleri kabul eden birisidir." cümlesi ile tanımladığı belirlenmiştir. Çocuklardan bazılarının da melek ve cinin fiziki ve ahlaki özelliklerini ön plana çıkardıkları görülmektedir. Bu çocuklar (22, 23) "Melek iyi birisidir ve kimse onu göremez, cin ise görülmez ve kötüdür" şeklinde zihinlerindeki cin ve meleği dışarıya aktarmışlardır.

Son çocukluk dönemindeki çocukların görülemeyen varlıklar hakkındaki düşünceleri incelendiğinde 7 yaşındaki çocuklardan bazılarının (28, 36, 37, 39) ilk çocukluk döneminde olduğu gibi cinleri izlediği çizgi filmdeki lamba cini olarak tasvir ettiklerini görülmüştür. 7-9 yaş arası lambadan çıkan cin düşüncesinin yanı sıra cinlerin kötü olduğunu söyleyen ve insanlara kötülük yaptığını ifade eden çocuklar da bulunmuştur.

- "Cin; insanlara kötülük yapıyor, ayaklarında yaralar çıkarıyor" (27)
- "Cinler kötü varlıklardır insanlara kötülük yaparlar" (40, 42, 43,45)

9 yaştan itibaren cin sadece kötü bir varlıktır, insanlara kötülük yaptırır hatta onlara kötü şeyler fısıldamaktadır. Ayrıca çocukların izlemiş oldukları filmlerin etkisinde kalarak cinleri kılık değiştiren, insanların içerisine girerek kötülük yaptıran, siyah, korkunç ve kötü bir kişi olarak tanımladıkları tespit edilmiştir.

- "Cinler kötü bir varlıktır ve insanlara kötülük yaptırmaya çalışırlar." (45, 49, 50, 54, 55, 56, 61, 67)
- "Cinler kötü varlıklardır ve şekil değiştirebilirler." (57, 60)
- "Cinler siyah ve korkunçturlar." (66, 68)
- "Cinler insanların içerisine girer, onlara kötülük yaptırırlar" (65, 67, 71)

Farklı bir cevap olarak bir çocuk (59), içinden gelen kötü düşünceleri cinlere bağlayarak "Cin, içimizdeki kötü düşüncedir." açıklamasını yapmıştır. İlk ve son çocukluk dönemi çocuklarından sadece bir çocuk (48) "Cinlerin iyisi de kötüsü de bulunmaktadır." diyerek doğru bir cin tanımı yapmıştır.

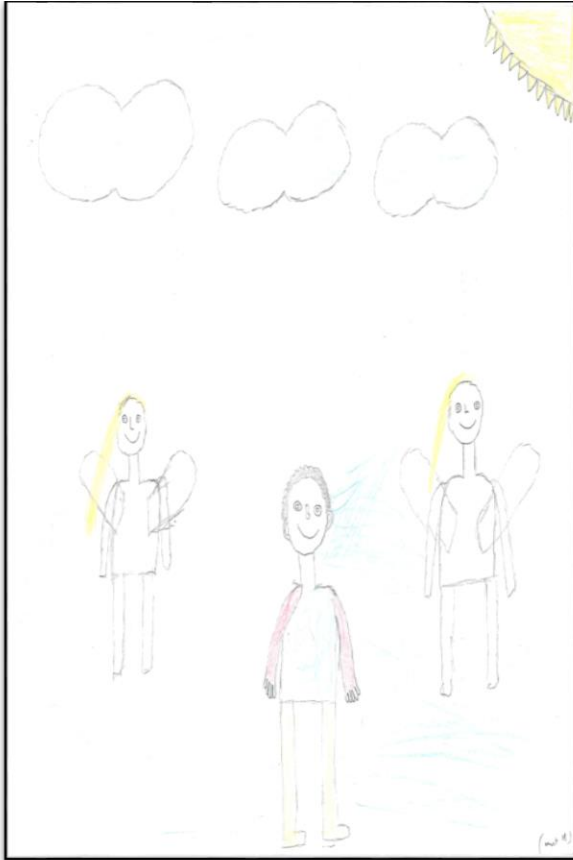
İlk ve son çocukluk dönemindeki çocukların melekler hakkındaki düşünceleri incelendiğinde genel olarak çocuklar melekleri; görevleri, fiziksel ve manevi özellikleriyle tanımladıkları görülmüştür.

- "İnsanların iyiliğini isterler" (46, 66)
- "İyilik ve kötülüğü yazmak gibi görevleri vardır" (58)
- "4 büyük melek vardır" (52)
- "Beyaz, görünmeyen nurdan yaratılmış bir varlıktır" (37, 42, 45, 57, 65, 67)
- "İyi bir varlıktır" (40, 43, 45, 49, 50, 51, 55, 56, 68)
- "Kanatları vardır" (27, 29, 53)

Hatta çocuklardan bazıları (34, 45) meleklerin cennette yaşadığı ve insanların yanlarında bulunarak, onların yaptıkları her şeyi Allah'a bildirdiğini söylemişlerdir. Bazı çocuklar ise (47, 48, 71) çizgi filmlerde gördükleri melek sahnelerinden dolayı "Melekler beyaz elbiseler giyerler ve başlarında taç vardır" diyerek meleği tasvir etmişlerdir. Bir çocuk ise (61) içimizden gelen iyi şeyleri yapmamızı isteyen sesin melek olduğunu, "Melek bizim içimizde bize iyi şeyler yaptırıyor" cümlesiyle ifade etmiştir.

Resim 29: Melek Tasavvuru, 9 yaş,
Çocuk 45

Resim 30: Melek Tasavvuru, 11 yaş,
Çocuk 69

Melekler ile ilgili çocukların (45, 69) çizdikleri resimlerde, melekler kız ve kanatlı varlıklar olarak resmedilmiştir. **(Resim 29, 30)** Toplumumuzda melek isminin kızlara verilmesi çocukların melekleri kız olarak düşünmelerine etki ettiği kanaatindeyiz.

1.7. Çocukluk Döneminde İbadet Duygusunun Gelişimi ve Değişimi

İbadet, kulluğun yaratıcısına verdiği şeyler için bir teşekkür, Allah'ın istediği şeyleri yerine getirmek, yasakladıklarından sakınmaktır. İbadet; Allah'a iman etmiş bir kulun hayatını renklendiren, şekillendiren ve mutlu kılan bir görevdir. Erken yaşlarda başlanılan ibadetler kişinin bu ibadetlerin ediliş devamının sağlanması ve içerik olarak amacının fark edilmesi açısından çok önemlidir. Bu nedenle çocukluk döneminde filizlenmeye başlayan ibadet algısının gelişimi ve değişiminin nasıl olduğunu incelemek amacıyla çocuklara "İbadet nedir?", "Hiç ibadet ettin mi?" (Evet derse), "İbadet ettiğinde ne hissettin?" ve "Niçin ibadet ederiz?" sorularını yönelttik.

Çocukların bu sorulara vermiş oldukları yanıtlar yaşa göre değişiklik gösterdiğinden ilk ve son çocukluk dönemi ayrı değerlendirilmiştir. İlk çocukluk dönemi çocuklarının tamamının ibadetin tanımını yapamadıkları ancak namaz, oruç, dua gibi ibadet çeşitlerinden örnekler vererek ibadetle ilgili bir takım yorumlar yapabildikleri belirlenmiştir. İlk çocukluk dönemindeki çocuklardan bazıları (9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 21, 23, 25) en yakın sosyal çevresi olan aile üyeleriyle çeşitli ibadetleri evde veya camide yerine getirdiklerini ifade etmişlerdir.

Çocukların ibadet ederken neler hissettiklerini öğrenmek amacıyla sorduğumuz soruya ilk çocukluk dönemindeki ibadet eden çocuklardan bazıları (9, 10, 11, 14, 15) ibadetlerini ederken bir şey hissetmediklerini ifade ederken çocukların büyük bir kısmı (9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 25, 21) ise ibadet ettikten sonra kendilerini duygusal açıdan mutlu ve huzurlu hissettiklerini vurgulamışlardır. Çocuklardan bir tanesi (3) farklı bir cevap olarak "Allah'ın beni daha çok sevdiğini hissettim" şeklinde ifade etmiştir.

Bu dönem çocuklarının; ibadetin, kimin için edildiğinin farkında olduğu tespit edilmiştir. Nitekim çocuklara sorduğumuz "Niçin ibadet ederiz" sorusuna genel olarak "Allah istediği için" yanıtını vermişlerdir. Çocuklardan bazıları ise (3, 15, 23, 25) Allah'a karşı duydukları hisleri ve onun verdiği nimetlere karşı teşekkür amacıyla

"Allah'a sevgimizi göstermek ve ona şükretmek için" cümlesi ile ibadetin yapılma amacını açıklamışlardır.

Son çocukluk dönemindeki 7-10 yaş grubundaki çocuklar ise ibadeti tam olarak tanımlayamasalar da akıllarına namaz, oruç, dua gibi ibadet çeşitleri gelmektedir. Genel itibari ile bu yaş grubu çocuklarından bazıları namaz kılmak, oruç tutmak, dua etmek gibi bazı ibadetleri bireysel olarak ya da ailesiyle gerçekleştirdiklerini söylemişlerdir. Son çocukluk dönemindeki çocuklardan bazıları duygusal açıdan ibadet ederken bir şey hissetmediklerini söylerken çocuklardan büyük bir kısmı ise ibadet esnasında ve sonrasında kendilerini mutlu, huzurlu hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu yaş grubu çocukları "Niçin ibadet ederiz" sorusuna ise şöyle izahlarda bulunmuşlardır;

- "Allah'ın emri olduğu için" (26, 27, 28, 29, 36, 37, 40, 42, 43, 44, 61)
- "Allah'a inanmanın ve ona kul olmanın bir gereği olduğu için" (43, 49, 52, 54, 57, 58, 60)
- "Günahların bağışlanması ve cennete gitmek için" (55, 59, 62, 67)

Son çocukluk dönemi çocuklarından 11 yaş grubunu ayrı olarak değerlendirmemizin nedeni, bu yaş grubu çocuklarının ibadetin anlamını daha iyi anlamış olduklarıdır. Bu yaş grubu çocukları ibadet denildiğinde diğer yaş gruplarının akıllarına gelen namaz, oruç, dua gibi örnekler yerine daha kalıp cümleler kullanmaktadırlar.

- "Allah'a yaptığımız davranışlar" (63, 64, 65),
- "Allah'ın insanlardan yapmasını istediği şeyler" (58, 59),
- "Allah'a sevgimizi ve saygımızı göstermek için yaptığımız şeyler" (67)

Genel itibari ile bu yaş grubu çocuklarından bazıları namaz kılmak, oruç tutmak, dua etmek gibi bazı ibadetleri bireysel ya da aile üyeleri ile birlikte yaptıklarını ifade ederlerken aynı zamanda ibadet esnasında ve sonrasında manevi olarak hissettikleri duygularını;

- "İçimdeki kötü duyguların gittiğini hissettim" (64,68),
- "İçime bir ferahlık geldi" (69)
- "Mutlu ve huzurlu oldum" (65, 67, 70, 71) cümleleri ile açıklamışlardır.

11 yaşındaki çocuklar ibadetlerin niçin yapılması gerekliliğini bildikleri tespit edilmiştir. Nitekim çocuklar bu durumu;

- "Allah'a şükretmek ve onun rızasını ve sevgisini kazanmak için" (59, 63, 65, 70),
- "Allah'a olan inancımızı göstermek ve emrini yerine getirmek için ibadet ederiz" (64, 66, 67, 68, 71) cümleleri ile ifade etmişlerdir.

İlk ve son çocukluk dönemindeki çocuklar ibadeti tam olarak tanımlayamasalar da çocukların ibadet denilince akıllarına namaz, oruç, dua gibi ibadet çeşitleri geldiği belirlenmiştir. Ancak hangi yaşta olursa olsun çocukların ibadetin Allah'a yapıldığının farkında oldukları görülmüştür.

1.8. Çocukluk Döneminde Duanın Algılanışı ve Yapılma Zamanı

Dua, aciz olan bir varlığın onun isteklerini kabul edeceğine inandığı bir varlığa yaptığı yakarıştır. İslam inancı açısından dua Allah'a yönelmek, onunla irtibata geçerek onunla konuşmak ve ondan yardım istemektir. İnsanı dua etmeye yönlendiren bir takım duygular bulunmaktadır. Bunlar kişinin Allah'a karşı hissettiği sevgi, minnettarlık, acizlik, çaresizlik, gerginlik gibi hislerdir. İlk çocukluk dönemi çocuklarında dua etme isteği kuvvetli olup onlar belirli vakitlerde dua etmekten hoşlanırlar.³⁶²

Çocuklar sosyal çevrelerinde gördüğü kişileri taklit ederek dua etme alışkanlığı kazanırlar. Çocukların duaları incelendiğinde saf ve temiz isteklerle dolu olduğu görülmektedir. Ettikleri dualarda maddi ve manevi istekler bulunmaktadır. Çocuklar dua ederken ilk zamanlarda manevi olarak pek fazla duygu yoğunluğu hissetmezken sonraki dönemlerde duayı Allah ile gizli şeylerin paylaşıldığı bir araç olarak görürler.³⁶³ Ayrıca çocuklardaki egosantrik düşünce yapısının etkisiyle çocuklar ilk dönemlerde sadece şahsi isteklerde bulunurken sonraları ise bu düşünce yapısından sıyrılarak başkaları için de dua ettikleri tespit edilmiştir.³⁶⁴ Araştırmamızda incelemek istediğimiz bir başka konu ise çocukların dua etme davranışını hangi vakitlerde yaptıkları ve içerik olarak nasıl dua ettikleridir. Bu nedenle çocuklara

³⁶² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.221; Yavuz, *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, s.235-242.

³⁶³ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.206; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.102; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

³⁶⁴ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.102.

"Dua nedir?, Dua kime yapılır?, Dua ediyor musun? ve Ne zaman dua edersin?" gibi sorular yönelttik.

Bu sorulara verilen yanıtlar değerlendirildiğinde ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının dua hakkında bazı bilgilerinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmamıza katılan çocukların tamamı belirli zamanlarda dua ettiklerini söyleyerek duanın sadece Allah'a yapıldığını vurgulamışlardır. İlk çocukluk dönemindeki çocuklar (1, 2, 4, 5, 9, 12, 14, 16, 17, 18, 21, 24, 25) genel olarak yatarken, yemeklerden önce ve sonra, ezan okunurken, namazlardan sonra, şehitler olduğu zaman, okula gitmeden önce, kötü duruma düştüklerinde dua ettiklerini ifade etmişlerdir. Son çocukluk dönemi çocukları (30, 40, 41, 42, 47, 51, 53, 55, 56, 57, 64, 66, 67, 69) bu vakitlerin yanı sıra "Kur'an okunduktan sonra", "kötü bir şey olduğunda", "cuma ve kandil gecelerinde", "ramazanda", "biri vefat ettiği zaman", "bir yere sohbe gittiğim zaman orada dua yapılıyorsa", "Allah'tan bir şey isteyeceğim zaman", "cuma günü camiye gittiğimde dua ederim" diyerek dua ettikleri vakitleri saymışlardır.

Bu vakitlerin dışında akademik olarak başarılı olmak isteyen öğrenciler (49, 61, 67) "Sınavlara girmeden önce dua ederim" yanıtını vermişlerdir. Farklı bir cevap olarak evinde sürekli yaramazlık yapan bu nedenle de anne-babası tarafından kızılan bir çocuk (20) "Yaramazlık yaptığımda annemin kızmaması için dua ediyorum" demiştir.

Araştırmamıza katılan tüm çocukların duanın sadece Allah'a yapıldığı bilgisine sahip olduğu ve farklı vakitlerde dua etme davranışı gerçekleştirdiği belirlenmiştir.

1.8.1. Çocukluk Döneminde Yapılan Duaların İçeriği

Çocukların dua edip etmediği, duayı kime ettikleri ve hangi vakitlerde dua ettiklerinin cevabını aldıktan sonra ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının Allah'a şekilsel olarak nasıl yöneldikleri ve yapmış oldukları dualarda Allah'tan neler istediklerini sorduk.

İlk ve son çocukluk dönemi çocuklarının yapmış olduğu dualar incelendiğinde özellikle 4-6 yaş grubu çocuklarının oyuncaklara olan ilgilerinden dolayı dualarında çeşitli oyuncaklar istedikleri görülmüştür.

- "Allah'ım polis arabam ve silah kılıfım olsun." (3, 7)
- "Allah'ım annem ve dedem bana oyuncak alsın." (9, 13)

- "Allah'ım sen her şeyi korusun, kimsenin evini yakma, bana oyuncak ve bisiklet ver." (18, 24, 25)
- "Allah'ım beni korusun ve bana oyuncak ver." (19, 21, 22)
- "Allah'ım bazı arkadaşlar benimle oynamıyor onlar benimle oynasın." (5)

Çocuklar genelde karanlıktan, kâbus görmekten ve çeşitli nedenlerden dolayı korku tepkileri geliştirirler.³⁶⁵ Bu durumlar onların ettikleri dualarda da kendini gösterir. Çocuklardan bazılarının (1, 4) korktukları durumlardan kurtulmak amacıyla "Allah'ım beni korkutma, Allah'ım kâbus görmeyeyim" gibi cümlelerle Allah'a dua ettikleri belirlenmiştir.

Araştırmamızda ilk çocukluk döneminde edilen dualarda çocukların ölüm olayından çok etkilendiği bu nedenle ailesini kaybetmekten korktuklarını ya da kaybettikleri sevdiği kişilerin geri dönmesi için dua ettikleri belirlenmiştir.

- "Allah'ım annem ve babam ölmesin." (11, 15)
- "Allah'ım ölen babaannem geri dönsün." (6)
- "Allah'ım ölen insanlar diğer dünyada mutlu yaşasınlar." (10, 12)
- "Allah'ım askerlerimiz ölmesin." (14, 16)

İçerik olarak gruplandırılan dualar dışında kalan bazı çocukların ise ihtiyaçlarına ve yaşadıkları durumlara göre dua ettiği görülmüştür. Evde oyun arkadaşı bulamayan bir çocuk (17) onunla oynaması için "Allah'ım bir kardeşim olmasını istiyorum.", başka bir çocuk (2) ara sıra yalan söylediğinde anne-babasının ona kızması nedeniyle "Allah'ım annem ve babam yalan söylediğimde beni affetsin." bazı çocukların (8, 21) ise hayallerindeki evde yaşamak istediklerini "Allah'ım bahçeli bir evimiz olsun." diyerek dua ettiği belirlenmiştir.

İlk çocukluk döneminde edilen dualar incelendiğinde, çocuklardaki egosantrik düşüncenin etkisiyle dualarında, doğrudan ya da dolaylı olarak kendileri için bir şeyler istedikleri tespit edilmiştir. Genel olarak bu dönemde yapılan dualarda maddi unsurların ağır bastığı ancak manevi bir takım isteklerinin de bulunduğu belirlenmiştir.

Son çocukluk dönemi çocuklarının ettikleri dualar, içerik olarak ilk çocukluk dönemi dualarıyla benzer özellikler taşımaktadır. Nitekim çocuklardan bazılarının

³⁶⁵ Yörükoğlu, Çocuk Ruh Sağlığı, s.289; Çocuk Gelişimi ve Eğitimi (Duyusal Gelişim), s.7.

dualarında oyuncak istediği, bir takım korkularının olduğu, bir takım maddi isteklerde buldukları ve ölüm sonrası için dua ettikleri görülmektedir.

- "Allah'ım babam bana bisiklet alsın." (26, 28)
- "Allah'ım babam bana tablet alsın." (31, 35)
- "Allah'ım anne babam ve kardeşim ölmesin." (27, 41)
- "Allah'ım ölen kişilerin mekânları cennet olsun" (48, 54, 67, 71)
- "Allah'ım deprem olmasın, kâbus görmeyeyim." (29)
- "Allah'ım ölen akrabalarımın cennete gitmesini istiyorum, kabir azabı çekmesinler" (40, 45, 57)
- "Allah'ım arabamız ve bahçeli bir evimiz olsun" (33, 42)
- "Allah'ım bozulan bilgisayarımı babam yaptırın." (32)
- "Rabbim dedemin yeniden doğmasını istiyorum" (34)

İlk çocukluk döneminde farklı olarak son çocukluk döneminde özellikle 8 yaş ve üstü çocukların akademik olarak derslerden başarılı olmak, sınavlarının iyi geçmesi ve ileride olmak istedikleri mesleklere ulaşmak arzusu taşıdığını belirlenmiştir.

- "Allah'ım derslerde başarılı olmak istiyorum." (36, 38, 43, 52, 60, 64, 67, 69)
- "Allah'ım çok güzel resim çizmek istiyorum." (37)
- "Allah'ım büyüyünce doktor ya da itfaiyeci olayım." (51, 58, 65)
- "Allah'ım ne olur okuyup öğretmen olayım." (53)
- "Rabbim bana zihin açıklığı ver sınavlarda başarılı olayım." (44, 47, 59, 71)

Bu dönemdeki çocukların büyük bir kısmı ise kendisi, ailesi ve diğer insanların sağlıklı olması için dua etmektedir. Nitekim bu çocuklardan bazıları;

- "Allah'ım ailem hep sağlıklı olsun." (49, 55, 61)
- "Allah'ım arkadaşımın annesi iyileşsin, anne ve babam sağlıklı olsun." (59)
- "Allah'ım yakınlarımın hastalıkları iyileşsin." (46)
- "Rabbim babaannemin hastalığı geçsin." (50)
- "Allah'ım dünyada kimseyi, Allah hastalıkla ve ölümlle sınanmasın." (56)
- "Allah'ım bütün arkadaşlarıma ve aileme sağlık ver." (62, 63)
- "Rabbim yeni doğacak bebeğimiz sağlıklı olsun." (66)
- "Rabbim annemin sağlığı yerine gelsin." (69) şeklinde dua etmektedirler.

Son çocukluk dönemi çocuklarının genel olarak sağlık, akademik başarı, ölüm ve maddi şeylerle ilgili isteklerde buldukları tespit edilmiştir. Ayrıca bu konuların dışında günah-sevap, cennet-cehennem ilişkisini kuran bazı çocukların ahiret ile ilgili dua ettikleri belirlenmiştir. Nitekim bu dualardan bazıları şu cümleler ile kurulmuştur;

- "Allah'ım, annemi, babamı ve askerlerimizi koru." (70)
- "Allah'ım, şehit ailelerine sabır ver." (28, 44, 66)
- "Rabbim, mutlu huzurlu ve sağlıklı bir ömür ver ve ailemle birlikte olayım." (37, 50, 58)
- "Allah'ım! Bizi koru sağlıklı, huzurlu ve mutlu bir hayat ver." (39, 49)
- "Allah'ım, anne ve babam mutlu olsun" (28)
- "Rabbim! Günahlarımı sil. Suriye'deki çocuklara yardım et, bir de at istiyorum." (53)
- "Rabbim tüm günahlarımızı bağışla!" (53, 57)
- "Allah'ım cennete gitmek istiyorum." (61)

Son çocukluk dönemindeki çocukların ettikleri dualara bakıldığında ilk çocukluk dönemindeki egosantrik düşüncenin azaldığı ve çocukların başkaları için dua ettikleri görülmüştür. Bu dönem çocukların ettikleri dualarda manevi dilek ve isteklerin daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Nitekim çocukluk döneminde edilen duaların muhteviyatı ile ilgili ülkemizde ve Batı'da araştırmalarla benzer sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca çocukların dualarının yetişkinlerin dualarıyla aynı içeriğe sahip olduğu görülebilmektedir. Çocukların yetişkinler gibi ev, araba, bisiklet gibi maddi şeyler isterken diğer taraftan sınavlardan başarılı olmak, mutlu, sağlıklı, huzurlu olmak gibi manevi dileklerde de buldukları tespit edilmiştir. Çocuklar dualarında bencil olarak sadece kendilerini düşünmemekte aynı zamanda askerlere, diğer hastalara, ailesine, arkadaşlarına ve vefat eden insanlara kadar birçok kişiye dua etmektedirler.

Çocukların insan dışındaki canlıların dua etme davranışı gösterip göstermediğini öğrenebilmek amacıyla çocuklara "Hayvanlarda dua eder mi?" sorusunu yönelttik. Bu soruya olumsuz yanıt veren çocuklara niçin böyle düşündükleri soruldu. Araştırmada çocukların tamamına yakınının "Hayır etmezler" yanıtını verdiği belirlenmiştir. Çocuklardan böyle düşünmelerinin nedenini açıklayan

kişiler, hayvanların insani özellikler taşımadıkları için dua etmesinin imkânsız olduğunu;

- "Hayvan oldukları için" (5, 40)
- "Konuşamadıkları için" (15)
- "Çünkü onlar havlarlar" (3)
- "Çünkü onlar kollarını kaldıramadıkları için yapamazlar" (7).
- "Akılları olmadığı için dua edemezler" (62) cümleleriyle açıklamışlardır.

Hayvanların dua edebileceklerine inanan son çocukluk dönemindeki birkaç çocuk ise böyle düşünmelerini;

- "Rabbim onları dilsiz yaptı ancak onlar kendi aralarında konuşuyorlar"(41).
- "İçlerinden ve dilleriyle yapıyorlar"(48).
- "İçlerinden yapabilirler, evet mesela karıncalar insanlar bizi ezmesin diye dua edebilir"(61) gibi ifadelerle belirtmişlerdir.

Bizler ettiğimiz duanın kabul olmasını isteriz, olduğu takdirde seviniriz olmadığı zaman ise üzülürüz. Olması imkânsız olan duaların bile gerçekleşmesini bekleriz. Hayatımızda kabul olan dualarımız olduğu gibi olmayan dualarımız da mevcuttur. Bu nedenle biliriz ki her ettiğimiz dua gerçekleşmeyebilir. Çocukların duanın Allah tarafından kabul edilip edilmemesi durumunda neler hissettiklerini öğrenmek amacıyla onlara "Duan kabul olmadığında ne hissediyorsun? ve "Duanda istediklerinin hepsini Allah verir mi?" sorularını yönelttik.

Duası kabul olmayan çocuklar genel olarak kendilerini kötü hissettiklerini ve üzüldüklerini vurgulamışlardır. Edilen duaların tamamının Allah tarafından kabul edilip edilmeyeceğine inanan kişilerin sayıları birbirlerine yakındır. Allah'ın yapılan duaların tamamını kabul edeceği inancı çocukların yaşlarının artmasıyla ters orantılı olarak giderek azaldığı belirlenmiştir. Ancak küçük yaştaki çocuklar tam bir inançla Allah'ın onların yapmış oldukları duaları kabul edeceğini düşünmektedir. Allah'ın insanların etmiş oldukları duaların hepsini kabul edebilir inancında olan bazı çocuklar ise bazı şartlara bağlı olarak Allah'ın duaları kabul edeceğini savunmuşlardır.

- "İyi şeyleri verir, kötü şeyleri vermez" (16, 44, 50, 55, 62, 64, 66, 69).
- "Ona güvenenlerin duasını kabul eder" (22).
- "Biz onun istediklerini yaparsak o da verir" (20).

- "Eğer Allah'a inanıyorsak ve kötü söz söylemezsek verir" (28).
- "Çok iyilik yaptıysan verir, kötülük yaptıysan vermez (37, 48).
- "Allah, hak edersen verir" (58).
- "Eğer gönülden istiyorsak verir" (57).

Allah'ın yapılan duaları tamamını kabul etmeyeceğine inanan iki çocuk ise; duaların kabul edilmemesinin nedenini;

- "Sadece kendimizi düşündüğümüz zaman vermez" (67).
- "Vermez çünkü imtihan eder" (47) şeklinde açıklamışlardır.

Allah'a edilen tüm duaların kabul edileceğine inanan çocuklar duanın içeriğine, Allah'a karşı hissedilen samimiyete, yapılan davranışların niteliğine vurgu yaptıkları belirlenmiştir. Aksi durumu düşünen çocukların ise duanın kabul edilmemesini imtihana ve kişisel isteklerin istenmesi nedeniyle bu durumun mümkün olmadığına söylemişlerdir.

1.9. Çocukluk Döneminde Camiye Bakış

İlahi bir din olsun ya da olmasın her dinin ona inanan insanların yaratıcı kabul ettikleri varlık için ibadet ettikleri mekânlar bulunmaktadır. İslam dini açısından bir olan Allah'a inanan ve ona kulluk edenlerin bir araya gelerek ibadet ettikleri ve kardeş olma bilincini kazandıkları yer camidir. Geçmişte düğün, toplantı, ibadet, ilim gibi farklı fonksiyonu icra eden camiler günümüzde sadece ibadet amacıyla kullanılmaktadır.

Araştırmamızda toplumun değerlerini gelecek kuşaklara aktaracak olan çocukların İslam'ın merkezi konumunda olan camiler hakkındaki duygu ve düşüncelerini öğrenmek amacıyla çocuklara "Cami bizim için neden önemlidir?" sorusunu yönelttik. Bu soruya çocukların genel olarak şu iki yanıtı verdikleri tespit edilmiştir. Tüm yaş gruplarındaki çocukların büyük bir kısmı (7, 12, 16, 34, 37, 47, 61, 65, 68, 69, 70) caminin günümüzde icra ettiği fonksiyonlardan yola çıkarak bir takım değerlendirmeler yapmışlardır. Bu çocuklar camiye namaz kılınan, ezan okunan, Kur'an okunan, dini bilgiler öğrenilen, dua edilen ve ibadet edilen yer olması sebebiyle önemli olduğunu belirtmişlerdir.

Caminin niçin önemli olduğu ile ilgili yorum yapan özellikle 4-7 yaş arası çocuklardan bazıları (1, 15, 16, 27) toplumda genel olarak caminin Allah'ın evi

olarak tanıtılması sebebiyle "Cami, Allah'ın evi olması nedeniyle önemlidir" yanıtını vermişlerdir. Bu iki yanıt dışında caminin önemi hakkında daha kapsamlı bir yargı kullanan 11 yaşındaki bir çocuk ise (63) "Cami Müslümanların kutsal yeri olduğu için önemlidir" ifadesiyle evrensel bir tanım yapmıştır.

Çocukların caminin önemi hakkında düşünceleri incelediğinde caminin ibadetleri yerine getirmedeki fonksiyonuna ve Allah'ın evi olmasına vurgu yapıkları belirlenmiştir.

2. Tartışma

2.1. Çocukluk Döneminde Allah Algısına Genel Bakış

Araştırmamızda incelemek istediğimiz konuların başında, ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının zihinlerindeki Allah düşüncesinin nasıl bir değişim geçirdiği ve onların duygusal olarak Allah'a karşı neler hissettiğini belirlemek yer almıştır. Bu amaçla çocuklara, "Allah kimdir?" sorusu yöneltilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen veriler değerlendirildiğinde tüm çocukların Allah hakkındaki düşüncelerin olumlu olduğu, olumsuz hiçbir cümlenin kurulmadığı tespit edilmiştir. Çocuklar Allah'ı tanımlarken çevrelerinden duydukları cümleler ile Allah'ı betimlemiş ve onlar için Allah'ın ne ifade ettiğini en güzel şekilde açıklamıştır. Genel olarak çocuklar, Allah'ı tanımlarken Allah'ın yaratıcı olma özelliğine vurgu yapmıştır. Bu özellik dışında Allah'ın rızık verici oluşu, koruyucu vasfı, görme, işitme, bilme ve her şeye gücü yetmesi gibi sıfatları ön plana çıkarıldıkları belirlenmiştir. Özellikle son çocukluk dönemi çocuklarının ahiretle bağlantı kurarak Allah'ı imtihan eden kişi oluşu, sevap ve günahları yazması gibi özellikler ile tanımladıkları görülmüştür. Bu gibi tanımlamaların dışında çocuklardan bazılarının çocukluk döneminin gereği olarak soyut kavramları somutlaştırarak anlama çabasıyla Allah'ı fiziksel ve insani özelliklerle tasvir etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir.

Türkiye'de çocukluk dönemi din gelişimini incelemek isteyen araştırmacıların genellikle başvuru kaynağı olarak kullandıkları Yavuz'un 1979 yılında 7-12 yaş çocuklarıyla yaptığı çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Araştırmaya katılan 7-12 yaş çocukları Allah'ın onlar için ifade ettiği anlamı şöyle açıklamışlardır: Çocuklar Allah'ı, yaratılan hiçbir şeye benzemeyen, her şeye gücü yeten, insanlara çeşitli nimetler veren, onları kötülüklerden koruyan, insanları, gökyüzünü, dağ ve ağaç gibi şeyleri yaratan, her şeyi gören, işiten, cennet ve cehennemi olan görünmez büyük bir varlık olarak tanımlamışlardır.³⁶⁶

Oğultekin, Allah inancı ve tasavvurunu incelemek amacıyla 6-9 yaş arası çocuklara yaptığı çalışmada çocuklara "Allah kimdir? sorusu yöneltilmiştir. Çocuklar Allah'ı tanıtırken "Allah her yeredir", "Bizi yaratandır", "Bizleri

³⁶⁶ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.159-172; Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.43-47;

korumaktadır”, “Görünmezdir”, “Allah kötülük yapanları sevmez”, “Allah bize her şeyi verir”, “Allah güçlüdür”, “Kötüleri cehenneme atar, cezalandırır”, “Bizlere yardım eder”, “Allah bir tanedir” “Dua eder, namaz kılsak bizleri sever” gibi cümleler kurmuşlardır.³⁶⁷

Araştırmalar incelendiğinde çocuklardaki Allah düşüncesini dört grupta toplayabiliriz. Genel olarak çocuklar Allah’ın ilahi bir varlık oluşu, yaratıcılık yönü, koruyucu ve rızık verici oluşu ile görme, işitme gibi fiillerine vurgu yapmaktadırlar.³⁶⁸ Çocuklar Allah’ı besleyen, büyüten, dualarını kabul eden, güven kaynağı bir varlık olarak görmekteler. Çocukların yaşlarının ilerlemesi ile Allah hakkındaki muhtevanın arttığı ve Kur’an’da bildirilen sıfatlara benzer anlatımların kullanıldığı görülmüştür.

Nitekim İskandinav ülkeleri olan İtalya ve Belçika’da ilk çocukluk dönemi çocuklarındaki Allah tasavvuru incelemek amacıyla yapılan araştırma sonuçlarında şu veriler elde edilmiştir. İtalya kaynaklı yapılan araştırmaların sonucunda okul öncesi çocuklarının Allah tasavvurunun antropomorfik bir eğilim gösterdiği tespit edilmiştir. Özellikle Katolik çocukların %35’i Allah’ı her şeye gücü yeten bir varlık olarak gördükleri belirlenmiştir. 4 yaş çocukları Allah’ı “bizim gibi” bir varlık olarak görürlerken 4-6 yaş arası çocuklar O’nun insanlardan biraz daha güçlü olduğunu düşünmektedirler. 6 ve 7 yaşındaki çocuklar ise Allah’ı görülemeyen, duvarlardan geçebilen, büyülü, dev gibi daha az antropomorfik düşünce içerisinde algılarlar.³⁶⁹

Belçika’da yapılan araştırma sonuçlarında ise, çocuklar ilk çocukluk döneminde Allah anlayışının üç aşamada gerçekleştiği araştırmacılar tarafından belirlenmiştir. Birinci aşama Allah’ın bir insan-nesne olarak algılandığı üç yaşına kadarki dönemdir. Bu dönemdeki çocuklar çevrelerindeki dini sembollerini Allah ile karıştırabilmektedir. 3 ve 4 yaşlarındaki çocuklar insanüstü bir Allah inancı sergilemekte ve Allah’ı doğada gerçekleşen yağmurun ve karın yağması gibi olaylar ile bağlantı kurarak açıklamaya çalışmaktalar. Bu dönem ayrıca çocuğun yaratıcı ile

³⁶⁷ Oğultekin, *Dini Kavramların Şekillenmesinde Çevre ve Eğitimin Rolü,(6-9 yaş Çocukluk Dönemi Erzurum İli Örneği)*, s.83-84.

³⁶⁸ Zuhul Kılıçarslan, *10-12 Yaş Grubu Çocuklarda Dini ve Ahlaki Kavramları Algılama Biçimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ana Bilim Dalı, Konya 2013, s.4-46.

³⁶⁹ Kalevi Tamminen vd.,”The Religious Concepts of Preschoolers” s.64. *Handbook of Prechool Religious Education*, Ed. Donald Ratcliff, Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988, s.64, Akt. Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, s.20.

soru sormaya başladığı dönemdir. Son dönem ise 4-6 yaşları arasında çocukların geliştirdiği “İlah olan Allah” dönemidir. Allah’ın görme, işitme, gücü, iyileştirme, yaratma gücü ile ilgilenildiği ve sorular sorulduğu dönemdir.³⁷⁰

Çocuktaki Antropomorfizm düşüncesi Clavier’in yaptığı araştırmada da kendini göstermiştir. Araştırmada 6 ve 7 yaşlarında bu düşünce basit ve maddidir. Allah insan gibi bir evde oturan, çiçekler toplayan birisidir. 8-11 yaş arası sürede çocuktaki antropomorfiz hafifler; o Allah’ı diğer insanlar gibi olmayan bir insan şeklinde görür. 12 yaşından itibaren ise ruhanileşen bir Allah inancı vardır, resmi çizilmez, her yeredir, her şeye gücü yeter.³⁷¹

Batı’da Robert Coles’in Müslüman çocuklarla yaptığı araştırmada çocukların erken yaşlardan itibaren Allah’a mutlak bir teslimiyet içerisinde bağlı olduklarını tespit edilmiştir. Ayrıca diğer dinlere mensup çocuklardan farklı olarak çocuklar sadece Allah’a itaat edilmesi, O’nun iyi-kötü arasındaki mücadelede taraf olması, koruyuculuğu gibi özelliklerini vurguladıkları belirlenmiştir.³⁷²

Araştırma sonuçlarında bakıldığında çocukların zaman içerisinde zihinsel yeteneklerinin gelişmesi ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle çocuklardaki Allah tasavvurlarını değiştirdiği gözlemlenmektedir.

Çocukların genel olarak yaratıcı ile ilgili en çok merak ettikleri şey Allah’ın nasıl var olduğudur. Nitekim çevrelerinde bulunan kişilere sordukları sorulara bakıldığında din ve Allah ile ilgili konuların başında bunun geldiği görülmektedir. Çünkü onlar bir canlının var olabilmesi için illaki bir anne-babanın olması gerekliliğine inanmaktadırlar. Çalışmamızda çocuklarda bu düşüncenin var olup olmadığı böyle bir düşünce varsa bunun yaşa göre nasıl bir değişim geçirdiğini öğrenmek amacıyla çocuklara "Allah'ın anne babası var mıdır?" sorusunu yönelttik. Araştırma sonunda elde edilen veriler değerlendirildiğinde çocukların büyük bir çoğunluğunun sosyal çevreden edindikleri dini bilgilerin etkisiyle Allah'ın anne ve babasının olmasının mümkün olmadığına inandıkları tespit edilmiştir. İlk çocukluk dönemindeki az sayıdaki çocukta Allah'ın anne-babası olabileceği düşüncesi söz

³⁷⁰ Tamminen vd.”The Religious Concepts of Preschoolers” s.64. Akt. Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi” s.20-21.

³⁷¹ Antoine Vergote, *Çocuklukta Din*, (çev. Erdoğan Fırat), s.319.

³⁷² Robert Coles, *The Spiritual Life of Children- The Inner Lives of Children*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1990, s.225-248. Akt. Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi” s.22-23

konusuyken son çocukluk döneminde bu düşünceye sahip çocukların bulunmadığı belirlenmiştir.

Çocukların Allah ile ilgili merak ettikleri bir diğer husus Allah'ın nerede yaşadığı konusudur. Çocuklar kendileri gibi Allah'ın bir evinin olduğunu düşünürler. Bu konuda örnekleme grubuna yönelttiğimiz soruya gökte, camide, Kâbe'de, cennette, her yerde ve bilmiyorum olarak 6 farklı cevap verdikleri tespit edilmiştir. Çocukların çoğunluğunun dua ederken ellerini göğe doğru açmaları ve Allah'ın her şeyi yukarıdan görüp işitebileceği düşüncesinin etkisiyle Allah'ın gökte yaşadığını ifade ettikleri belirlenmiştir.

Konuk tarafından 1994 yılında yapılan anket çalışmasında çocuklara Allah'ın nerede yaşadığı bilgisi sorulmuştur. Okul öncesi 5 ve 6 yaş çocuklarının genel olarak Allah'ın gökte, havada, bulutların üstünde, cennette, kalbimizde, camide ve bilmiyorum gibi cevaplar verdikleri tespit edilmiştir.³⁷³ Benzer sonuçlar elde eden Yavuz, köydeki çocukların şehirde yaşayan çocuklara oranla daha fazla “Allah gökte yaşıyor” cevabını verdiklerini gözlemlemiştir. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasının nedenini ise köyde yaşayan çocukların şehirdekilere kıyasla doğada daha fazla zaman geçirmelerinin etkili olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir. Ayrıca insanın gökyüzüne ulaşamaması ve onu uçsuz bucaksız olarak düşünmesi, Allah'ın gökyüzünde yaşadığı düşüncesini arttırdığı çıkarımında da bulunmuştur. Çocuklarda Allah'ın gökte olduğu bilgisi 10-12 yaşa ilerledikçe her yerde olarak değiştiği belirlemiştir.³⁷⁴

Çocuğun yaşının ilerlemesiyle soyut kavramları daha iyi kavrayabilecek zihinsel olgunluğa ulaşmaları ve din hakkındaki sosyal öğrenmelerinin etkisiyle Allah'ın belli bir evinin olamayacağı düşüncesine sahip ve her yerde olduğunu ifade eden çocukların sayılarında artış meydana geldiği belirlenmiştir.

Allah'ın görülüp görülemeyeceği sorusuna bazı çocuklar, Allah'ı uzakta, gökyüzünde, cennette olduğunu düşünmeleri sebebiyle görülmesinin mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Okul öncesi çocuklar üzerine Konuk'un yaptığı araştırmada da çocukların tamamına yakını aynı nedenlerle Allah'ın

³⁷³ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.43-47.

³⁷⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.179-182.

görülemeyeceğini savunmuşlardır.³⁷⁵ Son çocukluk dönemindeki çocukların çoğunluğu ise Allah'ın soyut bir varlık olması nedeniyle görülemeyeceğini belirtmişlerdir. Ancak çocuklar arasında Allah'ın sevilmesi ve onun emirlerinin dinlenmesi karşılığında onun görülebileceğine inandıklarını vurgulayanlar da olmuştur.

Çocuk genellikle ilgi duyduğu herhangi bir şeyi kendisiyle özdeşleştirerek bünyesinin bir parçası olarak görmekte ve onsuz yaşayamayacağı kanısına varmaktadır. Bu düşünce ve duygu, Allah inancında da kendini gösterir. Çocuk kendini emniyet altında hissetmesini sağlayan korunma ve güven duygusunun vermiş olduğu içsel duyguyla yaratıcı hakkında sorular sorarak onu keşfetmeye başlar.³⁷⁶ Yavuz, özellikle 7-9 yaş çocukların Allah'ın zati ve özellikleri ile ilgili meşgul olduğunu, 9-11 yaşındaki çocukların ise Allah'ın sıfatlarına ilgi duyduğunu tespit etmiştir. Her iki gruptaki çocuklar Allah'ın her şeyi nasıl görüp duyduğunu merak ettiklerini belirtmişlerdir.³⁷⁷

Araştırmada çocukların tamamının Allah'ın her şeyi gördüğüne ve işittiğine inandığını söylemelerine rağmen bunun nasıl gerçekleştiği ile ilgili farklı açıklamalar yapmışlardır. İlk çocukluk döneminde bulunan ve Allah'ın gökte yaşadığını ifade eden çocuklar genel olarak O'nun gökten ya da göz kulak ile her şeyi gördüğü ve işittiğini söylemiştir. Son çocukluk dönemindeki çocukların bazıları ise aldıkları eğitim ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle "Allah'ın her yerde olduğu" için her şeyi duyduğunu ve gördüğünü ancak bunun nasıl gerçekleştiğini bilmediklerini dile getirmişlerdir. Konuk'un 5 ve 6 yaş çalışmasında da çocukların büyük bir kısmının Allah'ın her şeyi işitmesi görmesini büyük göz ve kulakla açıkladıkları tespit edilmiştir.³⁷⁸

Allah inancı ile ilgili incelenen bir başka konu, çocukların zihinlerindeki Allah düşüncesinin fiziksel olarak nasıl değişim geçirdiğini saptamak olmuştur. Bu amaca ulaşabilmek için çocuklara "Allah neye benzemektedir?" sorusu yöneltilmiştir ve düşüncelerini aktarabilecekleri resimler çizmeleri istenmiştir. Çocuklar genel olarak

³⁷⁵ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.43-47.

³⁷⁶ E.B. Hurlock, *Die Entwicklung des Kindes*, Beltzverlag, Weinheim, s.513. Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.69.

³⁷⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.83.

³⁷⁸ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.43-47.

zihinlerindeki Allah'ın; insan, cami, güneş ve Kâbe'ye benzediğini ifade ederek bu düşüncelerine uygun resimler çizmişlerdir. Araştırmamızda antropomorfizm düşüncesi ilk çocukluk dönemindeki çocuklarda, son çocukluk dönemine kıyasla daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Ancak çocukların soyut varlıkları kavrayabilecek zihinsel olgunluğa erişmeye başlamalarıyla bu düşünceye sahip olanların sayısı giderek azalmakla birlikte her yaş grubunda birkaç öğrencinin bu düşüncede olduğu belirlenmiştir. Çocuklar genel olarak yapmış oldukları resimlerde Allah'ı büyük bir insan, çocuk yüzlü ya da sakallı bir dede şeklinde göstermişlerdir. Allah'ın neye benzediğini bilmediğini ifade eden özellikle son çocukluk dönemi çocuklarının büyük bir çoğunluğu bunun nedenini "Göremediğim için neye benzediğini bilmiyorum" ifadesi ile açıklamışlardır.

Çocuklarda Allah tasavvuru, bilişsel gelişimiyle bağlantılı olarak şekillenmektedir. Çocuklar genel olarak Piaget'in şema kavramını kullanarak zihinlerindeki Allah'ı insani özelliklerle somutlaştırmaktadır. Çocukların Allah'ı insani özelliklerle betimlemelerine Antropomorfizm denir. Çocukların yaşlarının ilerlemesi ve soyut varlıkları kavrayabilecek bir zihinsel olgunluğa erişmeleri sonrasında bu düşünce ortadan kalkar.³⁷⁹

Çalışmamıza katılan çocuklardan büyük bir kısmı Batı'da yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlarda olduğu gibi Allah'ı insani özellikler ile tanıtarak resmetmişlerdir. Mailhot'un okul öncesi çocuklar üzerine yaptığı çalışmada Allah ile ilgili resim çizmek isteyen çocukların neredeyse tamamının Allah'ı çocuk-insan şeklinde çizdikleri gözlemlenmiştir.³⁸⁰ Ayrıca Batı'da yapılan deneysel araştırmalar, çocuğun yaşı küçüldükçe Allah'ı daha belirgin bir şekilde insan tasavvuruna benzer - eti, kemiği, kolu, bacağı olan bir kişi- olarak tasvir ettiklerini ortaya koymuştur. Çocuklar Allah'ı aksakallı, dindar, yaşlı bir adam ve her şeyi yapan insan olarak düşündüklerini ifade etmişlerdir. Batı'da antropomorfik düşüncenin daha yaygın olması çocukların Hıristiyan kültürü içerisinde yetişmeleri ve Hz. İsa'nın baba figürü ile somutlaştırılarak anlatılması etkili olmaktadır.³⁸¹

³⁷⁹ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s.67; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.176; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.71; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

³⁸⁰ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.73.

³⁸¹ Hurlock, *Die Entwicklung des Kindes*, s.519. Akt. Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.176.

Ernest Harms ve David Heller çocukların zihinlerindeki Allah tasavvurunu öğrenmek amacıyla birtakım çalışmalar yapmışlardır. Harms'ın çalışmasında çocukların yaşları ilerledikçe Allah'ın bir resminin çizmek isteyenlerin sayısında azalma olmuştur. Çocukların çizdikleri resimlerde ve yaptıkları tasvirlerde Allah'ı bir kral, bulutlar üstünde altın bir evde yaşayan biri ve çocukların babası olarak gördükleri belirlenmiştir. Biraz farklı olarak Heller'in çalışmasında ise, farklı dinlere mensup 4-12 yaşındaki çocukların inandıkların dinin sembolleri Allah'ı bağdaştırdıkları tespit edilmiştir. Örneğin Yahudi çocuğun Allah'ı Hz. Musa'ya on emri verirken tasvir etmesi gibi.³⁸²

Batı'da yapılan başka bir çalışmanın sonucunda Goldman 5-7 yaş arası dönemi din öncesi dönem olarak tanımlamaktadır. Bu evrede çocukta bulunan dini anlayışın peri masalı düzeyinde olduğunu ve Allah anlayışının kaba bir antropomorfizme (Tanrıya insana dair benzerlikler atfetme) dayandığını savunmaktadır.³⁸³ Çocuk Tanrı'yı gökte oturan güçlü, büyük bir insan veya dede olarak tasavvur etmektedir.³⁸⁴ İlk ve son çocukluk dönemindeki çocukların Allah'ı somut bir şekilde düşünmesi normaldir. Bu durum çocuğun soyut düşünce gelişiminin de bir basamağını temsil eder. Zaman içinde bilişsel gelişimle birlikte çocuk somut Allah düşüncesinden sıyrılarak soyuta doğru gelişim gösterir.³⁸⁵

Yavuz'un yaptığı çalışmada da 7-9 yaş arası çocuklar 10-12 yaştakilere göre antropomorfizm düşüncesine daha fazla sahip oldukları ve onların Allah tasavvurunda daha fazla belirsizlik yaşadığı tespit edilmiştir. Çocuk artık insani özelliklere sahip bir Allah anlayışından sıyrılarak; Allah'ı sembolik ve ruhani bir varlık olarak görmeye başlamıştır. Ancak insana ait tasavvurlar 12 yaşına doğru azalsa da tam olarak kaybolmamaktadır.³⁸⁶

³⁸² Ronald Goldman, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence, Learning for Living*, 2:5, 1965, s.24. Akt. Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.72-73.

³⁸³ Straughan, *Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar*, (çev: Abdulvahit İmamoğlu, Tuncay Aksöz), s.23; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.168-172; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

³⁸⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.176; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.39-43; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.10; Ay, *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım?*, s.59.

³⁸⁵ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.73.

³⁸⁶ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.175-176; Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.100; Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim " Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, s.68.

Araştırmada çocukların tamamı duygusal açıdan Allah'a karşı iyi duygular beslediklerini ifade etmişler, tüm içtenlikle Allah'ı sevdiklerini ve Allah'ın da onları sevdiğine inandığını söylemişlerdir. Çocukların Allah'ı sevmeleri ona inanmalarını da kolaylaştırmıştır. Allah'ın niçin sevilmesi ve Allah'a neden inanılması gerektiğini genel olarak aynı nedenlerle açıklamışlardır. Onları yaratması, kötülüklerden koruması, gönderdiği peygamberlerle doğru yola iletmesi, onlara rızıklar vermesi, günahlarını affetmesi gibi sebeplerden dolayı çocuklar tereddüt etmeden tam bir içtenlikle Allah'ı sevdiklerini ve O'na neden inandıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca çocukların yaratıcı oluşu ve onlara verdiği nimetler sebebiyle Allah'a minnettar oldukları da gözlemlenmiş ve verilen yanıtlar sonucunda bu durum tespit edilmiştir.

Yavuz'un yaptığı çalışmada da bizim elde ettiğimiz sonuçlara benzer olarak çocukların neredeyse tamamı Allah'a inanmanın vazgeçilemeyen bir duygu olduğunu vurgulamıştır. Yedi yaşında Allah'a, güven duygusunun etkisiyle çocuğun ruhsal ve zihinsel gelişimiyle birlikte dini inancı da şekillenmektedir. Çocuk bu dönemde Allah'ı tek kelimeyle kısa ifadelerle izah etmesine rağmen O'nun kendisinin ve ailesinin yaratıcısı olduğunun farkındadır.³⁸⁷ Çocuklar kendilerini Allah'a yakın hissettiklerini ve O'na güvendiklerini söylemektedirler. Ayrıca çocuklar Allah'a güvenmek ve Allah'ın koruyuculuğuna sığınmakla varlıklarının emniyet altına alındığını, isteklerinin ve ihtiyaçlarının yerine getirileceği ümidini taşıdıklarını vurgulamışlardır. Çocuğun yaşının ilerlemesiyle birlikte dini bilgilerin genişlediği ve anlamların içerik olarak belirginleştiği ve canlılık kazandığı görülmektedir.³⁸⁸

Konuk'un araştırmasında ise çocuklarda Allah'ın onları sevdiği inancının kuvvetli olduğu tespit edilmiştir. Ancak korku ve sevgi bağlamında sorulan sorulara verilen cevaplar incelendiğinde çocukların Allah'tan korkma nedenlerinin çevrenin öğretimine dayandığı görülmektedir.³⁸⁹ Nitekim Konuk'un çalışmasında 5-6 yaşlarında 44 çocuğa sorulan "Allah'tan korkar mısın?" sorusuna 29 çocuk "korkuyorum" cevabını vermiştir. Bu çocuklara neden Allah'tan korktukları sorulduğunda, onlar "cehenneme atar, çarpabilir, bizi taş yapar, herkes ondan korkar" gibi cevaplar vermişlerdir. "Korkmuyorum" diyen çocuklardan bazıları ise korkmamasının uslu durmasıyla bağlantılı olduğunu düşünmektedirler. Böyle bir

³⁸⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.169, 248.

³⁸⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.48-56.

³⁸⁹ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.53-56.

düşüncenin çocukların zihnine yerleşmesinin en önemli nedeni olarak anne-babanın istediklerini çocuklarına yaptırmada Allah'ı yakıcı, cezalandırıcı bir varlık şeklinde tanıtmalarının etkili olduğu sonucuna varılabilir.³⁹⁰ Korkuya dayalı, cezalandıran, cehennemî olan yakıcı bir Allah imajı ile korkutularak bir din eğitimi verilmeye çalışılması çocuğun dini yaşamını etkileyerek dine ve dini konulara korku duygusu beslemesine neden olacaktır.³⁹¹

2.2. Çocukluk Döneminde Ahiret İnançına Genel Bakış

Araştırmada incelenen başka bir konu, çocukların ölüm olayına bakışlarının nasıl bir değişim geçirdiğini saptamak olmuştur. Batı'da Nagy'i yaptığı bir araştırma sonucunda 0-5 yaşlarındaki çocuklarda kesin bir ölüm algısının bulunmadığını ve bu yaşlardaki çocukların ölümü bir ayrılma, uyku ya da geçici bir olgu şeklinde düşündüklerini ifade etmiştir. 5-9 yaş arası çocuklar ise ölümün varlığını, mutlaklığını ve kesinliğini kabul etmekte ancak ölüm hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadıklarından, ölümü kendilerinden uzak ve kaçılabilir bir durum gibi düşündüklerini belirtmiştir. 9 yaştan itibaren çocuklarda daha gerçekçi bir ölüm anlayışının başladığı ve ölümün vücut fonksiyonlarının sona ermesi ile kaçınılmaz bir son olduğunu kabul ettikleri vurgulanmıştır.³⁹²

Konuk'un araştırmasında 5-6 yaş çocuklarının tamamına yakınının ailelerine ölenler hakkında "niçin öldüğü, nereye gittiği, tekrar onu görebilmesinin mümkün olup olmadığı, yemek yiyip yiyemedikleri, onlara ne olacağı" gibi sorular sordukları tespit edilmiştir. Bu çocuklardan % 33'ü ölen kişinin geri gelebileceğini düşündüklerini ifade etmişlerdir.³⁹³ Özeri'nin ilk çocukluk dönemindeki çocukların ölüm sonrası için sorduğu "Ölen insanlar nereye gider" sorusu 4-6 yaş çocukları 6

³⁹⁰ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.54-55, 78-80; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s.171; Ay, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, s.21-22; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.33, 83-85.

³⁹¹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.83; Gül, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?*, s.33, 83-85.

³⁹² Maria H. Nagy, "The Child's View of Death", *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel, New York: McGraw-Hill Book, 1965, s.81-88. Akt. Köylü, Altaş, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, s.188-189; Tamminen vd."The Religious Concepts of Preschoolers" s.74-75. Akt. Dam, "Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.80.

³⁹³ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.60-65.

yaşındaki çocuğun ruhun cennete veya başka bir yere gittiğini söylemektedir.³⁹⁴ Orta çocukluk döneminde çocuklar ölen insanların bir daha canlanamayacağını anlarlar. Fakat yine de ruh gibi ölümsüz bir yapıyı anlamaları zordur.³⁹⁵

Yaptığımız araştırma sonucunda ilk çocukluk dönemindeki çocuklar arasında ölümden sonraki hayatın olduğu bilgisine sahip olmayanların dahi ölümü bir uyku ya da baygınlık gibi algılamadıkları diğer tüm çocuklar gibi ölen kişilerin bir daha geri dönemeyeceği bilgisine sahip oldukları tespit edilmiştir. Genel anlamda çocukların yaşlarının artması ile sosyal çevrede ölüm gerçeğini daha fazla müşahede ettikleri görülmüştür.

Bulgulara göre ilk ve son çocukluk dönemi çocukları vefat eden yakınları için üzüldüklerini ve ağladıklarını ifade etmiştir. Ancak ailelerin üzüntü sonrasında çocuklarının ölüm olayından olumsuz etkilenebileceği endişesiyle ölümle ilgili herhangi bir açıklama yapmadıkları, sadece son çocukluk döneminde farklı yaşlarda bulunan birkaç çocuğa ailelerinin teselli amacıyla bazı cümleler kurdukları tespit edilmiştir.

Ahiret hayatı hakkında incelen ikinci konu ise cennet ve cehennem konusu olmuştur. Bu kavramlar bireyin zekâ gelişimine, yaşantısına ve öğrendikleri bilgilere göre farklılık gösterebilmektedir.³⁹⁶ Cennet ve cehennem tasavvurlarını tespit etmek amacıyla hazırlanmış sorulara verilen yanıtlar incelendiğinde genel olarak ilk çocukluk dönemindeki çocukların cennet ve cehennemin mahiyeti hakkındaki bilgilerinin son çocukluk dönemine göre sınırlı olduğu görülmüştür. İlk ve son çocukluk dönemindeki çocukların sosyal öğrenme sonrası edindikleri dini bilgiler çerçevesinde cennet ve cehennemi tasvir ettikleri belirlenmiştir. Çocuklar genel olarak cenneti; çiçeklerin, ağaçların, kuşların ve meyvelerin olduğu, içerisinde istenilen şeylerin, sarayların ve ırmakların bulunduğu, hayal edilemeyecek kadar güzel bir yer olarak düşünürken cehennemi içerisinde ateşin ve kuyuların bulunduğu karanlık kötü bir yer olarak tasvir etmiş ve bu betimlemelere uygun resimler çizmişlerdir.

Ahiret hakkında bilgi sahibi olan, ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının aynı zamanda ahlaki yönden iyi kötü davranışların neler olduğu bilgisine de sahip

³⁹⁴ Özeri, *Okul Öncesi Dönemde Ahlak Gelişimi ve Eğitimi*, s.75-78.

³⁹⁵ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.61.

³⁹⁶ Peker, *Din Psikolojisi*, s.31.

oldukları tespit edilmiştir. Bu çocuklar iyilik yapanlar, yalan söylemeyenler, günahı olmayanlar, Müslüman olanlar, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi ibadetleri yapan kişilerin cennetlik; kötülük yapan, yalan söyleyen, içki içen, kötü söz söyleyen, Müslüman olmayan, günahları çok olan, dünyada kötü şeyler yapan, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi ibadetleri yerine getirmeyen, bencilce davranan kişilerin ise cehennemlik olan kişiler olduğunu belirtmişlerdir.

Yavuz'un yaptığı araştırmada da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Yavuz çocukların cennet ve cehennem hakkında tasavvurlarının iki grupta toplandığını tespit etmiştir. Gruplardan birincisinde çocuklar, cennet ve cehennemin mahiyeti ile ilgilenirken ikinci gruptakiler ise insan fiilleri ile cennet-cehennem arasındaki ilişkiyi anlamaya çalıştıkları gözlemlenmiştir.³⁹⁷ Yavuz, 7-12 yaş çocuklarının cennet, cehennem, melek, şeytan gibi sorulara verdikleri cevapların sonucunda, bu yaş aralığında iyi ve kötünün bilgisine sahip olduklarını, cennet veya cehenneme inanç, ahlak, ibadet bağlamında yapılacak iyi/kötü davranışlardan örnekler vererek gidileceği bilgisine sahip oldukları belirlenmiştir. Ayrıca bu çocuklar cenneti yeşillik, çiçeklerle kaplı güzel bir yer, cehennemi ise içerisinde ateş olan kötü bir yer olarak betimlemektedirler. Çocukların yaşlarının artmasıyla inanç, ahlak ve ibadetlere karşı ilgilerinin artarak mesuliyet duygusunu kazandıkları tespit edilmiştir.³⁹⁸ Oğultekin'in yaptığı çalışmada da benzer veriler elde edilmiştir.

Taştekin'in çocuklardaki cennet ve cehennem kavramları üzerine yaptığı araştırmada çocukların sosyal öğrenmelerin etkisiyle cennet ve cehennemi tasvir ettiklerini gözlemiştir. Çocuklardan bazıları "Cehennem yedi kattır. İnsanlar günahlarına göre oraya yerleştirilir.", "Ahirette kimse yalan söylemez ama elleri ayakları konuşmaya başlar. Her şeyi itiraf eder.", "Oranın bir günü buranın bin günüdür." "Sırat köprüsü bir telin yedi kat inceliğindedir. Kâfirler geçemez, düşerler. Müslümanlar çok hızlı geçecek" gibi ifadeleri kullanmıştır.³⁹⁹

Koç tarafından 8-11 yaş arasındaki çocukların zihinlerindeki cennet ve cehennem kavramları hakkındaki düşünceleri öğrenmek amacıyla yaptığı anket

³⁹⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.188.

³⁹⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.183-187; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.103-104; Oğultekin, *Dini Kavramların Şekillenmesinde Çevre ve Eğitimin Rolü, (6-9 yaş Çocukluk Dönemi Erzurum İli Örneği)*, s.98-100.

³⁹⁹ Osman Taştekin, *Kıyamet ve Ahiretle İlgili Kavramların Öğretimi*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998, s.145.

çalışmasında şu sonuçları elde etmiştir. Çocuklar cennetin ve cehennemin nerede olduğu hususunda tam bir bilgiye sahip değildirler. Çocukların yarısı cennet ve cehennemin ahirette olan bir yer olarak düşünürken geri kalan kısmı ise cennetin gökyüzünde, Allah'ın yanında olduğu cevabını vermiştir. Aynı durum cehennemin yeri hususunda da gözlemlenmiştir. Sadece çocuklar Allah'ın yanında yerine yerin altında yanıtını vermişlerdir. Ancak çocuklar iyi insanlar, Allah'a inanan ve O'nun emirlerini yerine getirenlerin cennete aksi durumda olanların ise cehenneme gideceği bilgisine sahip olduğu tespit edilmiştir. Çocuklar cennetin içerisinde Allah'ın, meleklerin, peygamberlerin, inanç ve ahlak bakımından iyi insanların; cehennemde ise şeytanın, inanç ve ahlak yönünden kötü insanların yaşadığını söylemişlerdir.⁴⁰⁰

Yapılan araştırmalar incelendiğinde çocukların ölüm olayını anlamalarında ve cennet-cehennem kavramlarının mahiyeti hakkındaki bilgilerin artmasında bilişsel gelişim ve sosyal öğrenmelerin etkili olduğu görülmektedir.

2.3. Çocukluk Döneminde Peygamberlere Yönelik Düşünceler

Örneklem grubundaki ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarına peygamber ile ilgili sorduğumuz sorulara verilen cevaplar bir bütün olarak değerlendirildiğinde peygamberler hakkında çocukların herhangi bir olumsuz yanıt vermedikleri tespit edilmiştir. İlk çocukluk dönemindeki çocukların bilgisinin yaşlarının küçük ve öğrenmelerin yetersiz olması sebebiyle son çocukluk dönemine göre sınırlı olduğu belirlenmiştir. Fakat son çocukluk dönemi çocuklarının yaşlarının ilerlemesi ve dini bilgi düzeyindeki artışa paralel olarak peygamberleri daha yakından tanıdıkları görülmüştür.

Peygamberlere niçin iman edilmesi meselesinde ilk çocukluk dönemindeki birkaç öğrenci "Allah gönderdiği için" cevabını verirken son çocukluk dönemindeki çocuklar bu yanıtın yanı sıra peygamberlerin ahlaki özellikleri ve tebliğ görevinden bahsederek konuyu açıklamaya çalışmışlardır. Peygamberlerin isimleri sayılırken tüm yaş gruplarında ilk önce Hz. Muhammed (sav)'in ismi verilmiş yaş grubu arttıkça bu isimlere diğer peygamberlerin isimleri eklenmiştir. Çocukların "Peygamberler İlahisini" dinlemeleri, peygamber isimlerini öğrenmede yararlı

⁴⁰⁰ Bozkurt Koç, "Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasavvuru (İlköğretim Okulu Öğrencileri Örneği)", *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 39, (2009), s.160-175.

olmuştur. Özellikle 9 yaştan itibaren çocukların çoğunluğunun hazreti (Hz.) unvanından hareketle bazı kadın ve erkek sahabeleri peygamber olarak gördükleri tespit edilmiştir.

Oğultekin'in araştırmasında benzer bulgular elde edilmiştir. Çocuklar 6 yaşına kadar peygamber kavramı hakkında pek bilgileri yoktur. Bu yaştan itibaren ise sosyal öğrenmelerin etkisiyle bu kavram hakkında bir takım bilgilere sahip oldukları tespit edilmiştir. Çocuklardan bazıları Hz. Ali'yi peygamber olduğunu zannetmektedirler. Peygamberler içerisinde akıllarına ilk gelen kişi ismini daha çok duydukları Hz. Muhammed olmuştur. Hz. Peygamberi iyi kalpli, dürüst bir kişi, son peygamber oluşu ve insanlara yol göstericiliği ile tanıtmaktadırlar.⁴⁰¹

Peygamberler içerisinde çocukların benimsedikleri ve daha fazla bilgi sahibi oldukları kişi Hz. Muhammed'dir. Nitekim Yavuz'un araştırmasında da Hz. peygamberin elçiliği, kişiliği ve görevleri üzerinde durdukları tespit edilmiştir. Çocuklar Hz. peygamberi Allah'ın en sevdiği kişi, Allah'ın gönderdiği son elçi, Müslümanlığı yayan, Kur'an'ı getiren, insanları doğru yola ileten iyi bir kişi olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁰²

2.4. Çocukların Kur'an-ı Kerim Hakkındaki Düşünceleri

Araştırmada Kur'an-ı Kerim'e karşı ilgilerinin ve duygularının nasıl bir değişim geçirdiğini saptamak amacıyla çocuklara Kur'an-ı Kerim hakkında yöneltilen sorulardan hareketle elde edilen veriler incelendiğinde, genel itibariyle Kur'an'ın Allah tarafından gönderildiği bilgisine sahip oldukları tespit edilmiştir. Çocukların neredeyse tamamı aile ve çevresindeki kişilerin Kur'an-ı Kerim'i okurken gördüğünü ifade etmelerine rağmen çoğunluğunun Kur'an-ı okumadığı belirlenmiştir. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında çocukların küçük yaşta olmalarının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim çocukların yaşlarının artması ile Kur'an-ı Kerim'i okuyanların sayısında artış meydana geldiği gözlemlenmiştir.

⁴⁰¹ Oğultekin, *Dini Kavramların Şekillenmesinde Çevre ve Eğitimin Rolü*, s.88.

⁴⁰² Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s. 2014-220.

Kur'an-ı Kerim'i okuyan ilk ve son çocukluk dönemi çocuklarının, Kur'an-ı niçin okuduklarını ve okurken duygusal olarak neler hissettiklerini öğrenmek amacıyla yöneltilen sorulara verilen cevaplar incelendiğinde çocukların yaşlarının artmasıyla Kur'an-ı Kerim'in niçin okunduğu ve okurken neler hissedildiği daha net bir şekilde açıkladıkları belirlenmiştir. Özellikle 9 yaşından itibaren bu sorulara verilen cevaplarda Kur'an-ı Kerim'in indirilme ve okunma amacını daha uygun bir şekilde ortaya koyduğu tespit edilmiştir.

Konuk'un araştırması sonucunda, 5-6 yaş çocuklarının çoğunluğunun Kur'an-ı Kerim'i gördüklerinde ismini bildiklerini ancak çoğunluğunun onun ne olduğunu açıklayamadıklarını tespit edilmiştir. Çocuklar Kur'an'ın niçin okunduğunu Allah'ın sevgisini kazanmak, duasının kabul olmasını sağlamak, onu öğrenmek, namaz kılmak amacıyla ve günah olmasın diye okunması gerektiğini genel olarak ifade etmişlerdir.⁴⁰³

2.5. Çocukların Görülemeyen Varlıklara Bakışı

İnsanın cin ve melek gibi görülemeyen varlıkların bilgisine ulaşabilmesi ancak ilahi bir varlık olan Allah'ın bildirmesi ile mümkündür. Bu özelliği dolayısıyla somut işlemler dönemindeki çocukların bu varlıkları kavrayabilmesi yetişkinlere göre daha zordur. Ancak çocuklar sosyal çevreden öğrendikleri birtakım bilgilerle bu varlıklar tanımlamaktadır.

Araştırmada çocukların soyut işlemler dönemine yaklaştıkça melek ve cin gibi görülemeyen varlıkları daha iyi tanıdıkları ve bu varlıklar hakkında sosyal çevreden edindikleri bilgilerin arttığı belirlenmiştir. Özellikle ilk çocukluk döneminde bu varlıklar hakkındaki bilgilerin yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. İlk ve son çocukluk dönemindeki çocukların görülemeyen varlıklar hakkındaki yanıtları incelendiğinde çocukların 7 yaşına kadar cini, izlemiş oldukları "Alâeddin'in Sihirli Lambası" çizgi filminden hareketle dilekleri kabul eden bir varlık olarak gördükleri tespit edilmiştir. 9 yaşına kadar lamba cininin yanı sıra artık cinlerin kötü varlıklar olduğu düşüncesinin oluşmaya başladığı belirlenmiştir. 9 yaşından itibaren ise çocukların, cinleri sadece insanlara kötülük yaptırان varlıklar olarak tanımladıkları

⁴⁰³ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.49-50.

görülmüştür. Hatta izlemiş oldukları cinlerle ilgili filmlerden dolayı insanların içine girip kötülük yaptırdığını söyleyen çocuklara da rastlanmıştır.

Yavuz'un araştırmasında ise araştırma sonuçlarımıza benzer olarak melekleri görev ve özelliklerine örnekler vererek tanımladıkları belirlenmiştir. Melekleri iyi varlıklar olduğu ve insanların iyiliğini istediği, günah işlemediği, Allah'ın emrinden çıkmadığı, günahı sevabı yazma görevi olduğu, insanları koruduğu şekliyle ifade etmişlerdir. Şeytanı ise kötü varlık olduğu ve insanlara kötülük yaptırdığı, Allah'ın huzurundan kovulan bir kişi olarak ifade etmişlerdir. Verilerden hareketle Yavuz, çocukların ahiret kavramı ve görülemeyen varlıklar hakkında öğrenmiş oldukları bilgilerin dışına çıkmadıkları ve verdikleri cevapların İslami anlayışa oldukça yakın olduğu çıkarımında bulunmuştur.⁴⁰⁴

Selçuk, 7-9 yaş grubundaki çocukların cennet, cehennem, melek, şeytan tasavvurlarının yeterince olgunlaşmadığını söylemiştir. Bu dönemdeki çocuklar, melekleri beyaz giyinmiş, kanatları olan, Allaha yardım eden varlıklar; şeytanı ise insanlara kötülük yaptıran, vesvese veren kötü biri olarak çevrelerinde duydukları şekliyle açıklamışlardır.⁴⁰⁵ Oğultekin, 6-9 yaş çocukları melekleri görünmez, insanlara iyilik yapan, günahları yazan kişi olduğu, iyi insanları koruyan, kanatlı varlıklar olduğu, iyi varlıklar olduğu kötülük yapmadığı, şeytanla savaşan bir varlık olarak görmekte-dirler.⁴⁰⁶

Çocuklar melekleri genel olarak, yaptıkları görevler, fiziksel ve manevi özellikleri ile tanımlamışlardır. Ayrıca çocuklar meleklerle ilgili, iyi varlıklar olmaları, insanların iyiliği için dua etmeleri, farklı görevlerinin olduğu, kanatlarının bulunduğu gibi bazı özelliklerine vurgu yapmışlardır.

2.6. Çocukların İbadet Algılarındaki Değişim

Diğer konularda olduğu gibi ibadet konusunda da ilk çocukluk dönemindeki çocukların bilgilerinin, son çocukluk dönemine göre daha sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu dönem çocuklarının tamamının, ibadetin tanımını yapamadıkları ancak namaz, oruç, dua gibi ibadet çeşitlerinden örnekler vererek ibadetle ilgili birtakım

⁴⁰⁴ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.183-187.

⁴⁰⁵ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.103.

⁴⁰⁶ Oğultekin, *Dini Kavramların Şekillenmesinde Çevre ve Eğitimin Rolü*, s.90-93.

değerlendirmeler ortaya koymaya çalıştıkları belirlenmiştir. Son çocukluk dönemi 7-10 yaş grubundaki çocuklar ibadet kavramını tanımlayamamaları da namaz, oruç, dua gibi ibadet çeşitleri ile örneklendirmişlerdir. 11 yaşındaki çocukların ibadetin anlam ve amacına uygun tanımlama ve belirlemeler yaptıkları görülmüştür. Çocukların tamamı ibadetlerin Allah rızasını kazanmak ve onun istediğini yerine getirmek amacıyla yapıldığını farkındadır. Çocuklar, ailelerinde gördükleri ibadetleri onlarla birlikte ya da kendi başlarına yaptıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca çocuklar ibadet esnasında ve sonrasında kendilerini mutlu ve huzurlu hissettiklerini vurgulamışlardır.

Konuk'un okul öncesi çocuklara yaptığı araştırmada çocuklara namaz kılan bir kişi resmi gösterilip "Bu çocuk burada ne yapıyor?" sorusu sorulmuştur. Çocukların tamamına yakınının resimdeki kişinin namaz kıldığını, az sayıda çocuğun da dua ettiğini söylemeleri 4-5 yaş çocuklarının bu ibadetlerle tanıştığı çıkarımı yapılabilir. Ayrıca çocukların ibadetlerin yapılış amacını açıklarken Allah için, sevap kazanmak, cennete gitmek gibi sebepler ileri sürmeleri bu yaş çocuklarının ibadetlerle ilgili az da olsa bir takım bilgilerinin olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁷ Yavuz'un araştırmasında elde edilen sonuçlara bakıldığında, çocukların ibadetlere ve dini konulara ilgisinin yaşla doğru orantılı arttığını ve ibadetleri Allah'ı sevmeleri ve emrini yerine getirmek istemeleri nedeniyle dini pratiklere ve uygulama eğilimi gösterdikleri ifade ettiklerini tespit etmiştir. Ayrıca bazı çocukların yaptığı ibadetler nedeniyle Allah'ın isteklerini kabul edeceği düşüncesini de taşıdığı belirlenmiştir.⁴⁰⁸

2.7. Çocukluk Döneminde Duaların İçeriği

İlk çocukluk döneminde dua etme isteği kuvvetli olup çocuk dua etmekten hoşlanır. Dua, Allah ile kurulan bir iletişimdir ve çocuk için genellikle otururken, yatarken, yemekten önce ve sonra yaptığı bir merasimdir. Dua etmeye başlanmasının en önemli nedeni sosyal çevrede dua eden kişileri görüp taklit etme isteğidir.⁴⁰⁹

Araştırmamızda, duaların nasıl bir değişim geçirdiğini saptamak üzere yöneltilen soruya verilen yanıtlar incelendiğinde, çocukların dua etme alışkanlığı

⁴⁰⁷ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.47-48.

⁴⁰⁸ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.80-82,102-104.

⁴⁰⁹ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.74; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

kazandıkları ve duaları kabul edenin Allah olduğu bilgisine sahip oldukları belirlenmiştir. Genel olarak çocuklar; yatarken, yemeklerden önce ve sonra, ezan okunurken, namazlardan sonra, şehitler olduğu zaman, okula gitmeden önce, kötü duruma düştüklerinde, Kur'an okunduktan sonra, kötü bir şey olduğunda, cuma ve kandil gecelerinde, ramazanda, biri vefat ettiğinde, bir yere sohbete gittiklerinde orada dua yapılıyorsa, Allah'tan bir şey isteyeceklerinde, cuma günü camiye gittiklerinde, sınava girmeden önce gibi çeşitli zamanlarda ellerini açarak dua ettiklerini söylemişlerdir.

Çocuklara sorduğumuz "Duanda istediklerinin hepsini Allah verir mi?" sorusuna verilen cevaplarda, edilen duaların Allah tarafından kabul edilip edilmeyeceğini düşünen kişilerin oran olarak birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir. Allah'ın edilen duaların tamamını kabul edeceği inancının çocukların yaşlarının artmasıyla ters orantılı olarak azaldığı belirlenmiştir. Ancak küçük yaştaki çocukların tam bir inançla Allah'ın onların etmiş oldukları duaları kabul edeceği inancını taşıdıkları görülmüştür. Bazı çocuklar ise iyi davranışların yapılması karşılığında Allah'ın bütün duaları kabul edeceği inancında olduğu tespit edilmiştir. Dualarının kabul olmadığı zaman çocuklar genel olarak kendilerini kötü hissettiklerini ve üzüldüklerini dile getirmişlerdir.

Bu nedenle çocuğa söylenen "Allah'tan iste o verir" fikri onun gerçek ile hayali birbirinden ayıramamaları dolayısıyla Allah'ı bir masal kahramanı gibi görmesine, çocukta duaların mucize olarak hemen kabul edileceği düşüncesinin oluşmasına neden olabilmektedir. Duanın kabul olmaması durumunda çocuk hayal kırıklığına uğrayabilir ve dua etmeyi bırakabilir.⁴¹⁰

İlk çocukluk dönemi çocuklarının benmerkezci bir tutum sergilemeleri, dualarında manevi dileklerden çok maddi isteklerde bulunmalarına neden olmuştur. Sonraki dönemlerde çocukların dualarına, manevi boyut eklenmekte ve çocuklar duayı Allah ile gizli şeylerin paylaşıldığı bir iletişim aracı görmektedirler.⁴¹¹ Ayrıca

⁴¹⁰ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.78-83.

⁴¹¹ Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, s.206; Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.102; Cihandide vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, s.12.

⁴¹¹ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s.36. Bkz. Ronalt Goldman, *Religious Thinking from Chidhood to Adolescence*, The Seabury Press, New York, 1964,1966. s.14. Akt. Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi", s.30.

çocuğun yaşının ilerlemesi ve egosantrik düşüncenin azalmasının etkisiyle çocuk, şahsi duaların yanı sıra başkaları için de dua etmektedir.⁴¹²

Araştırmamızda ilk çocukluk döneminde yapılan duaların içeriği incelendiğinde çocuklardaki egosantrik düşüncenin etkisiyle doğrudan ya da dolaylı olarak kendileri için bir şeylerin talep edildiği görülmüştür. Ayrıca bu dönemde yapılan dualarda maddi unsurların ağır bastığı ancak birtakım manevi isteklerin de yer aldığı belirlenmiştir. Özellikle 4-6 yaş grubu çocukların oyuncaklara olan ilgileri ve yaşamlarında oyunun taşıdığı değer sebebiyle dualarında farklı oyuncaklar istedikleri de belirlenmiştir. Yine bu dönemde birtakım korkulara sahip olmalarının onları yatmadan önce dua etmeye sevk ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca yapılan dualarda, çocukların ölüm olayından çok etkilendikleri bu nedenle ailesini kaybetmekten korkmaları ya da kaybettikleri sevdiği kişilerin geri dönmeleri için dua ettikleri verilen cevaplar arasında yer almıştır.

Son çocukluk dönemindeki çocukların dualarında genel olarak sağlık, akademik başarı, ölüm ve maddi şeylerle ilgili isteklerde buldukları görülmüştür. Yine günah-sevap, cennet-cehennem ilişkisini kuran bazı çocukların, ölüm sonrası mutlu olmak amacıyla dua ettikleri de tespit edilmiştir. İlk çocukluk döneminde egosantrik düşüncenin azalmasının etkisiyle çocukların tanıdığı veya tanımadığı kimseler için dua ettikleri belirlenmiştir. Ayrıca bu dönem çocuklarının yapmış oldukları dualarda manevi dilek ve isteklerinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Batı'da David Elkind ve arkadaşlarının 160 kişi üzerine yaptığı araştırmada da 5-7 yaşındaki çocukların, belirli kalıplar halinde öğrendikleri dua formlarıyla yatmadan, yemeklerden önce gibi belirli zamanlarda Allah'la iletişime geçtikleri tespit edilmiştir. Ancak onların duaları yüzeysel, belli belirsiz kabul edilebilecek bir kavramken, duanın içeriği genel anlamda kişisel maddi isteklere yöneliktir. 7-9 yaşındaki çocukların dualarında anlam ve içerik bakımından değişimler meydana gelmiş ve bir önceki dönemdeki belirsizlikler ortadan kalkmıştır. Çocuklar maddi isteklerin yanı sıra kendisine ve başkalarına manevi olarak duygu boyutunda dualar etmeye başlamıştır. Ancak çocuğun dualarında somut öğeler yine baskındır. Bu dönemde çocuklar Allah'ı sınırlı bir varlık olarak kabul ettiklerinden dualarının kabul olmayabileceğini de düşünürler. 9-12 yaşındaki çocukların dualarında ise

⁴¹² Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.102.

başkaları ile konuşamadıkları, sırlarını özel bir konuşma ve iletişim içerisinde Allah ile paylaştıkları tespit edilmiştir. Bu dönemde çocuk duayı sıkıldığı, endişe duyduğu ve her zaman edileceği bir kavram olarak düşünmektedir.⁴¹³

Klinberg'in 630 çocukla yaptığı araştırma sonucunda da çocukların ibadet ve dua konularına karşı ilgilerinin olduğu belirlenmiştir. Genellikle çocukların ibadet yerlerini ziyaret ettiğini, ibadet ve dua anında tanrıyı andıklarını, sıkıntılı anlarda Tanrı'ya yalvardıklarını, pişmanlık anında tanrıyı hatırladıklarını söylemiştir. Ayrıca çocuklar Tanrı'yı sevdiklerini ve bu yüzden dini pratikleri yerine getirdiklerini belirtmişlerdir.⁴¹⁴

Konuk, araştırmaları sonucunda çocukların neredeyse tamamının yemekten önce ve sonra, yatarken, korktuğunda, Allah'tan bir şey isteyeceği zaman, bazı vakitlerde dua etme davranışı sergilediğini tespit etmiştir. Ancak çocukların yarısı duanın Allah'a yapıldığını söylerken diğer kısmı ise kendisi, annesi, babası ve ölmüşlere cevaplarını vermişlerdir. Bu dönem çocukları Allah'tan oyuncak, araba, para gibi maddi şeyler isterken aynı zamanda; beni kurtar, sağlık ver, kazalardan koru, mutluluk ver, beni affet gibi sadece kendisine manevi dualar etmektedir. Konuk araştırma sonucunda son çocukluk dönemi çocuklarının egosantrik düşünceden sıyrılarak hastalıklardan, felaketten korunma, sevdikleri ve başkaları için dua ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Konuk artan yaşla birlikte duanın Allah ile kurulan bir ilişki olduğunu vurgulamıştır.⁴¹⁵

Karaçoşkun'un okul öncesi dönemdeki çocuklarla yaptığı araştırmasında, çocukların büyük kısmının Allah'tan oyuncak, bisiklet, çanta, bilgisayar çanta gibi kişisel ihtiyaçlar; ev, araba, zengin olmak, ailem ölmesin, evimiz yıkılmasın vb. ailesini kapsayan dualar ettiği belirlenmiştir. Aynı çocuklar başkaları için ettikleri dualarda da benzer dileklerde bulunmuşlardır.⁴¹⁶ Çocukluk döneminde dua etme konusunda ulaşılan veriler bir arada değerlendirildiğinde Türkiye'de ve Batı'daki

⁴¹³ Elkind, Long, Spilka, " *The Child's Conception of Prayer*", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 101-109. Akt. Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.18-19.

⁴¹⁴ David Elkind, "The Development of Religious Understanding in Children and Adolescents" In *Research on Religious Development*. Ed.by. Strommen M.p., s.667, Akt. Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, s.100.

⁴¹⁵ Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, s.51-52, 85-86.

⁴¹⁶ Karaçoşkun, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua" s.17.

yapılan çalışmanın verileriyle araştırmada elde ettiğimiz verilerin benzerlik gösterdiği söylenilebilir.

2.8. Çocukların Cami Hakkındaki Düşünceleri

Araştırmamızda toplumun değerlerini gelecek kuşaklara aktaracak olan çocuklara İslam'ın merkezi konumunda olan camiler hakkındaki duygu ve düşüncelerini öğrenmek amacıyla "Cami bizim için neden önemlidir?" sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya çocukların genel olarak şu iki yanıtı verdikleri tespit edilmiştir. Tüm yaş gruplarındaki çocukların büyük bir kısmı caminin günümüzde icra ettiği fonksiyonlardan yola çıkarak bir takım değerlendirmeler yapmışlardır. Çocuklar caminin namaz kılınan, ezan okunan, Kur'an okunan, dini bilgiler öğrenilen, dua edilen ve ibadet edilen yer olması sebebiyle önemli olduğunu belirtmişlerdir. Caminin niçin önemli olduğu ile ilgili yorum yapan özellikle 4-7 yaş çocuklardan bazıları toplumda genel olarak caminin Allah'ın evi olarak tanıtılması sebebiyle "Cami Allah'ın evi olduğu için önemlidir" yanıtını verdikleri tespit edilmiştir.

Yavuzun araştırmasında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Çocuklar camiye Allah'ın evi, insanların namaz kıldığı, dua ettiği, Allah'a inananların ve O'nun sevgisini kazanmak isteyenlerin gittiği bir yer olarak tanımlamışlardır.⁴¹⁷

⁴¹⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, s.216-220.

SONUÇ

Bu çalışma çocukluk dönemi gelişim özellikleri ışığında çocukların dini gelişimlerini tespit etmek ve bu özelliklerin nasıl bir değişim geçirdiğini incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaca ulaşabilmek için ilk olarak insan yaşamını etkileyen farklı gelişim alanları ile önceden elde edilmiş veriler toplanarak araştırmanın metodik kısmı oluşturulmuştur. İkinci aşamada bu gelişim alanlarının çocukların dini gelişime etkisi incelenmiştir. Ayrıca dini gelişimin kaynağı ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Son aşamada ise çocuklardaki dini gelişimi öğrenmek amacıyla inanç ve ibadetlerle ilgili hazırlanan sorularla mülakat yapılmış ve araştırma sonucunda elde edilen veriler, ülkemizde ve Batı'da yapılan bazı araştırma sonuçlarıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

Batı'da çocuklarda dini inancın nasıl bir değişim geçirdiğini incelemek isteyen gelişim uzmanları genel olarak araştırmalarında çocuklara Allah, ahiret, dua ve maneviyat konularında sorular yöneltmektedir. Ülkemizde yapılan araştırmalarda ise bu varlık ve kavramlara peygamber, görülemeyen varlıklar, cami ve Kur'an-ı Kerim gibi konular eklenebilmektedir. Biz de çocuklardaki dini gelişimi incelerken hem ülkemizde hem de Batı'da yapılan araştırmalardan esinlendiğimiz için çocukların dini yönlerini kapsayan bu konularda araştırma yapmayı uygun bulduk. Araştırma sonucunda çocukların Allah, ahiret, peygamber, Kur'an-ı Kerim, görülemeyen varlıklar, dua ve maneviyat ve cami konularında elde edilen verilerine dayanarak şu sonuçlara ulaşılmıştır.

Çocuklar bir yaratıcıya inanma hususunda özel ve canlı bir hazırbulunuşluk içerisindedir. Bu nedenle çevrelerine dini alanda gelen ilk soruların yaratıcının fiziki özellikleri ve sıfatları hakkında olduğunu görmekteyiz. Bu sorulara verilen yanıtlar çocuktaki din duygusunun gelişmesini ve korunmasını sağlar. Çocukların, sosyal öğrenmeler yardımıyla öğrendikleri bilgilerin etkisiyle Allah'ın rızık verici oluşu, koruyucu vasfı, görme, işitme, bilme ve her şeye gücü yetmesi gibi sıfatları ön plana çıkardıkları belirlenmiştir. Çocukların, Allah'ın kendilerine verdiği rızıklar nedeniyle O'nu sevdiği, O'na inandığı, güvendiği ve minnet duyduğu tespit edilmiştir.

Çocukların çizdikleri resimlerde Allah'ı insani özelliklerle, yaşlı bir adam veya insan-çocuk şeklinde tasavvur ettikleri görülmüştür. Batı'da da bu hususta benzer

sonuçlar elde edilmiş ve böyle bir sonucun ortaya çıkmasında Hz. İsa'nın Tanrı olarak görülmesinin etkili olduğu çıkarımında bulunulmuştur. Ancak araştırmada Hıristiyan kültüründen uzak, Müslüman bir ailede yetişen çocukların da benzer düşüncede olduğu görülmüştür. Çocukların sosyal ilişkilerinde sürekli muhatap oldukları kişilerin insan olması ve zihinsel yapılarının soyut kavramları anlayabilecek kapasiteye sahip olmamasının etkisiyle onlar, Allah'ı mükemmel, büyük bir insan şeklinde tasavvur etmişlerdir. Çocuklardaki antropomorfik düşünce yapısı, onların yaşlarının ilerlemesi ve zihinsel olarak soyut özellikleri anlama kabiliyetlerinin gelişmesinin etkisiyle azalmıştır.

Ahret Düşüncesi noktasında çocuklar, Allah anlayışı dışında dini anlamda en fazla ölüm, cennet ve cehennem hakkında sorular sormaktadırlar. Çocukların ölüm hakkında sordukları sorular dinsel bir anlam içermezken verilen cevaplar çocukların dinle bağlantı kurmalarında etkili olmaktadır. Araştırmalar çocukların yaşlarının ilerlemesi ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle ölümü daha iyi kavradıklarını göstermektedir. Araştırmamızda ölüm hakkında Batı'da yapılan çalışmaların aksine özellikle erken çocukluk döneminde çocukların, ölümü uyku ya da bayılma olarak görmedikleri, ölümün bir son olduğunu bildikleri tespit edilmiştir. Çocukların cennet ve cehennem konuları hakkındaki görüşlerinin ise iki grupta toplandığı belirlenmiştir. Gruplardan birincisinde çocuklar, cennet ve cehennemin mahiyeti ile ilgilenirken ikinci gruptakiler ise insanın inanç, ahlak, ibadet gibi fiiller ile cennet-cehennem arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalıştıkları gözlemlenmiştir.

Araştırmamızda incelediğimiz diğer bir konu ise çocukların duygu ve düşüncelerinde peygamber algısının nasıl değişim geçirdiğidir. Peygamber inancının İslam dininin inanç esasları içerisinde bulunması ve dinin öğreniminde vazgeçilmez bir yerinin olması nedeniyle araştırmada peygamber kavramını inceleme gereği gördük. Gerek bizim çalışmamızda gerekse tartışma kısmında belirttiğimiz araştırma sonuçlarında *peygamberlerin çocuklar tarafından sevilen kişiler olduğu belirlenmiştir.* Ayrıca çocuklar ona inanılması gerektiğini ifade ederken bunun nedenini yaşlarının ilerlemesi ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle daha net açıklayabilmektedirler. Çocuklar genel olarak sosyal öğrenmelerin etkisiyle peygamberleri dürüstlük, güvenilirlik gibi ahlaki özellikleri; Allah'ın elçisi olması, tebliğ görevi gibi peygamberlik görevleri ile tanıtmaktadırlar. Çocuklar

peygamberler içerisinde en fazla bilgi sahibi oldukları kişi Hz. Muhammed'tir. Ayrıca çocukların bir kısmı Hz. ünvanından dolayı bazı sahabeleri peygamberlerle karıştıkları tespit edilmiştir.

Somut işlemler dönemindeki çocukların, soyut varlık ve kavramları algılamakta zorluk çekmektedirler. Çünkü çocuklar, soyut şeyleri algılayabilecek zihinsel olgunluğa erişmemişlerdir. Bu nedenle onlar yetişkinlere göre özellikle melek ve cin gibi varlıkları kavramakta zorlanırlar. Çocuklar genel olarak melekleri yaptıkları görevler, fiziksel ve manevi özellikler ile tanıtmaktadırlar. Onlar sosyal öğrenmelerin etkisiyle melekleri kanatları olan, görünmez, günah ve sevapları yazan, insanların iyiliği için dua eden, onları koruyan iyi varlıklar olarak betimlemektedirler. Cin düşüncesinde ise çocukların yanlış öğrenmelere sahip oldukları, film ve çizgi filmlerden etkilendikleri görülmektedir. Çocuklardaki cin düşüncesi genel olarak ilk çocukluk döneminde lamba cini iken son çocukluk döneminde insanlara kötülük eden, insanlara zarar veren kötü bir varlık olarak değişmektedir.

Çocukların dini ibadet ve dualara karşı canlı ilgileri bulunmaktadır. Onlar, çevrelerinde gördükleri dini söz, fiil ve davranışları taklit ederler. Genel anlamda çocukların yaşlarının artmasıyla ibadetin manasını daha iyi kavradıkları ve farklı ibadetleri yaptıkları tespit edilmiştir. Çocukların dualarının içerik ve mahiyetleri hakkında ülkemizde ve Batı'da yapılan araştırma sonuçlarına bakıldığında ilk çocukluk dönemi yapılan dualarda çocuklardaki egosantrik düşüncenin etkisiyle kendileri için maddi şeyler istedikleri gözlemlenmiştir. Yaşın ilerlemesi ve egosantrik düşüncenin azalmasıyla çocukların kendileri ve başkaları için manevi şeyler istedikleri tespit edilmiştir. Ayrıca çocukluk döneminin sonuna doğru dua; Allah ile kurulan, gizli şeylerin paylaşıldığı bir iletişim aracı olarak görülmektedir. Çocukların dualarının kabul edileceği inancı ise yaşın ilerlemesi ile azalmaktadır.

İslam dininin merkezi konumunda olan camiler ve ana kaynağını oluşturan Kur'an'ı Kerim, çocukların İslam dinini öğrenmelerinde ve onları bir dine ait hissetmelerinde etkili olan iki unsurdur. Çocuklar genel olarak camileri günümüzde icra ettiği fonksiyonlardan yola çıkarak namaz kılınan, ezan okunan, Kur'an okunan, dini bilgiler öğrenilen, dua edilen ve ibadet edilen yer olarak tanıtmakta ve bu nedenlerden dolayı camilerin önemli olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca caminin

niçin önemli olduğu ile ilgili yorum yapan özellikle 4-7 yaş çocuklardan bazıları, toplumda genel olarak caminin Allah'ın evi olarak tanıtılması sebebiyle camiyi Allah'ın evi olarak gördüklerini ve bu nedenle önemli olduğunu söylemişlerdir.

Araştırmamıza katılan çocukların Kur'an-ı Kerim'i tanımaları ve onun Allah tarafından gönderildiği bilgisine sahip olmalarına rağmen çoğunluğun Kur'an-ı Kerim'i okuyamadıkları tespit edilmiştir. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında çocukların küçük yaşta olmalarının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim çocukların yaşlarının artması ile Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okuyanların sayısında artış meydana geldiği gözlemlenmiştir. Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okuyan ilk ve son çocukluk dönemi çocukları, Kur'an-ı niçin okuduklarını ve okurken duygusal olarak neler hissettiklerini yaşlarının ilerlemesiyle daha net bir şekilde açıkladıkları belirlenmiştir. Özellikle 9 yaşından itibaren bu sorulara verilen cevaplarda Kur'an-ı Kerim'in indirilme ve okunma amacını daha uygun bir şekilde ortaya koyduğu tespit edilmiştir.

Gelişimin bir bütün olduğu dikkate alındığında, çocukların dini gelişimlerinin zihinsel, duygusal, sosyal, ahlaki, dilsel ve kişisel gelişimleriyle etkileşim içerisinde olduğu söylenebilir. Nitekim çocukların sosyal gelişimleri, onların dini söz ve davranışları öğrenmesini; zihinsel gelişimlerdeki şemalar, Allah tasavvurlarını; kişilik gelişimlerdeki temel güven, Allah'a güven ve bağlılıklarını şekillendirmektedir.

Çocukların zihinsel kapasitelerinin artması ve sosyal öğrenmelerin etkisiyle bu konulardaki düşüncelerinin daha da netleştiği ve bilgilerinin arttığı tespit edilmiştir. Özellikle ailede, camide ve cemaatlere ait yerlerde din eğitimi alan çocukların, diğer çocuklara göre bu konularda daha fazla bilgi sahibi oldukları ve bu varlıkları, kavramları daha iyi tanımlayabildikleri belirlenmiştir. Ayrıca din eğitiminin erken dönemlerde, uygun şekillerde verilmesi onların dine karşı olumlu tutum sergilemelerinde ve dini bağlılıklarını arttırmada etkili olmaktadır.

Bu araştırmada elde edilen sonuçlar ve örneklem grubu sınırlıdır. Çocuklardaki dini gelişimi incelemek isteyen kişilerin, ülkemizin çeşitli yerlerinde, yüksek katılımlı bir örneklem oluşturarak araştırma yapmaları, elde edilen verilerin evreni temsil etmesinde ve daha kapsayıcı bilgilerin ulaştırılmasında yararlı olabilir. Böylelikle çocukların dini gelişimlerinin daha iyi bilinmesi, din eğitiminde uygun

yöntem ve tekniklerin geliştirilmesi ve çocukların dini gelişimlerinin sağlıklı bir süreç içerisinde şekillenmesi sağlanabilir.

Araştırmanın teorik ve uygulama verileri ışığında eğitimcilere şu öneriler verilebilir:

Dini inanç eğilimi her çocukta doğuştan var olan bir özelliktir. Bu özelliğin gelişimi, değişimi ve şekillenmesinde sosyal çevrenin etkisi büyüktür. Ailedeki fertlerin her türlü dini davranışları, dini içerikli sözleri ve ibadetleri çocuğun kişiliğinde derin izler bırakır. Bu nedenle ailedeki fertler ve çocukla iletişime geçenler; dini söz, fiil ve ritüellerin amacına vurgu yaparak çocuğa taklit edebileceği modeller sunmalıdırlar.

Çocuğa din eğitimi verilirken kazandırılacak ilk şey doğru bir Allah inancıdır. Çünkü Allah inancı diğer inanç ve ibadetlerin temelini oluşturmaktadır. Ne yazık ki büyükler çocuklara ahlaki davranışlar kazandırmak isterken onları Allah ile korkutmaktadırlar. Çocuğa yakıcı, cezalandırıcı, azap edici kötü bir Allah inancı değil; merhametli, şefkatli, nimetler veren bir Allah profili çizmek gerekmektedir.

Çocuklar soyut kavramların mahiyetini anlamakta zorluk çeker. Onlar için dünya görünenden ibarettir. Bu nedenle soyut bir varlık olan Allah'ı, anlamaları kolay olmayacaktır. Eğitimcilerin de bu dönemdeki çocuklara “Allah her şeyi görür, bilir ve işitir” gibi zati ve subuti sıfatları kullanmaları işi daha da zorlaştırmaktadır. Bunun yerine Allah'ın yaratıcı sıfatlarına yönelik bakış açısının geliştirilmesi gerekmektedir. Örneğin; çocuklara yiyeceklerin, içeceklerin, çevremizde ve bedenimizde bulunan şeyleri Allah'ın yarattığı ve bunları bize verdiği için Allah'a teşekkür etmemiz gerektiğini kavratmamız; çocukların, Allah sevgisini kazanmalarını ve duygusal olarak Allah ile bağ kurmalarını kolaylaştıracaktır.

Çocuk dini kavram ve varlıklar hakkında sorular sormaktadır. Bu sorulara cevap verirken çocuğun sorduğu sorunun asıl amacını anlayarak, sabırla, kısa ve sade bir şekilde cevaplandırmak gerekmektedir. Bu sorulara anlayabileceği şekilde cevap verilmesi ve dini inancın temellerinin sağlam atılması çocuğun ileriki yaşlarda ortaya çıkan "dini şüphe" dönemini kolay atlatmasına yardımcı olacaktır.

Oyunlar çocuklar için önemlidir. Kendi iç dünyasını oyunlara aktaran çocuk, oyun içerisinde kendine ait bir dünya kurar. Ayrıca oyunlar çocuğun zihinsel, motor ve duygusal gelişimine yarar sağlamaktadır. Oyun, kültürel değerlerin

kazanılmasında da çocuğa yardımcı olmaktadır. Yine özellikle ilk çocukluk dönemindeki çocuklar, hikâyelerden hoşlanmakta ve hikâyeleri dinlemekten haz almaktadırlar. Aile, çocukların bu ilgilerini fırsata çevirerek, vermek istedikleri dini ve ahlaki değerleri çocukların oyunlarına ve hikâyelerine yerleştirmelidir.

Televizyon, internet, görsel ve işitsel kitle iletişim araçları çocuğun gelişiminde olumlu olduğu gibi yanlış içerikleri nedeniyle çocuğu, olumsuz da etkileyebilmektedir. Örneğin; çocuklar, çizgi filmleri ve animasyon filmlerini izlemekten hoşlanırlar. Onlar, çizgi filmdeki kahramanların yapmış oldukları davranışları bilinçli veya bilinçsiz olarak taklit eder ve içselleştirirler. Değerleri yerleştirmek isteyen eğitimciler, görsel ve işitsel yayınları kullanarak din ve ahlak eğitimi vermelidir.

Çocukluk döneminin gelişim özellikleri bilinerek ve gelişim özelliklerine dikkat edilerek din ve ahlak eğitimi verilmelidir. Ahlaki davranışlar ödül ile pekiştirilirken olumsuz davranışların azaltılmasında ceza yerine öğüt tercih edilmelidir. Yapılan yanlış davranışın zararları çocuğa anlatılmalıdır. Çocuğa ceza verilecekse bile çocuğun bazı maddi şeylerden mahrum bırakılması daha doğru olacaktır. Ceza verilmeden önce çocuğun sevildiği belirtilmeli ancak yaptığı davranışın yanlış olduğu vurgulanarak cezalandırma yapılmalıdır. Aksi takdirde yanlış davranış yerine, çocuk cezalandırılmış olur. Ayrıca kurallarda tutarlı olunmalıdır.

Bu yaşlardaki çocuklara dinin temel kaynaklarına ve bilimsel pedagojik temele dayanan bir din eğitimi verilmesi, ileriki dönemlerde sağlıklı bir din anlayışı gelişmesini sağlarken, korku temelli, dinin asli kaynaklarından uzak bir eğitim verilmesi bu gelişimi olumsuz etkiler. Eleştirici düşüncenin geliştiği çağda çocuğa, "günaha girersin" denilmesi onu düşünmekten alıkoyarak çocuğun dini reddetmesine veya din hakkındaki düşüncelerinin çocukça kalmasına neden olabilmektedir. Ayrıca çocuğun içsel uyarıcılarını harekete geçirmek için davranışlar haram, günah gibi kavramlar olarak nitelendirilmemeli, onlara kötü söz ve fiillerin neden yanlış olduğu anlatılmalıdır.

Bu dönemde çocuklara, din eğitimi verilirken "Müslüman temizdir, dürüsttür, Müslüman sözünde durur." gibi aşırı idealist kavramlar kullanılması ve onlardan her zaman doğru davranışlar beklemek yanlıştır. Çünkü çocuklar, kendilerinden

beklenen davranışları gerçekleştirmediği takdirde hayal kırıklığına uğrayabilmekte ve kendilerine olan güvenlerini kaybedebilmektedirler. İnsanda bulunan öz, iyilik ve kötülük yapabilme özelliğine sahiptir. Bu nedenle çocuklarda bu idealist fikirler ve mükemmeliyetçi bir yapı yerine sabırla, ümitle içsel uyarıcılarını harekete geçirerek dini ve ahlaki davranış değişikliği beklenmelidir.

Çok küçük yaştaki çocuğa; anlayamadığı, ilgisinin gelişmediği bir dönemde farklı bir dilde yazılmış dini metinlerin ezberletilmesi ve sık sık bu şeylerin tekrarlanması, sonraki dönemlerde çocukta din alanında bıkkınlığa sebep olabilmektedir. Bu nedenle çocuklara zor dini ifadeler yerine daha kısa ve anlayabileceği Türkçe duaların öğretilmesi daha faydalı olacaktır.

Çocuklara dua öğretimi yapılırken kendi dillerinde anlayabilecekleri dualar öğretilmelidir. Ayrıca çocuğa duanın nasıl yapılacağı ve duada nelerin istenilebileceği bilgisi verilmelidir. Dua edilirken “En güzel isimler Allah'ındır. O'na bu isimlerle dua edin”⁴¹⁸ buyruğunu dikkate alarak dua öğretimi gerçekleştirilmelidir.

Çocuğun sosyal çevresini düzenlemesinde aile çocuğa yardımcı olmalıdır. Çocukların ahlaklı kişilerle arkadaşlık etmelerinin sağlanması onların da ahlaki davranışlar göstermelerini etkilemektedir. Kötü alışkanlıkların genelde arkadaş çevresi ile başladığı da unutulmamalı ve çocuğun arkadaş seçiminde dikkatli olunmalıdır.

İslam dininde yapılması emredilen ibadetlerin amacı, insanın davranışlarını düzenleyerek bireylerde sağlam bir karakter oluşturmaktır. İbadet, kişinin kendi içerisinde psikolojik çatışmalarını çözüme kavuşturur ve davranışlarını ilahi hedeflere göre ayarlamasına da etki eder. Aynı zamanda kişide sorumluluk duygusunu, kendini denetlemesini sağlayan vicdan denetimini geliştirir. Örneğin; namaz ibadeti sadece Allah'a kulluk edilmesi ve onun önünde eğilmesi gerektiğini gösterir, namazın vakitlere ayrılması zaman kontrolünü sağlamamıza yardımcı olur. Zekât, sadaka, kurban gibi mali ibadetler ise kişiye verilen malın geçici olduğunu, sadece Allah'ın rızası için harcanması gerektiğini öğretir ve ihtiyaç sahiplerine karşı merhamet duygusunu geliştirir. Bu nedenle çocuklara bu ibadetlerin amaçları yaşanarak anlatılmalıdır.

⁴¹⁸ A'la, 87/ 1.

Yaşa bağı olarak her seviyedeki çocuğun sağlam karakterli yetişmesini sağlamak için, dini ve ahlaki değerlere dayanan bir eğitim verilmelidir. Özellikle küçük yaşlarda değer eğitimine başlanması, değerlerin kazanımı açısından son derece önemlidir. Ezberci eğitim yerine insanın yaşamına katkı sağlayan ve insanı mükemmelleştiren nihai hedeflere göre din eğitimi verilmelidir. Din eğitimi verilirken otoriter ve emredici bir söylemle değil, insanın gönlünün derinliklerine nüfuz edecek bir şekilde din dili ve üslubu kullanılmalıdır.

Çocukların eğitiminde örnek şahsiyet olarak Hz. Peygamberin verilmesi ve kıssalardan yararlanılması çocuk açısından yararlı olabilir. Ayrıca çocuğun bir yetişkin gibi davranamayacağı bilinmeli ve çocuk “*olduğu gibi*” kabul edilmelidir. Yani onun “çocuk” olduğu ve henüz pek çok şeyi anlaması, kavraması ve yapabilmesi için zamana ihtiyacı olduğu unutulmamalıdır. Bu konuda en uygun yol, ona bir yetişkin gibi değer vermek ama ondan yetişkin davranışları beklememektir.

Çocuğa verilmek istenen ve yapılması istenilen mesajın iyice anlaşılması, kavranması için tedrici bir yol takip edilmesi, eğitim-öğretimde faydalı bir yöntemdir. Böylece çocuk, öğrendiği bilgiyi hem tekrar eder hem de üzerinde düşünerek kavramaya çalışır. Bilginin bir anda beyne boca edilerek verilmeye çalışılması ve bu davranışların yapılmasının beklenmesi, çocukta bıkkınlığa neden olmaktadır. Bu nedenle eğitimciler tedrici bir metot kullanmalıdır.

Son olarak çocukların dini değerleri temsil eden cami, türbe gibi dini mekânlara ve mevlit, mukabele gibi dini atmosferler barındıran yerlere götürülmesi çocukta bir dine mensup olma -aidiyet duygusu- ve çocuğun gördüğü dini ibadetleri taklit ederek, içselleştirmesine yardımcı olabilir. Bu nedenle çocukların bu gibi yerlerle tanıştırılmasına özen gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akinal, Beyza, *Aile Ortamı Dışında Yetişen Çocuklarda Ahlaki Gelişim (Gaziantep Örnekleme)* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Altinköprü, Tuncel, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Hayat Yayınları, 2015.
- Arı, Ramazan vd., *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Konya: Mikro Yayınları, 2005.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: Ayyıldız Matbaa, 1980.
- Arslan, Emel, *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Ay, Mehmet Emin, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 1997.
- , *Çocukları Allah'ı nasıl anlatalım?*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Aydın, Ayhan, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim*, Ankara: Pegem Yayınları, 2014.
- Aydın, Mehmet Zeki “Ahlak Eğitimi ve Öğretimi” (Ed. Recai Doğan ve Remziye Ege) *Din Eğitimi El Kitabı*, Ankara: Grafiker, 2013, s.151-192.
- Aydın, Betül, *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*, İstanbul: Atlas Yayın Dağıtım, 2005.
- , vd., *Eğitim Psikolojisi (Gelişim ve Öğrenme)*, Ankara: Nobel, 2014.
- Ayhan, Halis, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul: Şule Yayınları, 1975.
- Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Ankara: Nobel Yayınları, 2002.
- Bahçekapılı, Mehmet, *Avrupa'da Din Eğitimi*, İstanbul: Önder, 2012.
- , *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul: Yekder, 2013.
- Bak, Mustafa, *Çocuk Gelişimi*, İstanbul: Cinius, 2011.
- Balcı, Ali, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Ankara: PEGEM Akademi Yayınları, 2015.
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Yargıçoğlu Yayınları, 1974.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 2008.

- Baz Bilici, Ali, *Çocuk Psikolojisi ve Din*, İzmir: Akademik Gelişim, 2015.
- Bergson, Henri *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, Çev. Mehmet Karasan, Ankara: MEB Yayınları, 1962.
- Biberci, Fatmanur, *2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi*, Yüksek Lisan Tezi, Selçuklu üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Bilgili, Fatih M., *Çocuğun Din Eğitiminde Karşılaşılan Güçlükler*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Bilgin Beyza, Selçuk Mualla, *Din Öğretimi Özel Yöntemleri*, Ankara: Akid Yayıncılık, 1991.
- , *İslam ve Çocuk*, Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- , “Çocuklarımızın Duyguları ve Duaları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, s.69-78.
- , “Küreselleşme, Din ve Eğitim”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı17, s.203-2019.
- , *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayınları, 2007.
- Canan, İbrahim, *Kur'an'da Çocuk*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1984.
- Certel, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Ankara: Andıç Yayınları, 2003.
- Cihandide, Z. Nezahat vd., *Kur'an Kursları Öğretici Kitabı (4-6 Yaş)*, Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Creswell, John. W. *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel ve Araştırma Deseni*, (Çev. Ed. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir), Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Çağlar, Doğan, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No: 103, 1981.
- Çiftçi, Nermin, “Korlberg’in Bilişsel Ahlak Gelişimi Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1 (Ocak 2003), s.43-77.
- Çileli, Meral, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara: Verso Yayınları, 1986.
- Çocuk Gelişimi ve Eğitimi (Duygusal Gelişim)*, Ankara: MEB, 2007.
- Çocuk ve Aile Komisyonu, *Kur'an'da Çocuk ve Aile Eğitimi*, İstanbul: Özyel Basın Yayın, 2006.

- Dam, Hasan, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi” (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015, s.51-96.
- Dodurgalı, Abdurrahman, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No. 123, 1998.
- Doğan, İsmail, Çocuk Eğitimi ve Gelişimi Açısından Görsel Yayınlar, *Türkiye 3. Dini Yayınlar Kongresi Tebliğler- Müzakereler*, Ankara: (28-30 Ekim 2005) s.207-222.
- Doğan, Recai, Tosun, Cemal, *İlköğretim 4 ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Ankara: Pegama Yayınları, 2003.
- Erden, Münire, Akman, Yasemin, *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme*, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Erikson, Erik, *İnsanın Sekiz Çağı*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1984.
- From, Erick, *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*, çev Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınları. 2000.
- Gelişim Psikolojisi*, Ankara: İhtiyaç Yayıncılık, 2013.
- Gözütok, Şakir, *Çocukta Dini ve Ahlaki Duyguların Eğitimi*, K.T.Ü. İlahiyat Fakültesi, Çocuk ve İslam Sorunları Sempozyumu, (30 Eylül- 2 Ekim 2005- Rize) İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Guittard, Louis, “Gençlerde Dini Gelişim”, (Çev. Ömer Özyılmaz), *Uludağ Üniversitesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 1987, s.229-253.
- Gül, Esan, *Çocuğun Dini Eğitimi Nasıl Olmalı?* İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.
- Güler, Derya, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında Ahlak Öğrenme Alanında Kullanılan Ayetlerin Din Öğretimi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Gümüş, Esra, *Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramına Göre Ortaokul Öğrencilerinin Ahlaki Gelişim Düzeyi İle Cinsiyet Rollerinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Güngör, Abide, *Gelişim ve Öğrenme*, (Editör: Aytan Ulusoy), Ankara: Anı Yayınları, 2005.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ankara. Ötüken Neşriyat Yayınları, 1995.

- Gürses, İbrahim, Kılavuz, M. Âkif, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, (2011), s.153-166.
- Güven, Ahmet, *Çocukta Benlik Gelişiminde Aile İçi İletişimin Rolü: İslam Dini Açısından Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Hökelekli, Hayati, "Ölüm ve Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, (1991), s.151-165.
- _____, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları, 2009.
- _____, *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- _____, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.
- Karaçoşkun, M. Doğan, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, (2005), s.101-123.
- Karaköse, Şaban, *Din Eğitiminde Bireyi Tanımak*, İstanbul: Mavi Yayınları, 2007.
- Kaya, Mevlüt, "Ailede Anne- Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik Gelişimi ve Benlik Gelişimindeki Rolü", *On Dokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, (Samsun 1997), s.193-204.
- _____, "Kişilik Özelliklerinin Ahlaki Yargı Üzerindeki Etkisi", İstanbul: *Marmara Üniversitesi Din Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 1997, s.190-218.
- Kılıçarslan, Zuhâl, *10-12 Yaş Grubu Çocuklarda Dini ve Ahlaki Kavramları Algılama Biçimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ana Bilim Dalı, Konya 2013.
- Koç, Ahmet, *Okul Öncesi Dönemde Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu, 2012.
- _____, "Okul Çağı" Çocuklarının Ailede Din Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17, (2008), s.146-173.

Koç, Bozkurt, “Gelişim Dönemleri ve Dini Hayat”, *Tabula Rasa Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2002, s.5-20.

—————, “Çocuğun Dini Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11, Sayı 31, (Mayıs-Ağustos 2008), s.49-60.

—————, “Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasavvuru (İlköğretim Okulu Öğrencileri Örnekleme)”, *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 39, (2009), s.160-175.

Konuk, Yurdagül, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişim ve Din Eğitimi*, Ankara: Tdv yayınları, 1994.

Köylü, Mustafa, “Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, (2003), s.69-87.

—————, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, *Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 11, s.137-154.

—————, *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015.

Köylü, Mustafa, Altaş, Nurullah, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.

—————, Altaş, Nurullah, *Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.

Kümbetoğlu, Belkis, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam yay, 2005.

Mehmedoğlu, Yurdagül, *Ahlaki ve Dini Gelişim “Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor”* Ankara: Morpa Kültür Yayınları, 2003.

—————, *Erken Çocuklukta Din ve Ahlak Gelişimi, Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar* (Hazırlayan: Müzeyyen Sevinç) İstanbul: Morpa Yayınları, 2003.

Mesleki Eğitim ve Öğretiminin Güçlendirme Projesi, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, Ankara: MEB Yayınları, 2009.

Nacar, Bilge, *Çocuk Hikâyelerinde Din Eğitimi*, (Kemalettin Tuğcu ve M. Yaşar Kandemir Örnekleri, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat 2008.

- Oğultekin, Feyzullah, *Dini Kavramların Şekillenmesinde Çevre ve Eğitimin Rolü (6-9 Yaş Çocukluk Dönemi Erzurum İli Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014.
- Okumuş, Muhittin, *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi İlk dönem İslam Toplumu Örneği*, Konya: Yediveren Yayınları,2013.
- Oruç, Cemil, “Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişim”, *Din Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3, (2010), s.75-96.
- , *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- , “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, (Ed. Mustafa Köylü) vd., *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015, s.1-50.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: Tdv. Yayınları, 1990.
- Özeri, Zeynep Nezahat, *Okul Öncesi Dönemde Ahlak Gelişimi ve Din Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Samsun: Sönmez Yayınları, 2000.
- Sağlam, İsmail, “Hz. Peygamberin Çocuk Terbiyesinde Öne Çıkardığı Unsurlar” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, Cilt 11, Sayı 2, s.167-190.
- Selçuk, Mualla, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, Ankara: Tdv. Yayınları, 1991.
- Selçuk, Ziya, *Gelişim ve Öğrenme*, Ankara: Nobel Yayınları, 2004.
- Straughan, Roger “Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar”, (çev: Abdulvahit İmamoğlu, Tuncay Aksöz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/(2008), s.17-24.
- Şafak, Zeki, *İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmen ve Yöneticilerin Bilişsel Ahlaki Yeteneklerinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Yedi Tepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Şemin, Refia, *Çocukta Ahlaki Gelişim ve Ahlaki Yargı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.
- Şimşek, Eyüp, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, (2004), s.207-220.

Taşkın, Osman, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Dua Öğretiminin Öğrencilerin Dua Davranışları Üzerindeki Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2012.

Taştekin, Osman, *Kıyamet ve Ahiretle İlgili Kavramların Öğretimi*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998.

Tosun, Cemal, “Dua Öğretimi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, (Ocak-Nisan 2000), s.1-22.

————— *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Yayınları, 2002.

Turan, İbrahim, “Bazı Batı ve Türk Çocuk Klasiklerinde Dini ve Ahlaki Değerler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2010, s.171-194.

Türküz, Rukiye, *Okul Öncesi Dönemde Dini Gelişi ve Eğitimi (James W. Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi Bağlamında Bir Araştırma)*, Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Türnüklü, Abbas, “Eğitim Bilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme”, *Kuram Ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24 (2000), s. 543-559.

Ülgen, Gülten, Fidan, Emel, *Çocuk Gelişimi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Vergote, Antoine, *Çocuklukta Din* (çev. Erdoğan Fırat), 315-129.

W.H.Clark, *Çocukluk Dönemi Dini*, (çev. Neda Armaner), AÜİFD., Ankara: 1981 c.24. s.175-183.

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Ankara: DİB Yayınları, 1979.

————— *Çocuk ve Din*, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1994

————— *Günümüzde İnançın Psikolojisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2013.

Yavuzer, Haluk, *Çocuk ve Suç*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.

—————, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008.

Yazgan İnanç, Banu vd., *Gelişim Psikolojisi Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Ankara: Pegem Yayınları, 2014.

Yeşilyaprak, Binnur, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Ankara: Pegama Yayınları, 2004.

- Yıldırım, Bilal, “Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, (Elazığ 1997), s.119-136.
- Yıldırım, Ali, “Nitel Araştırma Yöntemlerinin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi”. *Eğitim ve Bilim*, 13 (112),ss. 7-17.
- Yılmaz, Hüseyin, “Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, (Sivas 2011), s.329-356.
- Yılmaz, Remziye, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Ankara: Sinemiş Yayınları, 2005.
- Yılmaz, Sema, “8-13 Yaş Çocuklarda Bilimsel Gelişiminde “Ölüm Kavramı”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 1, (2012), s.9-42.
- Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, İstanbul: Özgür, 2015.
- Yörükoğlu, Atalay, *Gençlik Çağı*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2000.
- Zastrow Charles, Krıst-Ashman, Karen K. *İnsan Davranışları ve Sosyal Çevre*, Ankara: Nika yayınları, 2014.

EKLER

Araştırmaya Katılan Örneklem Grubu

EK 1

	Cinsiyet	Yaş	Okulu
Çocuk 1	E	4	Kula Anaokulu
Çocuk 2	K	4	Kula Anaokulu
Çocuk 3	K	4	Kula Anaokulu
Çocuk 4	E	4	Kula Anaokulu
Çocuk 5	K	4	Kula Anaokulu
Çocuk 6	E	4	Kula Anaokulu
Çocuk 7	E	4	Kula Anaokulu
Çocuk 8	E	5	Kula Anaokulu
Çocuk 9	E	5	Kula Anaokulu
Çocuk 10	K	5	Kula Anaokulu
Çocuk 11	E	5	Kula Anaokulu
Çocuk 12	E	5	Kula Anaokulu
Çocuk 13	E	5	Kula Anaokulu
Çocuk 14	K	5	Kula Anaokulu
Çocuk 15	K	5	Kula Anaokulu
Çocuk 16	K	6	Kula Anaokulu
Çocuk 17	E	6	Kula Anaokulu
Çocuk 18	K	6	Kula Anaokulu
Çocuk 19	E	6	Kula Anaokulu
Çocuk 20	E	6	Kula Anaokulu
Çocuk 21	K	6	Kula Anaokulu
Çocuk 22	K	6	Kula Anaokulu
Çocuk 23	K	6	Kula Anaokulu
Çocuk 24	K	6	Kula Anaokulu
Çocuk 25	E	6	Kula Anaokulu
Çocuk 26	E	7	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 27	E	7	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 28	K	7	Atatürk İlkokulu
Çocuk 29	K	7	Rafet Üçelli İlkokulu

Çocuk 30	K	7	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 31	E	7	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 32	K	7	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 33	K	7	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 34	K	7	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 35	E	7	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 36	E	8	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 37	E	8	Atatürk İlkokulu
Çocuk 38	K	8	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 39	K	8	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 40	K	8	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 41	K	8	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 42	K	8	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 43	E	8	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 44	K	8	Atatürk İlkokulu
Çocuk 45	K	9	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 46	E	9	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 47	K	9	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 48	E	9	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 49	K	9	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 50	E	9	Atatürk İlkokulu
Çocuk 51	E	9	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 52	E	9	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 53	K	9	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 54	E	10	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 55	E	10	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 56	E	10	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 57	K	10	Rafet Üçelli İlkokulu

Çocuk 58	E	10	Atatürk İlkokulu
Çocuk 59	K	10	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 60	E	10	Atatürk İlkokulu
Çocuk 61	K	10	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu
Çocuk 62	E	10	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 63	E	11	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 64	E	11	Atatürk İlkokulu
Çocuk 65	K	11	Rafet Üçelli İlkokulu
Çocuk 66	K	11	Atatürk İlkokulu
Çocuk 67	K	11	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 68	E	11	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 69	E	11	Atatürk İlkokulu
Çocuk 70	E	11	75. Yıl Bebekli İlkokulu
Çocuk 71	K	11	Mehmet ve Hüseyin Tosun İlkokulu

Sayı : 97968431-199-E.1700014530
Konu : İzin Talebi

21/02/2017

DAĞITIM YERLERİNE

Enstitümüz, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Y151318021 numaralı tez öğrencisi Mehmet NAS' ın (T.C. 21163972270) "Çocukluk Dönemi Gelişimi ve Din Eğitimi" isimli yüksek lisans tez çalışması alan araştırmasının gerçekleştirilebilmesi için gerekli iznin verilebilmesi hususunda;

Bilgilerinize ve gereğini arz ederim.

e-İmzalıdır

Doç. Dr. Özer KÜPELİ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü V.

Ek: 21022017085506.pdf

DAĞITIM LİSTESİ

Gereği:
Rafet Üçelli İlköğretim Okulu
Kula Anaokulu
Atatürk İlkokulu
Bebekli 75. Yıl İlkokulu
Mehmet Hüseyin Tosun İlkokulu

[Belge Doğrulamak İçin: http://ubs.ikc.edu.tr/ERMS/Record/ConfirmationPage/Index](http://ubs.ikc.edu.tr/ERMS/Record/ConfirmationPage/Index) adresinden UCD39DA kodu girerek belgeyi doğrulayabilirsiniz.

Adres : İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Çiğli Ana
Yerleşkesi 35620 Çiğli/İzmir - TÜRKİYE

Bilgi İçin İrtibat : Cemil YILMAZ - Enstitü Sekreteri
Telefon : (0 232) 3293535 (Santral)
Belgegeçer No : (0 232) 3860888
İnternet Adresi : www.ikc.edu.tr

e-posta : cemil.yilmaz@ikc.edu.tr

21.02.2017 tarihi ve 1700014530 numaralı belge, 5070 sayılı Elektronik İmza Kanununun 5. maddesi gereğince Özer KÜPELİ tarafından güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

T.C.
KULA KAYMAKAMLIĞI
İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü

Sayı : 79910715-200-E.4489245
Konu: Komisyon Oluşturulması

03/04/2017

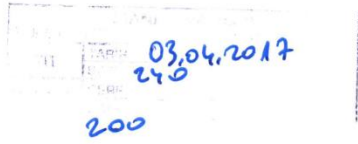
KAYMAKAMLIK MAKAMINA
KULA

İlgi: İzmir Katip Çelebi Üniversitesinin 21/02/2017 tarih ve 1700014530 sayılı yazısı.

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Y151318021 Numaralı Tez öğrencisi Mehmet NAS' ın "Çocukluk Dönemi ve Din Eğitimi" isimli Yüksek Lisans Tez Çalışması Alan Araştırması kapsamında Rafet Üçelli İlkokulu, Atatürk İlkokulu, Bebekli 75. Yıl İlkokulu, Kula Anaokulu ve Mehmet Hüseyin Tosun İlkokulu öğrencileri ile ekteki sorularla mülakat yapılmasının uygun olup olmadığı konusunu araştırmak üzere aşağıda Adı, Soyadı, Görev Yeri ve Ünvanları yazılı kişilerden komisyon oluşturulması müdürlüğümüzce uygun görülmekte olup;

Makamlarınızca da uygun görülmesi halinde Olur' larınıza arz ederim.

Raşit ÇARPAN
Müdür

OLUR
03/04/2017

Osman GÜVEN
Kaymakam

S.NO	ADI SOYADI	GÖREVİ	GÖREV YERİ
1	Ethem DAĞLI	Şube Müdürü	Kula İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü
2	Adem SÜMEN	Okul Müdürü (Din Küt. Ve A.B. Öğr.)	Yunus Emre Anadolu Lisesi Müd.
3	Bekir GÜÇLÜ	Din Küt. ve Ah. Bilgisi Öğretmeni	Yunus Emre Anadolu Lisesi Müd.
4	H.Melih KAHRAMAN	T. Dili ve Edebiyatı Öğretmeni	Yunus Emre Anadolu Lisesi Müd.

Eki: K.Ç.Ü' nün Yazısı ve Ekleri (3 Shf.)

4 Eylül Mahallesi Hükümet Konağı kat 2A
Elektronik Ağ: www.meb.gov.tr
e-posta: kula45@meb.gov.tr

Ayrıntılı bilgi için:H alil İbrahim TOFUR
Tel: (0236) 8161128
Faks: (0 236) 8162276

Bu evrak güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır. <http://evraksorgu.meb.gov.tr> adresinden 3c94-31a8-3e36-9783-c248 kodu ile teyit edilebilir.

MÜLAKAT SORULARI

1-ALLAH İLE İLGİLİ SORULAR

1. Allah kimdir?
2. Allah'ın anne- babası var mıdır?
3. Allah neye benziyor?
4. Allah nerede yaşamaktadır?
5. Allah'ı görebilir miyiz?(Hayır derse)
6. Niçin göremeyiz?
7. Bütün varlıkları kim yarattı (Ağaçlar, insanlar, hayvanlar, toprak, deniz. vb.?)
8. Allah bizi seviyor mu?
9. Allah deyince aklınıza ne geliyor?
10. Allah ile ilgili duygularını resmetmek ister misin? (Hayır derse)
11. Niçin resmetmek istemiyorsun?
12. Allaha inanıyor musun? Neden?
13. Allah'ı sevmeli miyiz? Niçin?
14. Allah bizim yaptıklarımızı görebiliyor mu? Nasıl?
15. Allah seni duyuyor mu? Nasıl?

2-AHİRETLE İLGİLİ SORULAR

1. Cennet ve cehennem nedir?
2. Cennet nasıl bir yerdir?
3. Cennete kimler gider?
4. Cehennem nasıl bir yerdir?
5. Cehenneme kimler gider?
6. Cennet ve cehennemi resmetmek ister misin?
7. Yakınlarınızda birini kaybettiniz (ölüm) mi?
8. Yakınlarınızdan birini kaybettiğinizde ne hissettiniz?
9. Yakınlarınızdan birini kaybettiğinizde size ne anlatıldı?

3. PEYGAMBER İLE İLGİLİ SORULAR

1. Peygamber deyince aklına ne geliyor?
2. Peygamberlere niçin inanmalıyız?
3. Hangi peygamberleri biliyorsun? İsimlerini sayabilir misin?

4. GÖRÜLMİYEN VARLIKLAR İLE İLGİLİ SORULAR

1. Melek ve cin deyince aklına ne geliyor?
2. Melek ve cinler nasıl varlıklardır?

5-DUA İLE İLGİLİ SORULAR

1. Dua nedir?
2. Dua kime yapılır?
3. Dua ediyor musun?
4. Ne zaman dua edersin?
5. Nasıl Dua Ediyorsun? (İçerik ve şeklen)
6. Hayvanlarda dua ediyor mu?
7. Duanda istediklerinin hepsini Allah verir mi?
8. Duan kabul olup olmadığında ne hissediyorsun?

6-İBADET HAKKINDA SORULAR

1. İbadet nedir?
2. Hiç ibadet yaptın mı? (Evet derse)
3. İbadet yaptığında ne hissettin?
3. Niçin ibadet yaparız?
4. Cami bizim için neden önemlidir?
5. Hiç Kur'an-ı Kerim gördün mü?
6. Kur'an-ı Kerim niçin okunur?
7. Hiç Kur'an okudun mu?(Evet derse)
8. Kur'an-ı Kerim okurken neler hissediyorsun?

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Mehmet NAS

Doğum Yeri ve Tarihi : Kelkit/ 1990

İletişim : e-posta: nas_mehmet29@hotmail.com

Eğitim Durumu

Lise : Kelkit Muhammer ve Enver Şahin İmam-Hatip Lisesi

Lisans : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü

Mezuniyet Yılı: 2013

Yabancı Dili : İngilizce

Çalıştığı Kurumlar : Milli Eğitim Bakanlığı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni (2013-Devam)